

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МАЛІНІНА Анна Федорівна

УДК 94:343.8

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРУССЬКІ КОНСУЛИ В ЧОРНОМОРСЬКИХ ПОРТОВИХ МІСТАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
(1818-1868)**

032 – Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. Ф. Малініна

Науковий керівник:
Константінова Вікторія Миколаївна,
доктор історичних наук, професор

Запоріжжя, 2025

АНОТАЦІЯ

Малініна А. Ф. Пруські консули в чорноморських портових містах Півдня України (1818-1868)

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – історія та археологія. – Запорізький національний університету Запоріжжя, 2025.

Взаємовигідні зв'язки між українськими землями та Німеччиною, яка нині є провідною економікою Європи, мають глибоке історичне коріння – ще з часів Пруссії, коли частина України була під владою Російської імперії. Особливу роль у цих стосунках відігравали південні портові міста, що слугували каналами комунікації з Європою, навіть за умов імперських обмежень. Через порти Чорного та Азовського морів українці контактували з іноземцями, зокрема пруськими підданими. Для захисту їхніх інтересів і розвитку торгівлі в портах з'являлися іноземні консульства, серед яких важливе місце займали представництва Пруссії. Хоча дипломатичні місії зосереджувались у столиці імперії, саме консули забезпечували економічну взаємодію на місцях. Вивчення їхньої діяльності є важливим для розуміння історії українсько-німецьких відносин.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше здійснено цілісне дослідження діяльності консулів Пруссії в чорноморських портах Півдня України. Опрацьовано низку раніше не публікованих джерел з архівів Берліну та Державного архіву Одеської області. Уперше комплексно проаналізовано біографії та діяльність низки пруських консулів, зокрема Є. Гогеля, І. Вальба, І. Вальтера, І. А. Бока, І. Менгера, К. Бульке, К. Треббіна, Е. Маса, А. Ріглера, Т. Хофмана, Е. Кеттлі та Г. Ніколича. Уточнено правовий статус консулів і значення Одеси та Керчі у зв'язках Пруссії з регіоном.

Історіографічний аналіз засвідчив, що до останнього часу тема пруських консулів у чорноморських портах Півдня України залишалася майже не дослідженою. Водночас підґрунтям для її вивчення стали наявні праці, умовно поділені на три групи: дослідження з історії Пруссії та її консулів поза межами регіону, роботи про консулів інших держав у той самий період, а також література з

історії Півдня України, де згадуються пруські дипломати. Попри загальну тенденцію історіографічної уваги до посольств, а не консульств, у межах дисертації було проаналізовано широкий спектр джерел з історії консулів різних країн (1818–1868), що дозволило розглянути діяльність пруських консулів у ширшому порівняльному контексті.

Особлива увага приділена й нечисленним працям про іноземні консульства на Півдні України, які почали з'являтися лише в останнє десятиліття. Низький рівень вивченості теми пояснюється як слабким зацікавленням у консульській тематиці в українській історіографії, так і браком джерел у вітчизняних архівах. Водночас повніші архівні матеріали зберігаються у Німеччині, однак тема пруських консулів в Україні не є пріоритетною для німецьких дослідників.

Джерельною основою дисертації стали насамперед матеріали консульських установ Пруссії з архіву Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz у Берліні. Менш інформативними, але використаними, були документи з Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Берлін), The National Archives (Кью) та Державного архіву Одеської області. Окрім неопублікованих архівних джерел, застосовувалися й опубліковані законодавчі та актові збірники, зокрема видані в Лейпцигу (1846) та Берліні (1847, 1854, 1862), що регламентували діяльність консулів. Також використовувалися статистичні й довідкові видання, щотижневик «Preussisches Handelsarchiv», щорічник Департаменту зовнішньої торгівлі, періодика Пруссії та Російської імперії, мемуари й подорожні записки.

Методологія дослідження ґрунтувалася на принципах об'єктивності, історизму та багатофакторності. Були застосовані загальнонаукові методи (сходження від конкретного до абстрактного і навпаки, логічний та історичний), спеціально-історичні (історико-біографічний, історико-генетичний, історико-системний, історико-порівняльний, історико-типологічний) та спеціально-джерелознавчі (евристичний, герменевтичний, клаузульно-формулярний, текстологічний аналіз). Для досягнення мети дослідження були використані також модернізаційна й морська теорії, а також адаптований концепт імперської біографії.

Статус і повноваження пруських консулів у портових містах північного Причорномор'я визначались законодавчими актами, зокрема регламентом 1796 року, підписаним королем Фрідріхом Вільгельмом II. Цей документ, як і інші, надавав консулам функції, подібні до повноважень дипломатів Великої Британії, Франції та США: захист торгівлі, мореплавства та інтересів пруської держави.

З 1834 року, після створення Німецького митного союзу, пруські консули також представляли інтереси інших його учасників. Пруссія домінувала у регіоні, маючи найбільшу кількість консульств серед німецьких держав.

Попри раннє створення пруських консульств у Європі (від 1740 року), їхнє активне розширення на південь почалося лише в XIX ст. Першим консульством у північному Причорномор'ї стала установа в Одесі, що відображало значення міста як центру міжнародної торгівлі. Одеса швидко зросла завдяки закордонній морській торгівлі, що сприяло розвитку мережі іноземних консульств. Місто стало мультиетнічним, і серед його мешканців були й пруссаки, хоча під юрисдикцію консулів підпадали лише піддані Пруссії. Консули також опікувались пруськими суднами, які заходили в одеський порт – від 10 до 49 щороку (крім 1848-1849 рр.).

На відміну від Одеси, Керч, розташована на перетині Чорного й Азовського морів, розвивалась як порт повільно й зі змінним успіхом. Лише на початку 1820-х років місто отримало статус морського порту з правом зовнішньої торгівлі. Присутність пруських суден у Керчі залишалась мінімальною: навіть у 1859 році, коли їх було найбільше (26), лише одне прибуло безпосередньо в Керч. У 1862 році, перед створенням Північнонімецького союзу, місто прийняло лише два пруські судна. Кількість пруських підданих у місті також була незначною.

Ідея відкриття консульства Пруссії в Одесі виникла вже у 1806 році, однак через Тильзитський мир з Росією вона втратила актуальність. У 1814 році одеський купець Ландрі відновив ініціативу, але консулом у грудні 1818 року був призначений інший кандидат – Євгеній Гогель. Після нього посаду обіймали Жан Вальб, Ісай Вальтер, Іоган Бок, Джон Менгер. Серед віце-консулів – Бок, Бульке та Треббін.

Усі ці консули були підприємцями, добре інтегрованими в одеське середовище. Вони поєднували дипломатичну роботу з бізнесом, а деякі з них також

представляли інші держави: Гогель – Швецію й Норвегію, Менгер – міста Гамбург, Любек і Бремен. Частина консулів мали російське підданство, а такі фігури як Гогель і Вальб були активними масонами.

Підвищення статусу пруського консульства в Одесі до генерального у 1861 році було тісно пов'язане з діяльністю Ернста Маса – найвпливовішого представника Пруссії в місті. Як і його попередники, Мас був купцем, проте значно вирізнявся масштабом участі в суспільному житті Одеси та дипломатичних справах. Ще до свого призначення пруським консулом він багато років представляв у місті інтереси Ганноверу. За заслуги обидві держави відзначили його високими нагородами, а у 1873 році Мас отримав баронський титул від пруського короля й імператора Німецької імперії.

У 1832-1879 роках Мас став однією з ключових постатей одеської еліти. Окрім консульської діяльності, він був співвласником кількох торговельних компаній, активним учасником комітетів і громадських організацій, зокрема з питань охорони здоров'я, міського самоврядування, благодійності та розвитку сільського господарства.

Ініціатива створення генерального консульства Пруссії в Одесі належала саме Масу й відповідала інтересам як Пруссії, так і Російської імперії. Він очолював цю установу до кінця її існування, працюючи разом із віце-консулом Александром Ріглером (який відповідав за Поділля, Волинь і Бессарабію) та консульським агентом Теодором Хофманом. Якщо останній залишався близьким помічником консула, Ріглер, перебуваючи поза межами Одеси, прагнув більшої автономії.

Консульство Пруссії в Керчі, як і в Одесі, було створене завдяки ініціативі знизу – від особи, яка сама претендувала на посаду консула і обґрунтувала необхідність розширення пруської консульської мережі. У 1844 році такою людиною став англієць Едвард Кеттлі, який проживав у регіоні менше двох років. Його кар'єра відповідає концепції «імперської біографії»: Кеттлі служив і Російській, і Британській імперіям, одночасно просуваючи модернізаційні ідеї. Він був тісно пов'язаний з британською громадою в Петербурзі, де працював до і після перебування в Причорномор'ї.

Перебування Кеттлі на прусській службі тривало близько 5 років, під час яких він ініціював кілька важливих заходів для посилення прусських інтересів у регіоні. Після його від'їзду консульство в Керчі тимчасово припинило роботу. Наступник Кеттлі, Георг Ніколич, був призначений лише в 1852 році, проте через Східну війну і окупацію Керчі союзними військами його діяльність була обмежена, а він сам тривалий час перебував за межами півострова. У 1857 році Ніколич покинув посаду за власним бажанням, і надалі прусські консули в Керчі не призначались.

До 1868 року, перед закриттям прусських консульств у зв'язку зі створенням Північнонімецького союзу, на Півдні України прусські представництва існували лише в Одесі (генеральне консульство) та Бердянську (консульство).

Ключові слова: Пруссія, Південна Україна, Російська імперія, консул, віце-консул, порт, чорноморська торгівля, міжнародні відносини.

ABSTRACT

Malinina A. F. Prussian consuls in the Black Sea port cities of southern Ukraine (1818-1868)

Thesis for a PhD degree, Speciality 032 – History and Archeology – Zaporizhzhia National University. Zaporizhzhia 2024.

Mutually beneficial ties between the Ukrainian lands and Germany, which is now a leading European economy, have deep historical roots — dating back to the times of Prussia, when part of Ukraine was under the Russian Empire's rule. Southern port cities played a special role in these relations, serving as channels of communication with Europe even under imperial restrictions. Through the ports of the Black and Azov Seas, Ukrainians interacted with foreigners, including Prussian subjects. To protect their interests and develop trade, foreign consulates appeared in these ports, among which Prussian representations held an important place. Although diplomatic missions were concentrated in the imperial capital, it was the consuls who ensured economic cooperation locally.

Studying their activities is essential for understanding the history of Ukrainian-German relations.

The scientific novelty of the dissertation lies in the fact that it is the first comprehensive study of the activities of Prussian consuls in the Black Sea ports of southern Ukraine. A number of previously unpublished sources from the archives of Berlin and the State Archives of the Odessa Region have been processed. For the first time, the biographies and activities of a number of Prussian consuls, in particular E. Gogel, I. Walba, I. Walter, I. A. Bock, I. Menger, K. Bulke, K. Trebin, E. Mas, A. Riegler, T. Hoffman, E. Kettle and G. Nikolich, have been comprehensively analysed. The legal status of consuls and the significance of Odessa and Kerch in Prussia's relations with the region have been clarified.

Historiographical analysis has shown that until recently, the topic of Prussian consuls in the Black Sea ports of southern Ukraine remained almost unexplored. At the same time, the basis for its study was provided by existing works, which can be divided into three groups: studies on the history of Prussia and its consuls outside the region, works on consuls of other states during the same period, and literature on the history of southern Ukraine, which mentions Prussian diplomats. Despite the general tendency of historiography to focus on embassies rather than consulates, the dissertation analysed a wide range of sources on the history of consuls from different countries (1818–1868), which made it possible to consider the activities of Prussian consuls in a broader comparative context.

Particular attention is paid to the few works on foreign consulates in southern Ukraine, which have only begun to appear in the last decade. The low level of research on this topic can be explained by both the lack of interest in consular issues in Ukrainian historiography and the lack of sources in domestic archives. At the same time, more complete archival materials are stored in Germany, but the topic of Prussian consuls in Ukraine is not a priority for German researchers.

The main sources for the dissertation were materials from Prussian consular institutions in the Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz archive in Berlin. Less informative, but still used, were documents from the Politisches Archiv des Auswärtigen

Amts (Berlin), The National Archives (Kew) and the State Archives of the Odessa Region. In addition to unpublished archival sources, published collections of laws and acts were also used, in particular those published in Leipzig (1846) and Berlin (1847, 1854, 1862), which regulated the activities of consuls. Statistical and reference publications, the weekly *Preussisches Handelsarchiv*, the annual report of the Department of Foreign Trade, periodicals of Prussia and the Russian Empire, memoirs and travel notes were also used.

The research methodology was based on the principles of objectivity, historicism and multifactoriality. General scientific methods (moving from the concrete to the abstract and vice versa, logical and historical), special historical methods (historical-biographical, historical-genetic, historical-systemic, historical-comparative, historical-typological) and special source studies (heuristic, hermeneutic, clause-formular, textological analysis). To achieve the research goal, modernisation and maritime theories were also used, as well as an adapted concept of imperial biography.

The status and powers of Prussian consuls in the port cities of the northern Black Sea region were determined by legislative acts, in particular the 1796 regulation signed by King Frederick William II. This document, like others, gave consuls functions similar to the powers of diplomats from Great Britain, France and the United States: protection of trade, navigation and the interests of the Prussian state.

From 1834, after the creation of the German Customs Union, Prussian consuls also represented the interests of its other members. Prussia dominated the region, having the largest number of consulates among the German states.

Despite the early establishment of Prussian consulates in Europe (from 1740), their active expansion to the south began only in the 19th century. The first consulate in the northern Black Sea region was established in Odessa, reflecting the city's importance as a centre of international trade. Odessa grew rapidly thanks to foreign maritime trade, which contributed to the development of a network of foreign consulates. The city became multi-ethnic, and its inhabitants included Prussians, although only Prussian subjects fell under the jurisdiction of the consuls. The consuls also looked after Prussian ships that called at the port of Odessa — between 10 and 49 each year (except for 1848–1849).

Unlike Odessa, Kerch, located at the intersection of the Black and Azov Seas, developed slowly and with varying success as a port. It was only in the early 1820s that the city received the status of a seaport with the right to engage in foreign trade. The presence of Prussian ships in Kerch remained minimal: even in 1859, when their number was at its highest (26), only one arrived directly in Kerch. In 1862, before the creation of the North German Confederation, the city received only two Prussian ships. The number of Prussian subjects in the city was also insignificant.

The idea of opening a Prussian consulate in Odessa arose as early as 1806, but due to the Treaty of Tilsit with Russia, it lost its relevance. In 1814, the Odessa merchant Landry revived the initiative, but in December 1818, another candidate, Eugene Gogel, was appointed consul. After him, the position was held by Jean Valb, Isai Walter, Johann Bock, and John Menger. Among the vice-consuls were Bock, Bulke, and Trebin.

All these consuls were entrepreneurs who were well integrated into the Odessa community. They combined diplomatic work with business, and some of them also represented other states: Gogel represented Sweden and Norway, and Menger represented the cities of Hamburg, Lübeck, and Bremen. Some of the consuls had Russian citizenship, and figures such as Gogel and Valb were active Freemasons.

The elevation of the Prussian consulate in Odessa to general status in 1861 was closely linked to the activities of Ernst Mas, Prussia's most influential representative in the city. Like his predecessors, Mas was a merchant, but he stood out for the extent of his involvement in the social life of Odessa and diplomatic affairs. Even before his appointment as Prussian consul, he had represented the interests of Hanover in the city for many years. Both states honoured him with high awards for his services, and in 1873, Mas received the title of baron from the Prussian king and emperor of the German Empire.

Between 1832 and 1879, Mas became one of the key figures of the Odessa elite. In addition to his consular activities, he was a co-owner of several trading companies and an active member of committees and public organisations, particularly those dealing with health care, municipal self-government, charity and agricultural development.

The initiative to establish the Consulate General of Prussia in Odessa belonged to Mas and was in the interests of both Prussia and the Russian Empire. He headed this

institution until the end of its existence, working together with Vice-Consul Alexander Riegler (who was responsible for Podolia, Volhynia and Bessarabia) and Consular Agent Theodor Hofmann. While the latter remained a close assistant to the consul, Riegler, being outside Odessa, sought greater autonomy.

The Prussian consulate in Kerch, as in Odessa, was established thanks to a grassroots initiative – from a person who himself claimed the position of consul and justified the need to expand the Prussian consular network. In 1844, this person was the Englishman Edward Kettle, who had lived in the region for less than two years. His career fits the concept of an ‘imperial biography’: Kettle served both the Russian and British empires, while promoting ideas of modernisation. He was closely associated with the British community in St. Petersburg, where he worked before and after his stay in the Black Sea region.

Kettle's tenure in Prussian service lasted about five years, during which he initiated several important measures to strengthen Prussian interests in the region. After his departure, the consulate in Kerch temporarily ceased operations. Kettle's successor, Georg Nikolic, was appointed only in 1852, but due to the Crimean War and the occupation of Kerch by allied troops, his activities were limited, and he himself remained outside the peninsula for a long time. In 1857, Nikolich resigned of his own accord, and no further Prussian consuls were appointed in Kerch.

Until 1868, before the closure of the Prussian consulates in connection with the creation of the North German Confederation, in southern Ukraine, Prussian representations existed only in Odessa (consulate general) and Berdyansk (consulate).

Keywords: Prussia, Southern Ukraine, Russian Empire, consul, vice-consul, port, Black Sea trade, international relations.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	с. 16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	с. 20
1.1. Історіографія історії прусських консулів в чорноморських портових містах Півдня України.....	с. 20
1.2. Джерела та методологія дослідження	с. 39
РОЗДІЛ 2. РЕГЛАМЕНТАЦІЯ СТАТУСУ ТА ПОВНОВАЖЕНЬ ПРУССЬКИХ КОНСУЛЬСЬКИХ ПРЕДСТАВНИКІВ І РОЛЬ МІСТ- ПОРТІВ ЇХНЬОГО ПЕРЕБУВАННЯ У ЗВ'ЯЗКАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ІЗ ПРУССІЄЮ.....	с. 56
2.1. Статус і повноваження консулів Пруссії.....	с. 56
2.2. Місце Одеси та Керчі у зв'язках Північного Причорномор'я та Приазов'я із Пруссією.....	с. 69
РОЗДІЛ 3. КОНСУЛЬСТВО В ОДЕСІ.....	с. 91
3.1. Невдалі спроби заснувати прусське консульство в Одесі Ладрі + Євгеній фон Гогель.....	с. 91
3.2. Вальб.....	с. 103
3.3. Ісай Вальтер	с. 116
3.4. Іоган Альбрехт Бок	с. 131
3.5. Карл Генріх Бульке.....	с. 140
3.6. Карл Треббін.....	с. 152
3.7. Джон (Іоган, Іван) Менгер.....	с. 155
РОЗДІЛ 4 ГЕНЕРАЛЬНЕ КОНСУЛЬСТВО В ОДЕСІ.....	с. 166
4.1. Ернст Мас.....	с. 166
4.2. Александр Ріглер.....	с. 190
4.3. Теодор Хофман.....	с. 204
РОЗДІЛ 5. КОНСУЛЬСТВО В КЕРЧІ.....	с. 212
5.1. Едвард Кеттлі.....	с. 212
5.2. Георг Ніколич.....	с. 224

ВИСНОВКИ.....	с. 239
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	с. 248
ДОДАТКИ.....	с. 318

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

1. Малініна А. Пруський консул в Одесі Іоган Альбрехт Бок. *Вісник науки та освіти. Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»*. 2025. Том. 1. Вип. 31. С. 2216-2226.
2. Малініна А. Пруський консул в Одесі Жан (Іоан) Валь. *Вісник Маріупольського державного університету, Серія: Історія. Політологія*. 2024. №40. С. 58-67. 3.
3. Малініна А. Пруський вице-консул Александр Ріглер. *Українські історичні студії*. 2025. Т. 17. Вип. 59. С. 39-48.
4. Малініна А. Карл Генріх Бульке Пруський вице-консул у Одесі. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. 2025. Вип. 69. С. 103-110.
5. Малініна А. Регламентація статусу та повноважень консулів Пруссії в Чорноморських портових містах Півдня України (1818-1868). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2025. Вип. 46. С. 91-102.
6. Малініна А. Пруський консул у Керчі Едвард Кеттлі та його родина. *Вчені записки Таврійського Національного Університету імені В.І. Вернадського. серія: Історичні Науки*. 2025. Т. 36(75). № 1. С. 97-102.

Доповіді на конференціях, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Міжкультурні зв'язки в контексті діяльності іноземних консулів у портовому місті Бердянську. *II Міжнародна науково-практична конференція «Міжкультурна комунікація в контексті глобалізаційного діалогу: Стратегії*

розвитку. Одеський національний морський Університет (м. Одеса, Україна). (Листопад 2022 р.).

8. Модернізаційний розвиток Бердянська у XIX ст. *Наукові читання на пошану професора Ганни Кирилівни Швидько (1944-2022)*. Національний технічний університет «Дніпровська політехніка». м. Дніпро, Україна. (Грудень 2022 р.).

9. Вплив Кримської війни на модернізаційні процеси в портових містах Північного Приазов'я». *XII Всеукраїнська наукова онлайн-конференція «Київ і кияни в соціокультурному просторі України: місто під час війни»*. м. Київ, Україна. (Травень 2023 р.).

10. Розбудова інфраструктури міст-портів півдня другої половини XIX століття: на архівних джерелах. *XII Всеукраїнська наукова онлайн-конференція «Київ і кияни в соціокультурному просторі України: міська історія у наративах»*. м. Київ, Україна. (Травень 2024 р.).

11. Методологічні підходи до вивчення історії прусських консулів на Півдні України. *Актуальні проблеми теорії та методики викладання історії, географії та громадянознавства*. Україна. (Березень, 2025 р.).

12. Біографія консула Пруссії в Одесі Ісая Вальтер. *Всеукраїнська наукова конференція з історії України «Хаджибеївські читання»*. М. Одеса, Україна. (Березень 2025 р.).

13. Роль особистості в історії: Генеральний консул Пруссії в Одесі Ернст Мас. *XIII Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених із міжнародною участю «Українська минущина: війни за ідентичність і незалежність»*. м. Київ, Україна. (Травень 2025 р.).

14. Концепт Східної Європи як маркер регіональної ідентифікації доби Просвітництва. *Науково-практична конференція Запорізькі єврейські читання – 2025*. м. Запоріжжя, Україна. (Травень 2025 р.).

15. Комеморативні практики: пам'ять про іноземних консулів в Північному Причорномор'ї у топонімах. *XIV Міжнародна наукова онлайн-конференція «Київ і*

кияни в соціокультурному просторі України: політика пам'яті у минулому й сьогоденні». м. Київ, Україна (Травень 2025 р.).

ВСТУП

Актуальність. Взаємовигідні стосунки між українськими землями і нинішньою економічно найпотужнішою державою Європи мають історію, що розпочалась задовго і до проголошення незалежності України, і до створення єдиної Німеччини. Одним із важливих етапів цих взаємин були часи існування королівства Пруссія, коли значна частина українських земель входила до складу Російської імперії. Особливу роль у цих взаєминах відігравали портові міста Півдня України: тоді як українські землі і в цей час, хоч і з певною специфікою, продовжували виступати, за влучним формулюванням Сергія Плохія, «брамою Європи», порти Чорного та Азовського морів були в ній такими собі хвіртками, через які здійснювалась комунікація, навіть коли сама брама не була відчиненою. При всіх обмеженнях зв'язків із європейськими та іншими державами, що зумовлювались сутністю Російської імперії, саме ці портові міста знаходились на передньому краї прямої комунікації мешканців українських земель із іноземними підданими, у тому числі і підданими Пруссії. Для захисту інтересів цих іноземців і сприяння міжнародним економічним взаєминам у портових містах регіону розширювалась мережа іноземних консульств, важливими складовими якої стали і консульські представництва королівства Пруссія. При цьому ні в регіоні, ні в цілому на українських землях не були представлені іноземні посольства, адже ті концентрувались у імперській столиці, і консули, на відміну від послів, мали у своїй діяльності зосереджуватись саме на економічних, а не на політичних питаннях. Тим не менш, консули виступали тими акторами у взаєминах між своєю країною і українськими землями, чия роль важко переоцінити. Це і зумовлює актуальність вивчення історії консулів королівства Пруссія в чорноморських портових містах Півдня України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами й темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках комплексних тем кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету «Південна Україна XVIII ст. – першої половини XX ст.» (державний реєстраційний номер

0118u005183) і «Український Південь у контексті європейської історії» (державний реєстраційний номер 0124U001388).

Об'єктом дослідження є історія іноземних консульств на Півдні України.

Предметом вивчення виступає історія консулів Пруссії в українських містах-портах Північного Причорномор'я.

Метою дослідження є вивчення історії пруських консулів у чорноморських портових містах Півдня України 1818-1868 рр.

Задля досягнення поставленої мети, необхідно виконати наступні дослідницькі завдання:

- аналіз історіографії проблеми;
- формування й характеристика репрезентативної джерельної бази дослідження;
- визначення методології роботи;
- вивчення статусу і повноважень консулів Пруссії;
- визначення місця портових міст Одеси та Керчі у зв'язках Північного Причорномор'я та Приазов'я із Пруссією;
- дослідження історії консульських представників консульства Пруссії в Одесі;
- вивчення історії генерального консула, віце-консула та консульського агента Генерального консульства Пруссії в Одесі;
- висвітлення історії пруських консульських представників у Керчі.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1818 по 1868 рр. Нижньою хронологічною межею є призначення першого за хронологією пруського консула в Одесі, верхньою – закриття пруських консульських представництв у зв'язку зі створенням Північнонімецького союзу. При цьому є доречним вихід за ці хронологічні рамки при висвітленні передісторії виникнення консульства Пруссії в Одесі (зі зверненням уваги на першу виявлену ініціативу щодо його заснування, датовану 1806 р.), а також при простеженні біографій пруських консульських представників після закриття консульств Пруссії.

Географічні рамки дослідження включають, з одного боку, самі портові міста чорноморського узбережжя Півдня України, в яких діяли пруські консульства, а також їхні консульські округи, а з іншого – всі країни, з якими за сприяння пруських консулів у Одесі та Керчі підтримувались контакти регіону.

Наукова новизна дисертації полягає насамперед у тому, що історія консулів Пруссії в чорноморських портових містах Півдня України вперше стала предметом спеціального комплексного дослідження. Проведена евристична робота, в результаті якої опрацьовані неопубліковані джерела з тематики дослідження, оригінали яких зберігаються передусім у Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (Таємному державному архіві пруської культурної спадщини), Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Політичному архіві МЗС) у Берліні, а також у Державному архіві Одеської області.

Вперше комплексно досліджені консульська діяльність та біографії Євгенія Гогеля, Жана (Іоана) Вальба, Ісайя Вальтера, Іогана Альбрехта Бока, Джона (Іогана, Івана) Менгера, Карла Генріха Бульке, Карла Треббіна, Ернста Маса, Александра Ріглера, Теодора Хофмана, Едварда Кеттлі, Георга Ніколича.

Уточнені та систематизовані дані щодо регламентації статусу та повноважень консулів Пруссії; уточнена роль портових міст Одеси та Керчі у зв'язках Північного Причорномор'я та Приазов'я із Пруссією.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його положення і результати можуть бути використані при створенні узагальнюючих досліджень з історії міжнародних відносин і дипломатії, історії України, історичної регіоналістики, при розробці університетських і шкільних підручників.

Особистий внесок здобувача. Наукові положення й висновки, сформульовані у дисертаційному дослідженні, належать особисто здобувачу та є його науковим доробком. Дисертація є самостійно виконаною працею, у якій викладене авторське бачення та вирішення поставленої наукової проблеми.

Апробація результатів дослідження. Основні результати та зміст роботи обговорено на засіданнях кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету.

Окремі фрагменти й положення праці оприлюднювалися на таких наукових форумах: II Міжнародна науково-практична конференція «Міжкультурна комунікація в контексті глобалізаційного діалогу: Стратегії розвитку» (Одеський національний морський Університет, листопад 2022 р.); «Наукові читання на пошану професора Ганни Кирилівни Швидько (1944-2022)» (Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», грудень 2022 р.); XII Всеукраїнська наукова конференція «Київ і кияни в соціокультурному просторі України: місто під час війни» (Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, травень 2023 р.); XIII Всеукраїнська наукова конференція «Київ і кияни в соціокультурному просторі України: міська історія у наративах» (Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, травень 2024 р.); Дванадцятий Міжнародний Симпозіум з Мультидисциплінарного Вивчення Пам'яті «Війни пам'яті в епоху (дез)інформаційних війн» (SIMEM XII) (Заслужений Автономний Університет Пуебла, Мексика, жовтень 2024 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми теорії та методики викладання історії, географії та громадянства» (Запоріжжя, березень 2025 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Хаджибеївські читання» (Одеса, березень 2025 р.); XIII Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених із міжнародною участю «Українська минувщина: війни за ідентичність і незалежність» (Київ, квітень 2025 р.); Науково-практичній конференції «Запорізькі єврейські читання – 2025» (Запоріжжя, квітень 2025 р.); XIV Всеукраїнська наукова конференція «Київ і кияни в соціокультурному просторі України: політика пам'яті у минулому й сьогоденні» (Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, травень 2025 р.).

Структура роботи обумовлена поставленою метою та завданнями дослідження і складається з вступу, чотирьох тематичних розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Обсяг тексту складає 320 сторінку, з яких основного – 231.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія історії пруських консулів в чорноморських портових містах Півдня України

З огляду на специфіку проблематики, що досліджується, дотичний до неї історіографічний доробок доцільно умовно поділити на три тематичні групи: 1) роботи, які стосуються історії Пруссії та її консулів за межами регіону, який входить до географічних рамок цього дисертаційного дослідження; 2) праці з історії консулів інших держав періоду, що входить у хронологічні рамки нашого дисертаційного дослідження; 3) праці з історії Півдня України і пруських консулів, які діяли в цьому регіоні. Саме такий підхід дозволяє звернути належну увагу, з одного боку, на праці, присвячені тим процесам, які відбувались в країні, яку представляли консули в чорноморських портових містах Півдня України, змінам зовнішньої політики Пруссії, а також всім аспектам діяльності колег її консулів за межами досліджуваного регіону; а з іншого – на роботи з історії самого регіону, в якому працювали і зв'язками Пруссії з яким опікувались консули цієї держави. Причому, з огляду на те, що в досліджуваний період Південь України входив до складу Російської імперії, до третьої тематичної групи ми відносимо й дотичні праці з історії цієї імперії, включно з її зовнішньою політикою.

При цьому та сама специфіка теми дисертації зумовлює недоречність при систематизації історіографічного доробку поширених 1) слідування логіці «вітчизняні роботи – іноземні роботи», 2) застосування єдиного хронологічного підходу. Щодо першого, ми сприймаємо застереження В.Константиної про проблематичність суворого віднесення до «вітчизняних» чи «зарубіжних» авторів

праць з історії України різних історіографічних періодів¹. Щодо другого, то зі зрозумілих причин періодизація історіографії Пруссії суттєво відрізняється від періодизації історіографії Півдня України. Більше того, в рамках кожної з них маємо відмінності у хронологічних періодах, які можна виокремити залежно від того, яке підданство/громадянство мали автори.

Якщо казати про праці з історії Пруссії і пруських консулів у світі, то періодизація цього історіографічного доробку великою мірою корелюється з періодизацією державності зі столицею у Берліні. Тож з цього аспекту тематики нашого дослідження, зважаючи на його хронологію, умовно маємо історіографію часів: 1) Королівства Пруссія та Північнонімецького союзу (1806-1870); 2) Німецької імперії (1871-1918); 3) Веймарської республіки (1918-1933); 4) Гітлерівської Німеччини (1933-1945); 5) Повоєнної Німеччини, ФРН та НДР (1945-1989), причому зі зрозумілими ідеологічними відмінностями історіографії НДР; 6) ФРН після падіння Берлінського муру (1989-2025). Адже проблематика є тісно пов'язаною з історією міжнародних відносин Німеччини, і на підходи до її висвітлення суттєво впливала державна політика офіційного Берліну (у випадку з ФРН до 1990 р. – Бонну) кожного відповідного періоду. Але з цієї ж причини і з огляду на те, що про пруських консулів писали і автори тих країн, в яких ці консули діяли, періодизація цього доробку великою мірою залежить і від історії державності тих країн, від змін їх зовнішньої політики, а також від історіографічних трендів, які мали місце в тій чи іншій країні. Зрозуміло, що ще в більшій мірі це стосується історіографії другої тематичної групи, тобто історії консулів інших, окрім Пруссії, держав.

Наведені вище міркування конкретизуються і специфікою періодизації історіографії історії Півдня України часів, коли тут діяли пруські консули. Адже, з певними варіаціями, чи не в більшості праць її історіографія викладається за періодами «дорадянський – радянський – пострадянський». В прикладенні ж до проблематики історії пруських консулів, в історіографії історії Півдня України,

¹ Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. С. 14-15.

беручи за основу логіку періодизації, запропоновану В. Константіною², можна умовно виділити такі хронологічні періоди: 1) 1806-1868; 2) 1869-1910-і рр.; 3) 1920-і – початок 1930-х рр.; 4) початок 1930-х – середина 1950-х рр.; 5) середина 1950-х – друга половина 1980-х рр.; 6) кінець 1980-х рр. – 2013; 7) 2014 – сьогодні. Розбіжності з періодизацією, сформульованою у монографії «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки)», зумовлені, по-перше, хронологією історії прусських консульств у містах регіону, а, по-друге, тим, що з окупацією Криму і початком бойових дій у Донецькій і Луганській областях розпочався новий етап історіографії Півдня України, коли, вже як реакція на ці виклики, історія регіону опинилась у центрі уваги значно ширшого кола дослідників.

І навіть цей хронологічний поділ меншою мірою стосується діаспорної історіографії, представники якої, не перебуваючи за «залізним занавісом», не підпадали під ті характеристики, які мала радянська історіографія третього-п'ятого перелічених вище періодів.

При строкатості та великому представництві історіографічного доробку, що стосується історії Пруссії та її консулів за межами регіону, який входить до географічних рамок нашого дисертаційного дослідження, нижче звернемо увагу лише на деякі його ключові складові.

При цьому почнемо зі спостереження, зробленого Германом Беком у роботі 1992 р.: ненімецькі історики традиційно приділяли мало уваги історії Пруссії XIX ст. до Бісмарка, тобто до створення Німецької імперії³. Це спостереження певною мірою зберігає актуальність донині, хоча за останні 32 роки «ненімецька» історіографія історії Пруссії суттєво розширилась. З іншого боку, маємо підстави казати, що більша увага до історії пізніших за часи існування прусських консульств періодів простежується і в самій німецькій історіографії.

² Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. С. 16-39.

³ Beck H. The social policies of Prussian officials: The bureaucracy in a new light author(s). *The Journal of Modern History*. 1992. Vol. 64. No. 2. Pp. 263-298.

Загальне історичне тло, на якому виникали і діяли консульства Пруссії, дають можливість побачити узагальнюючі праці з пруської історії, серед яких тут звернемо увагу на «Preussen in der deutschen Geschichte» за редакцією Дірка Блазіуса⁴, «Modern Prussian History: 1830-1947» Філіпа Г. Дваєра⁵ та монографію Крістофера Кларка, присвячену історії Пруссії 1600-1947 рр.⁶ Аналіз низки таких узагальнюючих праць свого часу здійснив Жак Дроз⁷.

Державній владі та громадським рухам у Пруссії у 1791-1848 рр. присвячена монографія Райнгарта Козеллека⁸. Монографія Анни Росс містить загальну картину державного будівництва Пруссії в 1848-1858 рр.⁹

Доволі розлогою є історіографія внутрішньополітичного життя Пруссії¹⁰.

Значна кількість досліджень присвячена історії Німецького митного союзу (Zollverein), в якому Пруссії належала провідна роль¹¹.

Розлогою є історіографія пруської зовнішньої політики¹², включно з політичними взаєминами Пруссії з іншими германськими державами і формуванням передумов для об'єднання німецьких земель під зверхністю

⁴ Preussen in der deutschen Geschichte / Ed. by D. Blasius. Königstein/Ts.: Verlagsgruppe Athenium-Hain-Scriptor-Hanstein, 1980. 360 p.

⁵ Dwyer P.G. Modern Prussian history: 1830-1947. London: Routledge, 2001. 336 p.

⁶ Clark C. Iron Kingdom. The rise and downfall of Prussia, 1600-1947. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2006. XVIII plus 776 p.

⁷ Droz J. In search of Prussia. *The Journal of Modern History*. 1983. Vol. 55. No. 1. Pp. 71-77.

⁸ Koselleck R. Preussen zwischen Reform und Revolution: Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848, Industrielle Welt: Schriftenreihe des Arbeitskreises für moderne Sozialgeschichte, Band 7, 3d. ed. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981. 739 p.; Sperber J. State and Civil Society in Prussia: Thoughts on a New Edition of Reinhart Koselleck's "Preussen zwischen Reform und Revolution". *The Journal of Modern History*. Vol. 57. No. 2. Pp. 278-296.

⁹ Ross A. Beyond the Barricades: Government and State-Building in Post-Revolutionary Prussia, 1848-1858. Oxford: Oxford University Press, 2019. 242 p.

¹⁰ Simon W. M. Variations in Nationalism during the Great Reform Period in Prussia. *The American Historical Review*. 1954. Vol. 59. No. 2. Pp. 305-321; Gryzanovski E. On the Origin and Growth of Public Opinion in Prussia. *The North American Review*. 1871. Vol. 112. No. 231. Pp. 291-327; Hahn E. Ministerial Responsibility and Impeachment in Prussia 1848-63. *Central European History*. 1977. Vol. 10. No. 1. Pp. 3-27; Beck H. The Origins of the Authoritarian Welfare State in Prussia. Conservatives, Bureaucracy, and the Social Question, 1815-70. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995. 298 p.; Wheeler N. C. The Noble Enterprise of State Building: Reconsidering the Rise and Fall of the Modern State in Prussia and Poland. *Comparative Politics*. 2011. Vol. 44. No. 1. Pp. 21-38.

¹¹ Henderson, W. O. The Zollverein. *Henderson Source: History, NEW SERIES*. 1934. Vol. 19. No. 73. Pp. 1-19.; Henderson, W. O. The Zollverein. Cambridge: Cambridge University Press, 1939. 374 p.; Bissing, W. M. V. Der Deutsche Zollverein und die monetären Probleme. *Schmollers Jahrbuch für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*. 1959. No. 79. Pp. 71-86; Ohnishi T. Zolltarifpolitik Preußens bis zur Gründung des deutschen Zollvereins. Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co, 1973. 250 s.; Hahn H. -W. Geschichte des Deutschen Zollvereins. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984. 214 s.; Bazillion R. J. Economic integration and political sovereignty: Saxony and the Zollverein, 1834-1877. *Canadian Journal of History*. 1990. No. 25. Pp. 189-213; Murphy D. T. Prussian Aims for the Zollverein, 1828-1833. *The Historian*. 1991. Vol. 53, No. 2. Pp. 285-302; Shiue C. H. From political fragmentation towards a customs union: Border effects of the German Zollverein, 1815 to 1855. *European Review of Economic History*. 2005. Vol. 9. No. 2. Pp. 129-162.

¹² Orr W. J. Jr. British Diplomacy and the German Problem, 1848-1850. *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*. 1978. Vol. 10. No. 3. Pp. 209-236; Goddard S. E. When Right Makes Might: How Prussia Overturned the European Balance of Power. *International Security*. 2008/2009. Vol. 33, No. 3. Pp. 110-142.

Берліну¹³. В цьому ж контексті окремо слід згадати про праці щодо взаємин Пруссії з Австрією¹⁴.

Модернізаційні процеси на німецьких землях у ХІХ ст., з акцентом саме на Пруссії, стали темою дослідження Джона Брейлі¹⁵.

Вже з першої половини ХІХ ст. стали з'являтися аналітичні статті, присвячені пруським промисловості та торгівлі¹⁶. Згодом об'єктами вивчення стали розвиток залізниць¹⁷, банківської системи¹⁸, аграрне питання¹⁹, економічні взаємини Пруссії з іншими державами²⁰. До останніх належить і розвідка Суніти Джогараджана, присвячена історії міжнародних податкових угод 1815-1914²¹.

Задіяність різних верств населення, передусім аристократії, у бюрократичних структурах Пруссії проаналізована Джоном Гілісом²².

Що стосується безпосередньо історії консулів Пруссії, то доволі близькою до нашої тематики є стаття Карла Шнайдера 1944 р. про створення пруського

¹³ Schmitt H. A. Prussia's Last Fling: The Annexation of Hanover, Hesse, Frankfurt, and Nassau, June 15 - October 8, 1866. *Central European History*. 1975. Vol. 8. No. 4. Pp. 316-347; Hewitson M. "The Old Forms are Breaking Up, ... Our New Germany is Rebuilding Itself": Constitutionalism, Nationalism and the Creation of a German Polity during the Revolutions of 1848-49. *The English Historical Review*. 2010. Vol. 125. No. 516. Pp. 1173-1214.

¹⁴ Kraehe E. E. Austria and the Problem of Reform in the German Confederation, 1851-1863. *The American Historical Review*. 1951. Vol. 56. No. 2. Pp. 276-294; Austensen R. A. Austria and the "Struggle for Supremacy in Germany", 1848-1864. *The Journal of Modern History*. 1980. Vol. 52. No. 2. Pp. 195-225; Austensen R. A. The Making of Austria's Prussian Policy, 1848-1852. *The Historical Journal*. 1984. Vol. 27. No. 4. Pp. 861-876; Sondhaus L. Schwarzenberg, Austria, and the German Question, 1848-1851. *The International History Review*. 1991. Vol. 13. No. 1. Pp. 1-20; Breuilly J. Austria, Prussia and The Making of Germany 1806-1871. London: Longman, 2002. 202 p.

¹⁵ Breuilly J. Modernisation as Social Evolution: The German Case, c. 1800-1880. *Transactions of the Royal Historical Society*. 2005. Vol. 15. Pp. 117-147.

¹⁶ An Account of the Recent Progress and Present Extent of Manufactures in Prussia, and of the Trade of the Prussian Commercial Union in Manufactured Goods. *Journal of the Statistical Society of London*. 1839. Vol. 2. No. 3. Pp. 135-172.

¹⁷ Showalter D. E. Soldiers and Steam: Railways and the Military in Prussia, 1832 to 1848. *The Historian*. 1972. Vol. 34. No. 2. Pp. 242-259; Brophy J. M. Capitalism, Politics, and Railroads in Prussia, 1830-1870. Columbus: Ohio State University Press, 1998. 273 p.; Jacques R. The victory of the Prussian railway "dynamic" accounting over the public finance and patrimonial accounting models (1838-1884): An early illustration of the appearance of the second stage of capitalist financial accounting and a testimony against the agency and the market for excuses theories. *The Accounting Historians Journal*. 2012. Vol. 39. No. 1. Pp. 91-126.

¹⁸ Brophy J. M. The Political Calculus of Capital: Banking and the Business Class in Prussia, 1848-1856. *Central European History*. 1992. Vol. 25. No. 2. Pp. 149-176.

¹⁹ Kopsidis M., Wolf N. Agricultural Productivity Across Prussia During the Industrial Revolution: A Thünen Perspective. *The Journal of Economic History*. 2012. Vol. 72. No. 3. Pp. 634-670.

²⁰ Gordon N. M. Britain and the Zollverein Iron Duties, 1842-5. *The Economic History Review. New Series*. 1969. Vol. 22. No. 1. Pp. 75-87; Davis J. R. Representation, Rivalry and Transfer: The German States and the 1862 Exhibition. *The Journal of the Decorative Arts Society 1850 – the Present*. 2014. No. 38, Almost Forgotten: The International Exhibition of 1862. Pp. 162-177.

²¹ Jogarajan S. Prelude to the International Tax Treaty Network: 1815-1914 Early Tax Treaties and the Conditions for Action. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2011. Vol. 31. No. 4. Pp. 679-707.

²² Gillis J. R. Aristocracy and Bureaucracy in Nineteenth-Century Prussia. *Past & Present*. 1968. No. 41. Pp. 105-129.

консульства у Сент Луїсі (США). Показово, що ця стаття написана переважна на матеріалах Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz²³.

Нами виявлені і лише кілька досліджень про інших пруських консульських представників: до них належить монографія і стаття про консула Готфріда Ветцштайна в Дамаску²⁴ та стаття про консула Луїса Кніффлера в Японії²⁵.

У 2014 р. була опублікована монографія Феррі Де Гоя, яка є спробою поглянути в масштабах усього світу на проблему взаємин консулів і «інституцій глобального капіталізму» у період 1783-1914 рр.²⁶ Подавши в першому розділі, який вмістився лише на 17 сторінках, загальний огляд консульської служби до XIX ст. і звернувши увагу на консульства Великої Британії, Нідерландів, США та Німеччини (подаючи в підзаголовку саме Німеччину, а не Пруссію, і присвятивши подіям до створення Північнонімецького союзу лише 1 сторінку) як до, так і після 1800 р., Феррі Де Гой присвятив другий розділ консулам в Османській імперії та на півночі Африки, третій – у Східній Азії, четвертий – в Латинській та Північній Америці, п'ятий – у Африці на південь від Сахари. Для сьогоднішньої історіографічної ситуації залишаються цілком актуальними наведені Феррі Де Гойем узагальнення, згідно з якими історія консульств є значно менш дослідженою в порівнянні з історією посольств; на відміну від історії послів, мало хто цікавиться історією консулів; історики дипломатії переважно нехтують вивченням консульської служби, вважаючи її такою, що займається лише другорядними питаннями, а не «високою політикою».

Загалом, відповідну «другорядність» відмічали і представники попередніх поколінь. Скажімо, у 1963 р. Д. Платт зазначав, що «консульська служба, бідна родичка дипломатичної», рідко привертає увагу істориків²⁷.

²³ Schneider C. E. The Establishment of the First Prussian Consulate in the West. *The Mississippi Valley Historical Review*. 1944. Vol. 30. No. 4. Pp. 507-520.

²⁴ Huhn I. Der Orientalist Johann Gottfried Wetzstein als preussischer Konsul in Damaskus (1849-1861) dargestellt nach seinen hinterlassenen Papieren. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1989. 465 s.; Küchler G. Johann Gottfried Wetzstein, Königlich preussischer Konsul in Damaskus 1848-1862, Orientalist und Freund Alexander von Humboldts. *Jahrbuch für brandenburgische Landesgeschichte*. 1978. No. 29. S. 7-24.

²⁵ Zielke E. Konsul Louis Kniffner – der Pionier des Deutschen Japanhandels. 1859 Gründete er das erste Deutsche Unternehmen in Japan. *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte. Journal of Business History*. 1980. Bd. 25. H. 1. Pp. 1-11.

²⁶ De Goey F. Consuls and the Institutions of Global Capitalism, 1783-1914. London: Routledge, 2014. 240 p.

²⁷ Platt D. C. M. The Role of the British Consular Service in Overseas Trade, 1825-1914. *The Economic History Review, New Series*. 1963. Vol. 15. No. 3. Pp. 494.

Втім, це не означає, що відповідна проблематика залишається цілковитою terra incognita. Нами були виявлені та опрацьовані кілька десятків робіт другої тематичної групи – статей з історії консулів інших, окрім Пруссії, держав, які діяли за межами Російської імперії в часи існування пруських консульств²⁸, а

²⁸ Anonymous. "Some Account of a Consulate". *Harper's New Monthly Magazine*. 1855. Vol. 10. No. 59. Pp. 628-639; United States Diplomatic and Consular Service. *Our Representatives Abroad: Biographical Sketches*, 2nd ed. / Ed. by A. C. Rodgers. New York: Atlantic Publishing and Engraving, 1876. 540 p.; Griffin E. *Clippers and Consuls: American Consular and Commercial Relations with Eastern Asia, 1846-1860*. Ann Arbor: Edwards Brothers, Inc., 1938. xxii + 53 p.; Weber F. J. *A Report of Sebastian Viosca United States Consul at La Paz (c. 1863)*. Records of the American Catholic Historical Society of Philadelphia. 1976. Vol. 87. No. ¼. Pp. 76-84; Bhagat G. *Americans in India: Commercial and Consular Relations, 1784-1860*. New York: New York University Press, 1970. 195 p.; Eastman Z. *Eight Years in a British Consulate, from 1861 to 1869*. Lecture given in 1872, and published in Chicago in 1919 by his son. Chicago: [publisher not identified], 1919. 31 p.; Posner R. M. *A British Consular Agent in California: The Reports of James A. Forbes, 1843-1846*. *Southern California Quarterly*. 1971. Vol. 53. No. 2. Pp. 101-112; Evans P., Govan T. P. *A Belgian Consul on Conditions in the South in 1860 and 1862*. *The Journal of Southern History*. 1937. Vol. 3. No. 4. Pp. 478-491; Kennerk B. *A Dublin Consul under Siege: American Reactions to the Habeas Corpus Suspension Crisis of 1866-1868*. *Dublin Historical Record*. 2010. Vol. 63. No. 1. Pp. 18-28; Bryson T. A. *An American Consular Officer in the Middle East in the Jacksonian Era: A Biography of William Brown Hodgson, 1801-1871*. Atlanta: Resurgens Publications, Inc. 1979. xi, 214 p.; Knapp F. A. Jr. *Biographical Traces of Consul John Parrott*. *California Historical Society Quarterly*. 1955. Vol. 34. No. 2. Pp. 111-124; *First and Last Consul: Thomas Oliver Larkin and the Americanization of California, a Selection of Letters* / Ed. by J. A. Hawgood. New York: Pacific Book Publishing, 1970. 147 p.; Chambers G. *The Early Years of American Consular Representation in Belfast*. *Familia: Ulster Genealogical Review*. 1996. Vol. 2. No. 12. Pp. 1-13; Johnson E. R. *The Early History of the United States Consular Service, 1776-1792*. *Political Science Quarterly*. 1898. Vol. 13. No. 1. Pp. 19-40; Winslow R. R. *The History of the American Consulates at Plymouth and Falmouth from 1792 to 1936*. *Annual Reports & Transactions of the Plymouth Institution & Devon & Cornwall Natural History Society*. 1944. No. 18. Pp. 48-60; Abrahams D.-Z. L. *James Finn: Her Britannic Majesty's Consul at Jerusalem Between 1846 and 1863*. *Transactions & Miscellanies (Jewish Historical Society of England)*. 1978-1980. Vol. 27. Pp. 40-50; Potts E. D., Potts A. *James Hartwell Williams: First American Consul in Australia*. *The New England Quarterly*. 1975. Vol. 48. No. 2. Pp. 269-276; Dike K. O. *John Beecroft, 1790-1854: Her Britannic Majesty's Consul to the Bights of Benin and Biafra 1849-1854*. *Journal of the Historical Society of Nigeria*. 1956. Vol. 1. No. 1. Pp. 5-14; Snell J. G., Potter J. F. *Consul General to British North America, 1864-1866*. *The Wisconsin Magazine of History*. 1971-1972. Vol. 55. No. 2. Pp. 107-119; Chiles R. P., Payne J. H. *American Poet, Actor, Playwright, Consul and the Author of "Home, Sweet Home"*. *Records of the Columbia Historical Society*. 1930. Vol. 31/32. Pp. 209-297; Sharom A. *Joseph B. Balestier: The First American Consul in Singapore 1833-1852*. *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*. 1966. Vol. 39. No. 2(210). Pp. 108-122; Hahn J. G. *Albanesische Studien, k. k. Consul für östliche Griechenland. Nebst einer Karte und andern artistischen Beilagen*. Wien: Verlag von Friedrich Mauke, 1853. 242 s.; Coy F. *Cross II. Lincoln's Man in Liverpool: Consul Dudley and the Legal Battle to Stop Confederate Warships*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2007. 180 p.; David H., Panitz E. L. *Simon Wolf as United States Consul to Egypt*. *Publications of the American Jewish Historical Society*. 1957. Vol. 47. No. 2. Pp. 76-100; Carr W. J. *The American Consular Service*. *The American Journal of International Law*. 1907. Vol. 1. No. 4. Pp. 891-913; Hyamson A. M. *The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews of Palestine, 1838-1914. Part I, 1838-1861*. London: Edward Goldston, for the Jewish Historical Society of England, 1939. 294 p.; Wiltsee, E.A. *The British Vice Consul in California and the Events of 1846*. *California Historical Society Quarterly*. 1931. Vol. 10. No. 2. Pp. 99-128; Claybaugh, A. *The Consular Service and US Literature: Nathaniel Hawthorne Abroad*. *Novel: A Forum on Fiction*. 2009. Vol. 42, No. 2. Theories of the Novel Now, Part I. Pp. 284-289; Wasserman L. *The First United States Consul in New Zealand*. *Pacific Historical Review*. 1949. Vol. 18. No. 3. Pp. 363-368; Platt D. C. M. *The Role of the British Consular Service in Overseas Trade, 1825-1914*. *The Economic History Review, New Series*. 1963. Vol. 15. No. 3. Pp. 494-512; Kehoe B. B. *William Patterson Jones: American Consul in China, 1862-1868*. *Journal of the Illinois State Historical Society (1908-1984)*. 1980. Vol. 73. No. 1. Pp. 45-52; Boromé J. A. *William Peter Her Majesty's Consul at Philadelphia, 1840-1853*. *The Pennsylvania Magazine of History and Biography*. 1956. Vol. 80. No. 4. pp. 416-442; Iseminger G. L. *The Old Turkish Hands: The British Levantine Consuls, 1856-1876*. *Middle East Journal*. 1968. Vol. 22. No. 3. Pp. 297-316; *Cities and Trade: Consul Abbott on the Economy and Society of Iran, 1847-1866* / Ed. by A. Amanat. London: Ithaca Press (Oxford Oriental Monographs), 1983. 256 p.; Gast R. H. *Contentious Consul. A Biography of John Coffin Jones, First United States Consular Agent at Hawaii*. Los Angeles: Dawson's Book Shop, 1976. 212 p.; Underhill R. L. *From Cowhides to Golden Fleece: A Narrative of California, 1832-1858, Based Upon Unpublished Correspondence of Thomas Oliver Larkin of Monterey, Trader, Developer, Promoter, and Only American Consul*. Stanford: Stanford University Press (Cumberlege), 1947. Vii + 289 p.;

також статті про окремі аспекти діяльності цих консулів²⁹. Сюди ж можна віднести і статті про мережі консульств в окремих державах або регіонах, на кшталт розвідки про становлення іноземних консульств у Молдові та Валахії³⁰.

Одними з найбільш фундаментальних комплексних досліджень з відповідної проблематики є книга Честера Ллойда Джонса про історію та активності консульської служби США³¹, монографія Д. Платта про британських консулів³², монографія Джона Дікі про британську консульську службу з часів Левантської та Ост-Індської компанії і до початку ХХІ ст.³³, книга Ернста Йоахіма Фюрсена про історію консульства Нідерландів у Рендсбурзі 1809-2009³⁴, монографія Чарльза Стюарта Кеннеді, присвячена історії консульської служби США 1776-1924 рр.³⁵, та книга Ніколаса Кігана з історії консулів США у Великій Британії³⁶.

Для порівняння регламентації статусу та повноважень прусських консульських представників з відповідною регламентацією щодо консульських представників Великої Британії великий інтерес являє вперше виданий у 1856 р. Е. Тусоном посібник британського консула³⁷. Такі ж порівняння із США дає можливість зробити виданий у тому ж 1856 р. посібник про консульську систему Сполучених Штатів³⁸.

Щодо третьої виокремленої нами тематичної групи, що включає праці з історії Півдня України і історії прусських консулів, які діяли в цьому регіоні, вона

²⁹ Parry A. A Conflicts Myth: The American "Consular" Marriage. *Harvard Law Review*. 1954. Vol. 67. No. 7. Pp. 1187-1212. Byrd P. Regional and Functional Specialisation in the British Consular Service. *Journal of Contemporary History*. 1972. Vol. 7. No. 1/2. Pp. 127-145; Dahomey and the Ending of the Trans-Atlantic Slave Trade: The Journals and Correspondence of Vice-Consul Louis Fraser, 1851-1852 / Ed. by R. Law. Oxford: Oxford University Press, 2012. vi, 287 p.; Gunning L. P. The British Consular Service in the Aegean and the Collection of Antiquities for the British Museum. London: Routledge, 2016. 224 p.

³⁰ Stroia M. Racordarea societății românești la modele europene: instalarea consulatelor străine în Moldova și Țara Românească. *Revista Institutului Diplomatic Român*. 2007. No. 2. Pp. 402-419.

³¹ Lloyd J. L. The Consular Service of the United States: Its History and Activities. Philadelphia: John C. Winston, 1906. 190 p.

³² Platt D. C. M. Cinderella Service: British Consuls Since 1825. Hamden: Archon Books, 1971. X+272 p.

³³ Dickie J. The British Consul: Heir to a Great Tradition. London: C. Hurst Co., 2007. 288 p.

³⁴ Fürsen E. J. Das Konsulat der Niederlande in Rendsburg 1809-2009. Rendsburg: RD Druck- und Verlagshaus, 2009. 596 S.

³⁵ Kennedy C. S. The American Consul: A History of the United States Consular Service 1776-1924. Revised Second Edition. Washington: New Academia Publishing/The Spring, 2015. 320 p.

³⁶ Keegan N. M. US Consular Representation in Britain since 1790. London: Anthem Press, 2018. 340 p.

³⁷ Tuson E. W. A. The British Consul's Manual: Being a Practical Guide for Consuls, as Well as for the Merchant, Shipowner, and Master Mariner, in All Their Consular Transactions. London: Longman & Co, 1856. 572+24 p.

³⁸ The United States Consular System: A Manual for Consuls, and Also for Merchants, Shipowners and Masters in Their Consular Transactions, Comprising the Instructions in Regard to Consular Emoluments, Duties, Privileges and Liabilities. Washington: Taylor and Maury, 1856. 347+79+XVIII p.

в першій своїй складовій є вельми представницькою, і з часу публікації двох томів видання «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник», упорядником яких є Ігор Лиман³⁹, відповідна бібліографія ще більш розширилась.

Фундамент дослідженням історії регіону в імперському ключі заклав Аполлон Скальковський, який, поміж іншими працями, ще в часи існування прусських консульств у регіоні, тобто в перший виділений нами хронологічний період у історіографії регіональної проблематики, опублікував «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823»⁴⁰, «Опыт Статистического описания Новороссийского края»⁴¹, «Первое тридцатилетие истории города Одессы»⁴², «Взгляд на состояние Новороссийского края и Бессарабии в 1862 г.»⁴³. Продовжувачем тренду імперської історіографії регіону став, поміж іншими, архієпископ Гавриїл (В. Розанов)⁴⁴.

Щодо імперської історії безпосередньо Одеси, то в рамках першого хронологічного періоду в історіографії увага акцентувалась переважно на кінці XVIII-початку XIX ст., тобто на часах ще до створення прусського консульства у цьому місті. При цьому вже у 1853 р. була опублікована й «История Одессы» К. Смолянинова⁴⁵.

У рамках другого хронологічного періоду в історіографії побачили світ «Одесса. Историко-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем» С. Бернштейна⁴⁶, «Одесса в первые эпохи ея существования» В. Надлера⁴⁷, збірка

³⁹ Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник: в 2 т. Т. 1 / Упор. І. Лиман. Київ: Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2013. 382 с.; Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник: в 2 т. Т. 2 / Упор. І. Лиман. Київ: Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2016. 496 с.

⁴⁰ Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731 – 1823. Ч. 1. Одесса: Городская типография, 1836. XIV + 289 с.; Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1731 – 1823): в 2 ч. Ч. 2. Одесса: Городская типография, 1838. VIII + 351 с.

⁴¹ Скальковский А. А. Опыт Статистического описания Новороссийского края: в 2 ч. Ч. 1. География, этнография и народоисчисление Новороссийского края. Одесса: типография Л. Нитче., 1850. 366 с.

⁴² Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793 – 1823. Одесса: Городская типография, 1837. 296 с.

⁴³ Скальковский А.А. Взгляд на состояние Новороссийского края и Бессарабии в 1862 г. // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. Одесса: Типография Л. Нитче, 1866. С. 62-71.

⁴⁴ Гавриил (Розанов В.Ф.), архиепископ Тверский и Кашинский. Продолжение очерка истории о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837 годы. Тверь: Типография губернского правления, 1857. 88 с.

⁴⁵ Смолянинов К. История Одессы. Одесса: Городская типография, 1853. 239 с.

⁴⁶ Бернштейн С. Одесса. Историко-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. Одесса: Типография Л. Нитче, 1881. 143 с.

⁴⁷ Надлер В. К. Одесса в первые эпохи ея существования. Одесса: тип. В. В. Кихнера, 1893. 100 с.

статей «Из прошлого Одессы», укладена Л.М. де-Рибасом⁴⁸, «Одесса за 100 лет (“Одесса и ее окрестности”))» В. Коханського⁴⁹, «Одесса 1794-1894»⁵⁰, «“Век”. Одесский исторический альбом. 1794-1894» К. Оленіна⁵¹, «Прошлое и настоящее Одессы»⁵², «Столетие Одессы»⁵³, «Старая Одесса, ее друзья и недруги» Д. Атлас⁵⁴, «Старая Одесса. Забытые страницы» О. Дерибаса⁵⁵, книга Ф. Бінемана «Werden und Wachsen einer deutschen Kolonie in Süd-Russland: Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinde zu Odessa»⁵⁶. Причому, як артикульовано і в самих назвах багатьох з цих робіт, значна їх частина була написана до 100-ї річниці імперської історії міста.

При цьому Одеса, як і в інші історіографічні періоди, залишалась беззаперечним лідером у регіоні за кількістю присвячених їй робіт. Що ж до історіографічному доробку, присвяченого Керчі, то в цей період з’явилась, зокрема, праця «Керчь в прошедшем и настоящем» Х. Зенкевича⁵⁷, який став автором і роботи з історії одного з навчальних закладів Керчі⁵⁸. Відповідну вузьку проблематику має й книга Д. Говорова «Историческая записка о Керченском Кушниковском девичьем институте с основания его в 1835 до 1885 г.»⁵⁹. Звісно, про Керч йшлося і у значній кількості путівників по Криму, поданих у відповідному бібліографічному покажчику А. Непомнящим⁶⁰.

⁴⁸ Из прошлого Одессы. Сборник статей / Сост. де-Рибас Л.М. Одесса: Типография Л. Кирхнера, 1894. 399 с.

⁴⁹ Коханский В. Одесса за 100 лет (“Одесса и ее окрестности”). Исторический очерк и иллюстрированный путеводитель на 1894 г. Одесса: Типография П. Францова, 1894. 135+384+192 с.

⁵⁰ Одесса 1794-1894 / Городское общественное управление. Одесса: Типография А. Шульце, 1895. 836 с.

⁵¹ Оленин К. “Век”. Одесский исторический альбом. 1794-1894. Одесса: Книгоиздательство Г.Н. Каранта, 1894. 122+II с.

⁵² Прошлое и настоящее Одессы. Издание Одесской городской аудитории народных чтений ко дню столетнего юбилея г. Одессы (1794 – 1894) / Сост. С.Ч. Одесса: Типография Л. Кирхнера, 1894. 49 с.

⁵³ Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей и с видами Одессы. Одесса: Типография Л. Нитче, 1894. 113 с.

⁵⁴ Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. Одесса: Типо-литография “Техник”, 1911. 115 с.

⁵⁵ Дерибас А.М. Старая Одесса. Забытые страницы: Ист. очерки и воспоминания / А.М. Дерибас. — К.: Мистецтво, 2005. — 416 с.: ил.

⁵⁶ Bienemann F. Werden und Wachsen einer deutschen Kolonie in Süd-Russland: Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinde zu Odessa. Odessa: Schultze, 1893. 460 s.

⁵⁷ Зенкевич Х. Х. Керчь в прошедшем и настоящем. Историко-археологический и географический очерк с приложением описания достопримечательностей города и его окрестностей, хронологического указателя и статистических сведений и с рисунками. Керчь: Типо-литография Х.Н. Лаго и Ко, 1894. VI+162+2 с.

⁵⁸ Зенкевич Х. Х. Тридцатилетие Керченской Александровской гимназии (1863-1893). Краткая историческая записка. Керчь: Скоропечатная типография, 1894. 44 с.

⁵⁹ Говоров Д. Историческая записка о Керченском Кушниковском девичьем институте с основания его в 1835 до 1885 г. Керчь: Типография А. В. Холева, 1886. 113+40 с.

⁶⁰ Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века). Київ: б. и., 1999. 212 с.

Концептуального новий підхід до соціально-економічної історії регіону запропонував Д. Багалій⁶¹. Класичним доробком імперської історіографії стала опублікована у Петербурзі в 1898 р. «Живописная Россия. Малороссия и Новороссия. Бессарабская, Херсонская, Екатеринославская и Таврическая губернии»⁶². В цьому ж контексті звернемо увагу і на праці В. Семенова-Тян-Шанського⁶³.

З історіографії історії регіону часів панування в радянській Україні марксистської ідеології звернемо увагу на узагальнюючі праці О. Дружиніної «Южная Украина 1800-1825 гг.» і «Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг.»⁶⁴, роботи В. Кабузана, присвячені історії заселення регіону⁶⁵, книгу В. Золотова «Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60 – 90-е годы XIX в.»⁶⁶, праці В. Ващенко про роль міст у розвитку промисловості та торгівлі на Півдні України⁶⁷.

Радянська концепція історії Одеси і Керчі викладена, поміж іншого, у томах «Історії міст і сіл Української РСР», присвячених Одеській та Кримській областям⁶⁸, праці 1955 р. «Керчь. Историко-краеведческий очерк»⁶⁹, а також низці інших робіт⁷⁰.

⁶¹ Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. *Киевская старина*. 1889. № 4. С. 27-55; Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. *Киевская старина*. 1889. № 5. С. 438-484; Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. *Киевская старина*. 1889. № 6-7. С. 110-148; Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю): перші ростки її культурного розвитку. Херсон: «Союз», 1920. 210 с.

⁶² Живописная Россия: в 12 т. Т. V. Часть вторая: Малороссия и Новороссия. Бессарабская, Херсонская, Екатеринославская и Таврическая губернии. Санкт-Петербург: Типография Товарищества М.О. Вольф, 1898. 298 с.

⁶³ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга: в 19 т. Т. 14. Новороссия и Крым / Под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского. Санкт-Петербург: Издательство А.Ф. Дебриена, 1910. 981 с.; Семенов-Тян-Шанский В. П. Город и деревня в Европейской России. Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума, 1910. 212 с.

⁶⁴ Дружинина Е. И. Южная Украина 1800-1825 гг. Москва: Наука, 1970. 383 с.; Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825- 1860 гг. Москва: Наука, 1981. 215 с.

⁶⁵ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века. 1719-1858 гг. Москва: Наука, 1976. 307 с.; Кабузан В. М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у II половині XVIII – I половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1969. № 12. С. 85-91.

⁶⁶ Золотов В. А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60 – 90-е годы XIX в. / В. А. Золотов. — Ростов-на-Дону: Изд. Ростовского университета, 1966. — 250 с.

⁶⁷ Ващенко В. П. Роль міст у розвитку внутрішньої торгівлі на Півдні України в дореформений період. *Праці Одеського університету*. 1961. Т. 151. Вип. 3. С. 86-97; Ващенко В. П. Розвиток капіталістичної промисловості і торгівлі в містах Південної України в дореформений період (к. XVIII – 1861). Одеса, 1971. 301 с.

⁶⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область / За ред. Л. В. Гладка та ін. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1969. 910 с., 11 л. іл.

⁶⁹ Гусаров Ф., Чуистова Л. Керчь. Историко-краеведческий очерк. Симферополь: Крымиздат, 1955. 248 с.

⁷⁰ Загоруйко В. А. По страницам истории Одессы и Одесщины. Выпуск второй. Период промышленного капитализма. Разночинский этап освободительного движения (1861-1895). Одесса: Одесское книжное издательство, 1960. 152 с.

Паралельно з цим, ще за часів СРСР, в США була написана ціла низка робіт з історії Одеси, автори яких не мали слідувати марксистській ідеології. Йдеться про роботи Ф. Скіннера «Odessa and the Problem of Urban Modernization» і «Trends in Planning Practices: the Building of Odessa, 1794 – 1917»⁷¹, «The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794-1881» С. Ципперштейна⁷², а також низку праць П. Герлігі, включно з вперше опубліковану в 1986 р. фундаментальною «Odessa: A History 1794-1914»⁷³.

У США побачили світ і праці А. Рібера, які дозволяють побачити загальноімперський контекст діяльності купців і промисловців у регіоні⁷⁴.

Цілком логічно, що бум краєзнавчих студій, який намітився з кінця 1980-х рр., супроводжувався і появою надзвичайно строкатих за авторством і якістю робіт з історії міст, у яких діяли пруські консули. Знову ж таки, з абсолютним чисельним домінуванням літератури з історії Одеси над літературою з історії Керчі.

У 2003 р. побачили світ як збірка «Німці Одеси та Одеського регіону»⁷⁵, так і видання «Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона. 1803-2003; Библиографический указатель»⁷⁶, яке стало спробою систематизації наявного на той момент історіографічного доробку з відповідної проблематики.

Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область / За ред. Л. Д. Солодовник (гол.) та ін. Київ: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1974. 802 с.

⁷¹ Skinner F. W. Odessa and the Problem of Urban Modernization // *The City in Late Imperial Russia* / Ed. by M. F. Hamm. Bloomington: Indiana University Press, 1986. Pp. 209-248; Skinner F. W. Trends in Planning Practices: the Building of Odessa, 1794-1917 // *The City in Russian History* / Ed. by M. F. Hamm. Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. Pp. 139-159.

⁷² Zipperstein S. J. The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794-1881. Stanford: Stanford University Press, 1985. IX+212 p.; Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры, 1794- 1881. Москва: Гешарим, 1995. 208 с.

⁷³ Herlihy P. Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century // *Harvard Ukrainian Studies. Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students* / Ed. by I. Shevchenko and F. Sysyn. 1979- 1980. Vol. III-IV. Part 1. Pp. 399-420; Herlihy P. Odessa: A History 1794-1914. Cambridge: Harvard University Press, 1991. 412 p.; Herlihy P. The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794-1881 by Steven J. Zipperstein. *Russian Review*. 1987. Vol. 46. No. 1. Pp. 94-95; Herlihy P. Ukrainian Cities in the Nineteenth Century // *Rethinking Ukrainian History* / Ed. by Ivan L. Rudnytsky. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies. The University of Alberta, 1981. Pp. 135-155.

⁷⁴ Rieber A. J. Businessmen and Business Culture in Imperial Russia. *Proceedings of the American Philosophical Society*. 1884. Vol. 128. No. 3. Pp. 238-243; Rieber A. J. Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia. Chapel Hill: University of Northern Carolina, 1982. XXVI+464 p.

⁷⁵ Німці Одеси та Одеського регіону: Збірник докладів, зроблених на міжнародних наукових конференціях у Геттінгені (Німеччина) / Упор. А. Айсфельд, Е.Г. Плеська; Наук. ред. Е.Г. Плеська. Одеса: Астропринт, 2003. 440 с.

⁷⁶ Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона. 1803-2003; Библиографический указатель / Сост. В. Самодурова, А. Айсфельд, Н. Шевчук; Научн., ред. и вступ. ст. А. Айсфельд, Н. Шевчук. Одесса: Астропринт, 2003. 312 с.

Впродовж більш ніж 20 років, які минули з часу тієї публікації, бібліографія історії німців регіону та Одеси зокрема поповнилась багатьма десятками позицій.

Серед чисельних праць з історії Одеси, які з'явилися у цей період, тут звернемо увагу на «Одесской таможене 200 лет»⁷⁷, колективну монографію «Історія Одеси» за редакцією В. Станка⁷⁸, «Одесса, XIX век» Г. Степаненка⁷⁹, «Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) В. Шевченко»⁸⁰.

Паралельно з цим, історія Південної України у 1990-х рр. виокремилась у важливий напрямок історичної регіоналістики (тут важко переоцінити внесок А. Бойка та його наукової школи)⁸¹.

Загалом, спектр досліджень з різних аспектів історії Півдня України, які побачили світ в період кінця 1980-х рр. – 2013 р. і важливі для розуміння загального тла діяльності прусських консулів, є вельми широким⁸².

⁷⁷ Одесской таможене 200 лет / Ред. М. Н. Ковальчука. Одесса: ОКФА, 1995. 99 с.

⁷⁸ Історія Одеси / За ред. В.Н. Станко (гол.) та ін. Одеса: Друк, 2002. 560 с.

⁷⁹ Степаненко Г. А. Одесса, XIX век. Киев: ООО “3 Медиа”, 2004. 168 с.

⁸⁰ Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010.

⁸¹ Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок / Упор. І. Лиман, В. Константінова. Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2011. 376 с.

⁸² Араджиони М. А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). Симферополь: Издательский Дом “Амена”, 1999. 132 с.; Васильев К. Поляки в Одессе: врачи и фармацевты (до 1920 г.) // *Поляки на півдні України: історія та сьогодення*: в 2 т. Т. 1. Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. С. 211-230; Гончарук Г. И., Нагайцев А. Е. Историография Одесских фабрик и заводов: Монография. Одесса: Астропринт, 2004. 215 с.; Гребцова И. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст.: Монография. Одесса: Астропринт, 2006. 320 с.; Калустьян Л. Х. Армянская диаспора Одессы. Одесса: Астропринт, 1999. 56 с.; Коваль Г. П. Діяльність Одеської міської думи в галузі благоустрою міста в кінці XVIII – на початку XX ст. *Наукові праці: Збірник*. 2001. Т. 10: Історичні науки. С. 37-41; Лях С. Р. Публікації з історії Південної України в періодиці 1991 – 1995 років. Бібліографічний огляд // *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX ст.* Вип. 1. Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1996. С. 153-166; Надибська С. Б. Динаміка розвитку зовнішньої торгівлі та промисловості Одеси у пореформений період. *Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова*. 2003. Вип. 13. С. 123-131; Надибська С. Б. Роль міст півдня України у розвитку всеросійського ринку в пореформений період. *Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова*. 2000. Вип. 10. С. 161-171; Надибська С. Б. Роль промисловості в містах півдня України в пореформений період. *Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова*. 2002. Вип. 12. С. 190-198; Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы, конец XVIII – начало XX века / За ред. Л.А. Дубровина. Симферополь: Доля, 2001. 816 с.; Бачинська О. А., Гончарук Т. Г., Гуцалюк С. Б., Кіров А. І., Мисечко А. І., Новікова Л. В., Полторак В. М. Одеса козацька. Наукові нариси. Видання друге, змінене і доповнене. Одеса: Фенікс, 2008. 240 с.; Стременовский С. Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия. Историко-правовое исследование. Одесса: Юридична література, 2002. 158 с.; Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей: Монографія. Одеса: Астропринт, 2002. 400 с.; Шаригіна О. А. Історіографія розвитку залізничного та морського транспорту на півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXVIII. С. 464-468; Шевченко В. Участь одеських банкірів єврейського походження у соціальній доброчинності (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Актуальні питання всесвітньої та зарубіжної історії: Збірник наукових праць*. 2007. Вип. 10. С. 168-177; Шикіулов В. А. Эпидемия холеры в Крыму в XIX – XX веках (история и статистика): Становление санитарно-карантинной службы в морских портах Крыма. Симферополь: б. и., 2002. 104 с.; Roshanna S. P. City of Thieves: Moldavanka, Criminality, and Respectability in Prerevolutionary Odessa. *Journal of Urban History*. 2001. Vol. 27. No. 2. Pp. 131-157; Гринчак М. О. Промислова буржуазія Півдня України та

Окремо варто відмітити науковий доробок В. Константинової, присвячений урбанізаційним процесам на Півдні України імперського періоду⁸³.

еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя: автореф. дис... на канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2008. 21 с.; Діанова Н. М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2003. 20 с.; Дмитрієв В. В. Градоначальства півдня України в XIX – на початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Дніпропетровськ, 2003. 20 с.; Дружкова І. С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2004. 20 с.; Мельник Н. В. Архитектура комплексов общественно-жилой застройки городов юга Украины конца XVIII – начала XX века (на примере городов Херсона, Николаева, Одессы): дис. ... канд. архитектуры: 18.00.01. Одесса, 2007. 317 с.; Надибська С. Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2005. 273 с.; Пономаренко Р. О. Розвиток залізничного транспорту Півдня та Сходу України в другій половині XIX століття – на початку XX століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 2007. 21 с.; Черемісін О. В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785 – 1870 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2006. 18 с.; Шевченко А. М. Зовнішня торгівля портів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2008. 16 с.; Шевчук-Бєла Я. В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008. 19 с.; Гончарук Т. Г. Деякі аспекти полеміки щодо Одеського порто-франко на сторінках преси XIX століття. *Записки історичного факультету*. 1999. Вип. 8. С. 823-826; Гончарук Т. Г. Одеське порто-франко (1819-1859 рр.) та його вплив на економіку України (вивчення проблеми в літературі XIX століття та історіографії). *Записки історичного факультету*. 1999. Вип. 7. С. 64-69; Парадисопулос С. Эволюция предпринимательской деятельности греков Одессы (XIX в.). // *Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді міжнародної науково-практичної конференції*. Ч. 1. Херсон, 1997. С. 249-258; Сапожников І. Українські козаки в Хаджибей та Одесі (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Київська старовина*. 1998. Вип. 3. С. 11-25; Цибуленко Л. О. Міста у процесі колонізації Півдня України у кінці XIX та початку XX ст. // *Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді міжнародної науково-практичної конференції*. Ч. 1. Херсон, 1997. С. 162-165.

⁸³ Константинова В. Н. Бердянская мужская гимназия – предшественница Бердянского государственного педагогического университета // *Актуальные проблемы и перспективы современного гуманитарного знания: материалы международной научно-практической конференции (Невинномысск, 26 марта 2009 года)* / Отв. ред. С.Н. Артемов, О.Н. Палиева; НГГТИ. Ставрополь: Литера, 2009. С. 141-145; Константинова В. Н. Гендерный аспект структуры городского населения Таврической губернии в конце XIX века. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2010. №. 2(1). С. 208-213; Константинова В. Н. Городское население Российской империи конца XIX века: гендерный аспект (на примере Екатеринославской губернии). *Женщина в российском обществе*. 2009. №. 4(53). С. 83-93; Константинова В. Н. Северное Приазовье: исследование устной истории как составляющая исторической урбанистики. *Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки*. 2009. №. 2. С. 362-367; Константинова В. Н. Таганрог и города Южной Украины 1861-1870 гг. в материалах Полного собрания законов Российской империи. *Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Специальный выпуск*. 2010. № 2. С. 224-230; Константинова В. М. Бердянськ кінця XIX ст.: особливості складу населення приморського повітового міста Південної України. *Музейний вісник*. 2009. № 9. С. 147-153; Константинова В. М. Вивчення феномена сприйняття урбанізаційних процесів в селянській традиції за матеріалами експедицій по селах Південної України // *Усна історія в науковому дослідженні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Запоріжжя, 23 – 24 травня 2008 року*. Запоріжжя: Тандем-У, 2008. С. 31-33; Константинова В. М. Видовий аналіз законодавчих документів із соціально-економічного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX ст. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. 2006. Вип. 16. С. 24-27; Константинова В. М. Від селянської до міської реформи: матеріали щодо міст Південної України в Повному Зібранні законів Російської імперії. *Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць*. 2010. Вип. 31-32. С. 86-93; Константинова В. М. “Вікна в Європу”: динаміка зростання чисельності населення портових міст Приазов’я в другій половині XIX – на початку XX ст. *Література та культура Полісся*. 2010. Вип. 58. С. 277-284; Константинова В. М. Джерела локальної історії освіти: проект створення багатотомного археографічного видання з історії Бердянського державного педагогічного університету. *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2009. Т. 19. Кн. 2. Част. 2. С. 372-381; Константинова В. М. Документи Повного Зібрання законів Російської імперії як джерело з історії Азовського козацького війська. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVI. С. 182-186; Константинова В. М. Етнічний склад населення міст Таврійської губернії наприкінці XIX ст. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. 2010. Вип. 24. С. 13-18; Константинова В. М. Законодавчі джерела з історії Миколаєва 1870-1881 років. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. 2010. Вип. 127. Т. 140: Історичні науки. С. 112-117; Константинова В. М. Запорозьке козацтво та урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті XVIII століття. *Запорозька старовина*. 2005. Вип. 3.

С. 140-143; Константинова В. М. Заселення міст Південної України запорозькими козаками в останній чверті XVIII ст. // *Національна перлина Запорозжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця. Перший міжнародний конгрес: Збірник тез доповідей*. Запоріжжя: ЗДУ, 2004. С. 46-47; Константинова В.М. Інформативні можливості джерел щодо торговельного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2005. Вип. XIX. С. 76-80; Константинова В. М. Інформативні можливості матеріалів Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. для вивчення специфіки станової стратифікації міського населення Катеринославської і Таврійської губерній. *Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць*. 2009. Вип. XXX. С. 155-162; Константинова В. М. Колишній директор Катеринославської гімназії Микола Степанович Алаєв: бердянський період діяльності. Історія і культура Придніпров'я. *Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник*. 2010. Вип. 7. С. 143-148; Константинова В. М. Матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. як джерело для вивчення особливостей етнічного складу міського населення губерній Південної України кінця XIX ст. Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. 2009. № 8(138). Частина 1. С. 119-125; Константинова В. М. Матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. по Херсонщині, Тавриді та Катеринославщині: специфіка етнічного складу міського населення кінця XIX ст. // *Наукові записки. Херсонський краєзнавчий музей*. Херсон: Айлант, 2010. С. 131-141; Константинова В. М. Міська колонізація та колишнє запорозьке козацтво (остання чверть XVIII ст.). *Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ*. 2005. Вип. 2. С. 134-135; Константинова В. М. Основні архівні зібрання документів із соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. 2005. Вип. 15. С. 18-24; Константинова В. М. “Перлина Північного Приазов'я” періоду “великих реформ” (за матеріалами газети “Одеський Вісник”) // *Північне Приазов'я* / За ред. В.В. Крижка, В.А. Папанової та ін. Донецьк-Бердянськ: Норд-Прес, БДПУ, 2008. С. 130-137; Константинова В. М. Перше десятиліття міської реформи: південноукраїнські міста в дзеркалі матеріалів Повного Зібрання законів Російської імперії. *Музейний вісник*. 2010. № 10. С. 158-166; Константинова В. М. Південноукраїнська історична урбаністика на межі тисячоліть. *Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. Праць*. 2010. Вип. 47. С. 102-107; Константинова В. М. Південноукраїнські міста в адміністративній системі Російської імперії останньої чверті XVIII ст. *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник*. 2006. Вип. 3. С. 48-54; Константинова В. М. Проблема визначення чисельності населених пунктів міського типу на території Південної України у перші часи після ліквідації Вольностей Війська Запорозького (до питання про відсутність традиції міського способу буття у запорозького козацтва) // *Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Міжнародна наукова конференція: Тези доповідей*. Одеса, 2005. С. 40-42; Константинова В. М. Проблема визначення чисельності населених пунктів міського типу на території Південної України у перші часи після ліквідації Вольностей Війська Запорозького (до питання про відсутність традиції міського способу буття у запорозького козацтва). *Записки історичного факультету*. 2006. Вип. 17. С. 162-166; Константинова В. М. Публікації джерел із соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття*. 2008. Вип. 9. С. 230-239; Константинова В. М. Публікації “Одеського Вісника” як джерело з історії Бердянська останньої чверті XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXV. С. 214-218; Константинова В., Лиман І. Релігійні традиції запорожців у задунайського козацтва. Чорноморська минушина. *Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту Історії України НАН України*. 2009. Вип. 4. С. 96-104; Константинова В. М. Розбудова мережі культурних установ міських поселень Південної України (1861-1904 рр.). *Історичні записки: Збірник наукових праць*. 2010. Вип. 28. С. 43-49; Константинова В. М. Розвиток внутрішньої торгівлі та промисловості у південноукраїнських містах останньої чверті XVIII – середини XIX ст. *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2005. Т. 10. С. 292-304; Константинова В. М. Розвиток шляхів сполучення і транспорту як складова урбанізаційних процесів на півдні України другої половини XIX – початку XX ст. / В.М. Константинова. Література та культура Полісся. 2010. Вип. 61. С. 138-147; Константинова В. М. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на півдні України (друга половина XIX – початок XX століття). Запоріжжя: Поліграфічна дільниця ЗНТН, 2011. 100 с.; Константинова В. М. Специфіка етнічного складу міського населення Херсонської губернії кінця XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVII. С. 71-76; Константинова В. М. Специфіка етнічного складу населення міст Катеринославщини кінця XIX ст. (за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXVIII. С. 110-116; Константинова В. М. Специфіка містобудування Південної України другої половини XIX – початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXIX. С. 44-48; Константинова В. М. Статус населених пунктів Азовського козацького війська в мережі міських поселень Катеринославської губернії 1860-х рр. // *Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції “Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці”*. Спеціальний випуск. Запоріжжя: A&V.Art GROUP, 2010. С. 91-93; Константинова В. М. Студії з історії розвитку південного регіону як напрям історіографічних досліджень з соціально-економічного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX ст. *Український історичний збірник*. 2005. Вип. 8. С. 339-347; Константинова В. М.

Оскільки декілька з прусських консулів у Одесі належали до масонів, важливою складовою історіографії досліджуваної нами проглематики стали праці з історії масонства в Україні, включно з дослідженнями В. Савченка, Д. Яневського та О. Крижановської⁸⁴.

Для розуміння ширшого географічного контексту розвитку регіону важливими є праці на кшталт «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)»⁸⁵ та «Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття»⁸⁶.

Урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті XVIII – середині XIX ст. *Література та культура Полісся*. 2004. Вип. 27. С. 48-52; Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. 596 с.; Константінова В. М. Чиновники, інтелігенція, міщани...: населення Бердянська кінця XIX ст. за статистичними джерелами. *Інтелігенція і влада: громадсько-політ. науковий збірник*. 2010. Вип. 19. С. 24-30; Циберт В. М. “Грамота на права и выгоды городам Российской империи” як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2002. Вип. XIV. С. 25-29; Циберт В. М. Військово-топографічні описи Катеринославської губернії, зібрані офіцерами Генерального штабу, як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України першої половини XIX століття // *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д. Осипенко*. Історія. Бердянськ, 2001. С. 44-52; Циберт В. М. Військово-топографічні описи Південної України першої половини XIX століття. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття*. 2001. Вип. 6. С. 228-230; Циберт В. М. Соціальний розвиток південноукраїнських міст першої половини XIX століття. *Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*. 2002. Вип. 46. С. 37-41; Циберт В. М. “Грамота на права и выгоды городам Российской империи” як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2002. Т. XIV. С. 25-29; Циберт В. М. Дипломатичний аналіз указів вищих органів влади з соціально-економічної історії міст Південної України першої половини XIX століття // *Історична наука: проблеми розвитку. Секція “Всесвітня історія”. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Луганськ: СХУ, 2002. С. 169-172; Циберт В. М. Дослідження Я. Новицького з історії південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX століття // *Матеріали перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р., м. Запоріжжя*. Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2002. С. 64-68; Циберт В. М. Єврейське населення міст Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття // *Шестые Запорожские еврейские чтения*. Запорожье: Диво, 2002. С. 128-133; Циберт В. М. Етнічний склад торгівельно-промислової буржуазії південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття // *Державна етносоціальна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції 4-5 жовтня 2001 року, м. Запоріжжя*. Запоріжжя, 2001. С. 36-38; Циберт В. М. Історіографія досліджень з соціально-економічної історії міст Катеринославської губернії останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття. *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. 2002. Вип. 10. С. 85-88; Циберт В. М. Міста в системі державного управління Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століття // *Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука. Тези доповідей на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції, присвяченій 10-річчю незалежності України. 31 травня 2001 року*. Запоріжжя: Просвіта, 2001. С. 188-189; Циберт В. М. Місце південноукраїнських міст у соціально-економічному розвитку регіону останньої чверті XVIII – середини XIX століття. *Студії з історії Степової України*. 2003. Вип. 1. С. 32-35; Циберт В. М. Становлення органів самоврядування міст Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2003. Вип. 16. С. 30-34; Циберт В. М. Особливості економічного розвитку міст Херсонської губернії у першій половині XIX століття. *Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки*. 2003. Вип. 12. С. 154-157; Циберт В. М. Особливості соціально-економічного та адміністративного розвитку Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX століття // *Україна: вчора, сьогодні, завтра: Збірник наукових праць* / За ред. В. М. Вашкевича та ін. Запоріжжя, 2003. С. 134-141.

⁸⁴ Савченко В. Україна масонська. Київ: Нора-Друк, 2008. 336 с.; Савченко В. А. Масонское движение в Одессе. URL: <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/masonskoe-dvizhenie-v-odesse.html> (Дата звернення: 29.04.2020); Яневский Д. Б. Проект «Украина». Архитекторы, прорабы, работники. П.-Я. Харьков: Фолио, 2018. 301 с.; Крижановська О. О. Історія масонства в Україні: інформаційно-довідковий словник. Київ: [б.в.], 1997. 61 с.; Яневский Д. Б. Проект «Украина». Архитекторы, прорабы, работники. А.-Г. Харьков: Фолио, 2018. 304 с.

⁸⁵ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.): Монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.

Хоча у цей період, нарешті, з'являється низка публікацій з історії іноземних консулів на українських теренах, і, зокрема, на Півдні України,⁸⁷ жодна з них не присвячена консулам Пруссії.

Російська агресія 2014 р. суттєво вплинула на студії з історії Півдня України. Регіон опинився у центрі уваги далеко за межами України, а в ній самій про історію Півдня стали писати й ті, хто раніше на цьому регіоні не концентрувався. Досить показовим маркером зміни історіографічної ситуації стала підготовка цілої низки видань з історії Півдня Інститутом історії України НАН України⁸⁸.

В рамках книжкової серії «Black Sea History Working Papers» у 2020 та 2021 рр. були видані томи «Between Grain and Oil From the Azov to the Caucasus: the

⁸⁶ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2005. 427 с.

⁸⁷ Агстнер Р. Von Kaisern, Konsuln und Kaufleuten: Österreich und die Ukraine 1785-2010 / Про царів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785-2010. Wien-Berlin: LIT Verlag GmbH&Co. KG, 2011. 409 с.; Вовчук Л. Діяльність консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.): дис... на канд. іст. наук: 07.00.02. Миколаїв, 2013. 200 с.; Вовчук Л. Іспанські консули Південної України XIX – поч. XX ст. // *Південна Україна в міжнародних відносинах: історія та сучасність. Збірник матеріалів V регіональної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (21-22 березня 2012 року)* / За ред. О.П. Тригуба, Т.Є. Богданової. Миколаїв: б.в., 2012. С. 26-30; Вовчук Л. Консули іноземних держав у громадсько-культурному житті Миколаєва (друга половина XIX – 1919 р.) // *Архасівські читання: матеріали I Міжнародної наукової конференції (14-15 квітня 2011 р.)*. Миколаїв: МДУ імені В.О. Сухомлинського, 2011. С. 168-171; Вовчук Л. Консульські установи Миколаєва (1860-1919 рр.) // *«Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 65-й річниці визволення Одеси від окупантів (Одеса, 10-11 квітня 2009 р.)*. Одеса: «ВМВ», 2009. С. 38-43; Вовчук Л. Російсько-американські дипломатичні зв'язки (1832-1919 рр.): на матеріалах Південної України. *Емінак*. 2009. № 1-4(4). С. 73-79; Тригуб О. П. «Почесні шпигуни» (розвідницька діяльність іноземних консулів на Півдні України на початку XX ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 67. С. 48-53; Чередниченко Г. Иностранные консульства в Николаеве как культурно-историческое явление XIX-XX столетий. *Краєзнавчий альманах*. 2004. №1. С. 61-67; Чередниченко Г. Консульський квартал. *Николаевские новости*. 2004. 24-28 мая. С. 3; Чума Б. Діяльність Луїса дель Кастильйо на посаді першого консула Королівства Іспанії в Одесі (1804-1825 рр.). *Гуржійські читання: Збірник наукових праць*. 2011. Вип.4. С. 278-281.

⁸⁸ Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2014. 707 с.; Схід і Південь України: час, простір, соціум: в 2 т. Т. 1. / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2014. 378 с.; Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 482 с.; Верменич Я. В. Південна Україна: взаємовпливи держав та культур на цивілізаційному пограниччі. Аналітична записка / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 81 с.; Схід і Південь України: час, простір, соціум: в 2 т. Т. 2. Матеріали до бібліографії / ред. В. І. Попик. Київ: НАН України. Інститут історії України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2016. 944 с.; Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення». м. Київ, 12 листопада 2015 р. / Упоряд. С. І. Кот, Г. В. Боряк; Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2016. 90 с.; Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. Аналітична доповідь / Відп. ред. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2016. 616 с.; Бачинська О. «Подих» Січневого повстання у Південній Україні та прикордонні (60-70-ті роки XIX ст.). Українські виміри Січневого повстання 1863-1864 рр.: колективна монографія / За ред. О. Реєнта, Б. Янишина. Рига, Латвія: Baltija Publishing, 2024. С.111-128.

Port-Cities of the Eastern Coast of the Black Sea, Late 18th – Early 20th Century»⁸⁹ та «Port-Cities of the Northern Shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th – Early 20th Centuries»⁹⁰.

З поміж праць з історії Одеси, які побачили світ після 2014 р., особливе місце посідає монографія Еввідікі Сіфнеу «Imperial Odessa: Peoples, Spaces, Identities». Між іншим, у цій монографії грецька дослідниця пише і про Ернста Маса, щоправда, жодного разу не згадуючи, що він був консулом Пруссії⁹¹.

Якщо ж казати безпосередньо про праці з історії іноземних консулів у регіоні, то у 2016 р. І. Лиманом і В. Константіною була започаткована книжкова серія «Історія іноземних консульств на Півдні України», в рамках якої вже побачили світ «Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство»⁹², «Британський консул і промисловець Джон Грієвз»⁹³, «Український Південь очима консулів Британської імперії 19 - початку 20 ст. Том 1: Британські консули в портовому місті Бердянську»⁹⁴, «Німецькі консули в Північному Приазов'ї»⁹⁵, «Грецька громада та консули Греції у Бердянську XIX – початку XX століття»⁹⁶.

Крім того, ці ж двоє науковців написали цілу низку статей, присвячених консулам Великої Британії⁹⁷ та Греції⁹⁸. Вони ж стали авторами статей «Prussian

⁸⁹ Between Grain and Oil From the Azov to the Caucasus: the Port-Cities of the Eastern Coast of the Black Sea, Late 18th – Early 20th Century, Black Sea History Working Papers, vol. 3 / Eds. by Harlaftis G., Konstantinova V., Lyman I., Sydorenko A., Tchikoidze E. Rethymnon: Centre of Maritime History, 2020. 534 p.

⁹⁰ Port-Cities of the Northern Shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th – Early 20th Centuries, Black Sea History Working Papers, vol. 2 / Eds. by E. Sifneos, V. Shandra, O. Yurkova. Rethymnon: Centre of Maritime History, 2021. 485 p.

⁹¹ Sifneos E. Imperial Odessa: Peoples, Spaces, Identities. Boston: Brill, 2018. P. 6-7, 73, 113, 124-126, 142.

⁹² Константінова В., Лиман І., Ігнатова А. Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство. Бердянськ: ФО-П Ткачук О. В., 2016. 184 с.

⁹³ Лиман І., Константінова В., Данченко Є. Британський консул і промисловець Джон Грієвз. Бердянськ: Видавець Ткачук О. В., 2017. 200 с.

⁹⁴ Лиман І., Константінова В. Український Південь очима консулів Британської імперії 19 – початку 20 ст. Том 1: Британські консули в портовому місті Бердянську. Київ, 2018. 630 с.

⁹⁵ Лиман І., Константінова В. Німецькі консули в Північному Приазов'ї. Дніпро: ЛІРА, 2018. 500 с.

⁹⁶ Лиман І., Константінова В. Грецька громада та консули Греції у Бердянську XIX – початку XX століття. Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2020. 494 с., іл.

⁹⁷ Лиман І., Константінова В. Британський консул у Бердянську Вільям Георг Вагстаф. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 3. С. 72-90; Lyman I., Konstantinova V. William George Wagstaff – British Consul, Responsible for Ekaterinoslav Province and Ports of the Sea of Azov. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки*. 2016. Вип. 12. С. 57-62; Лиман І. І. На захисті інтересів Великої Британії у Північному Приазов'ї: консул Джеймс Ернест Наполеон Зораб. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2015. № 2. С. 139-156; Lyman I., Konstantinova V. British Vice-Consul in Berdyansk John Edward Greaves. *Scriptorium nostrum*. 2016. № 2(5). С. 86-108; Lyman Igor, Konstantinova Viktoria. British Consul in Berdyansk Cumberbatch, Great-Greatgrandfather of Modern Sherlock Holmes // Електронний історичний журнал *Scriptorium nostrum*, 2017, № 2 (8), р. 195-207; Лиман І., Константінова В. З'єднуючи Британську, Російську і Німецьку імперії: родина британського віце-консула Джона Грієвза в авангарді

Consuls on the Southern Ukrainian Frontier in the 19th Century» та «Network Formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian Lands in the 19th Century: Case Study of the Port City of Kerch»⁹⁹.

З поміж інших публікацій цього періоду з історії іноземних консулів, згадаємо колективну монографію «Архіви консульських установ іноземних держав як джерело до вивчення української історії XIX – початку XX століть»¹⁰⁰, статтю Л. Білоусової «Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств у Одесі в XIX - на початку XX століть»¹⁰¹, статтю О. Феденко «Відкриття та діяльність італійських консульств в Одесі наприкінці XVIII – початку XX ст.»¹⁰², статтю М. Кашкаєва «Іноземні консульства в Одесі за документами фонду Управління тимчасового генерал-губернатора (1879-1889 рр.)»¹⁰³, тези Л. Вовчук «Німецькі консули на Півдні України (XIX – поч. XX ст.)»¹⁰⁴

Таким чином, аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що безпосередньо проблематика історії пруських консулів в чорноморських портових містах Півдня України до останнього часу залишалась незаповненою лакуною, тоді як і в цілому історія іноземних консульських установ на

модернізації на Півдні України. *Україна модерна*. 2018. № 25. С. 194-222; Lyman I., Konstantinova V. British Consulates in Port Cities of the Northern Black Sea and Azov Region of the Second Half of the 19th - Early 20th Centuries. *East European Historical Bulletin*. 2019. No. 12. P. 44-53; Lyman I., Konstantinova V. British Consuls in Berdyansk: Connecting Regions and Countries” // Британські адреси Півдня України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 26 листопада 2021 р.). Київ: ТОВ «Геопринт», 2021. С. 11-13; Константінова В. Віце-консул Великої Британії у Бердянську Харві Роберт Лоу та його рапорти. *Scriptorium nostrum*. 2016. № 3 (6). С. 76-91.

⁹⁸ Лиман І. Консули та громада: «грецька» історія портового міста Бердянськ. *Ab urbe condita: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.: збірка матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя*. Запоріжжя: АА Тандем, 2020. С. 228-231.

⁹⁹ Lyman I., Konstantinova V. “Prussian Consuls on the Southern Ukrainian Frontier in the 19th Century”. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal of Southeastern European Studies. İstanbul*. 2020. No. 35. Pp. 145-173; Lyman I., Konstantinova V. Network Formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian Lands in the 19th Century: Case Study of the Port City of Kerch. *East European Historical Bulletin*. 2021. No. 18. Pp. 45-55.

¹⁰⁰ Архіви консульських установ іноземних держав як джерело до вивчення української історії XIX – початку XX століть / За ред. Вадима Ададунова. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 152 с.

¹⁰¹ Білоусова Л. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств у Одесі в XIX – на початку XX століть. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2015. Вип. 24. С. 374-390.

¹⁰² Феденко О. Відкриття та діяльність італійських консульств в Одесі наприкінці XVIII – початку XX ст. *Красзнавство*. 2015. № 1-2. С. 47-52.

¹⁰³ Кашкаєв М. Іноземні консульства в Одесі за документами фонду Управління тимчасового генерал-губернатора (1879-1889 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2017. Вип. 26. С. 374-380.

¹⁰⁴ Вовчук Л. «Німецькі консули на Півдні України (XIX – поч. XX ст.)» // *Всеукраїнська науково-методична конференція «Могилянські читання – 2015: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»*: [збірник тез]. Том 5. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 4.

українських землях почала більш менш системно вивчатись лише з 2010-х років. При цьому і сама історія консульських установ у світі в історіографічній традиції виступає другорядною по відношенню до історії посольств, на якій переважно і зосереджуються історики дипломатії.

1.2 Джерела та методологія дослідження

Основу джерельної бази дисертаційного дослідження склали писемні джерела, що за видовою ознакою включають документальні (перш за все законодавчі, актові, справочинні, описово-статистичні, картографічні джерела, періодика) та наративні.

Актуалізовані законодавчі джерела представлені головним чином продукуваними верховними владами Пруссії та Російської імперії законами, указами, наказами, положеннями, регламентами тощо. З огляду на тематику дисертаційного дослідження особливе місце тут посідає Регламент для всіх прусських королівських генеральних консулів, консулів, агентів і віце-консулів в іноземних торгових місцях і морських портах, підписаний пруським королем 18 вересня 1796 р.

Широко використані засвідчувальні (свідоцтва, атестати, паспорти, довіреності, оголошення) і розпорядчі (інструкції, циркуляри, ухвали, пропозиції, рішення тощо) актові джерела, а також справочинні документи (доповідні, обліково-статистичні, реєстраційні), що продукувались як пруськими консульськими представниками, так і інституціями, в зносинах з якими вони перебували.

Статистичні таблиці, описи, довідкові видання складають основу використаних при підготовці дисертації описово-статистичних джерел.

Зважаючи у тому числі на специфіку діяльності консулів, пов'язану зі сприянням морській закордонній торгівлі та пруському судноплавству, важливим стало звернення і до картографічних джерел.

Копітка робота проведена задля якомога ширшого залучення до актуалізованої джерельної бази періодичних видань (центральных, регіональних і місцевих газет, різноманітних часописів) часів існування пруських консульських установ у чорноморських портових містах Півдня України.

Серед використаних наративних джерел – подорожні записки, спогади, епістолярія.

За формальною ознакою актуалізована джерельна база дисертації поділяється на неопубліковані та опубліковані джерела.

Основу актуалізованої неопублікованої джерельної бази дослідження склали документи Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (Таємного державного архіву пруської культурної спадщини), що відраховує свою історію з 1282 р., а як самостійна інституція існує з 1598 р. Розташований у Берліні, цей архів, поміж іншого, містить унікальні зібрання документів чисельних консульських установ Пруссії, які діяли в різних країнах у XVIII-XIX ст.

Найважливішими для вивчення проблематики нашого дослідження стали справи пруського консульства в Одесі з крайніми датами 1814-1869 рр.¹⁰⁵ і справа консульств Пруссії в Керчі та Бердянську 1845-1868 рр.¹⁰⁶ Була вивчена і низка справ, які стосувались окремих сфер діяльності консульств¹⁰⁷.

З огляду на те, що пруські консули в Одесі були активно задіяні у створенні інших консульських представництв у підросійських Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, а згодом всі ці представництва підпорядковувались пруському генеральному консульству в Одесі, для глибшого вивчення відповідного аспекту діяльності консулів у Одесі до актуалізованої джерельної бази дослідження були включені справи консульств у Таганрозі та Ростові-на-Дону¹⁰⁸ (причому в останній виявлені документи не про діяльність консульства, а лише про розгляд кандидатури потенційного кандидата на консульську посаду).

¹⁰⁵ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (GStA PK). III. HA MdA. II. Nr. 429. Bd. 1; GStA PK. III. HA MdA, II Nr. 430. Bd. 2; GStA PK. III. HA MdA, II Nr. 431. Bd. 3; GStA PK. III. HA MdA, II Nr. 432. Bd. 4.

¹⁰⁶ GStA PK. III. HA MdA, II Nr. 456.

¹⁰⁷ GStA PK. I. HA Rep. 81. Nr. 6455; GStA PK. III. HA Md. I. Nr. 7337; GStA PK. III. HA Md. II. Nr. 8100; GStA PK. I. HA Rep. 81. VI. Nr. 191; GStA PK. I. HA Rep. 81. VI. Nr. 192; GStA PK. I. HA Rep. 81. VI. Nr. 193; GStA PK. I. HA Rep. 81. IX. Nr. 21; GStA PK. I. HA Rep. 81. IX. Nr. 22.

¹⁰⁸ GStA PK. III. HA MdA, II Nr. 450. Bd. 1; GStA PK. III. HA MdA, II Nr. 451. Bd. 2; GStA PK. III. HA MdA, II Nr. 466.

При тому, що в процесі нашого дослідження ми не зустрічали згадок про наявність представництва Пруссії в Миколаєві, в описі справ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz присутня позиція «Konsulat in Nikolajew. 1858-1868»¹⁰⁹. Втім, вивчення самої справи дає підстави стверджувати, що до Миколаєва, а отже, і до історії пруських консулів на Півдні України, вона прямого відношення не має. Помилка вкралась при складанні опису, а справа стосується пруської консульської установи не в Миколаєві, а в протилежному кутку Російської імперії – в Ніколаєвську-на-Амурі, і на обкладинці справи в слові «Nicolajew» три останні літери іншим почерком були закреслені, а замість них вписано «yewsk».

Дещо іншою була історія зі сподіваннями, викликаними виявленням у описі справ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz позиції «Konsulat in Jekaterinoslaw. März – Apr. 1862 (1889)»¹¹⁰. Тут вже при складанні опису помилки не було, і на обкладинці самої справи також значилось «Consulat in Jekaterinoslaw... April 1862 – Aug. 1889». В інших джерелах ми не знаходили згадок про існування пруського консульства в Катеринославі. Втім, як виявилось, не містила їх і сама ця справа, яка складається лише з 3 документів.

Були вивчені і справи генерального консульства Пруссії в Петербурзі з крайніми датами 1809-1868 рр. І хоча в них не виявлено документів, у яких йдеться про пруських консульських представників у Одесі чи Керчі, ці справи важливі, зокрема, для глибшого вивчення практики пруського консульського діловодства¹¹¹.

Документи Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz тільки у 2019 році були відфотографовані і відклались у архіві Науково-дослідного інституту історичної урбаністики (БДПУ). Для порівняння, справи Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, які стосуються пруських консулів у США (зокрема, у Сент Луїсі, штат Міссурі, Мілвокі, штат Висконсін, Детройті, штат Мічиган, Ла-

¹⁰⁹ GStA PK. III. HA MdA, II Nr. 463.

¹¹⁰ GStA PK. III. HA MdA, II Nr. 465.

¹¹¹ GStA PK. III. HA MdA, II Nr. 418. Bd. 1; GStA PK. III. HA MdA, II Nr. 419. Bd. 2; GStA PK. III. HA MdA, II Nr. 420. Bd. 3; GStA PK. III. HA MdA, II Nr. 421. Bd. 4.

Порті і Нью Албані, штат Індіана) були відфотографовані і їх фотокопії відклались у бібліотеці Конгресу вже у першій половині ХХ ст.¹¹²

До актуалізованої неопублікованої джерельної бази дослідження увійшли і документи Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Політичного архіву МЗС), Берлін, які стосуються призначення колишніх консульських представників Пруссії на посади в консульствах новоствореного Північнонімецького союзу¹¹³. Фотокопії цих документів також відклались у архіві Науково-дослідного інституту історичної урбаністики (БДПУ).

Цікаво, що в берлінському архіві зберігаються і копії документів заснованого у 1842 р. пруського консульства в Єрусалимі, тоді як їхні оригінали зберігаються в ארכיון מדינת ישראל (Державному архіві Ізраїлю) у фонді «Архів Генерального консульства Німеччини в Єрусалимі». Справи цього фонду були залишені в одному з монастирів Єрусалиму після закриття німецького консульства в Палестині на початку Другої світової війни¹¹⁴. Із документами жодного з пруських консульських представництв в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї таких прецедентів не маємо, і в архівах України не відклалось жодної подібної справи, яка б формувалась раніше саме в консульському представництві Пруссії і колись зберігалась у консульському архіві.

У The National Archives (Національному архіві), Кью, Велика Британія поміж чисельних справ британських консулів відклались і документи віце-консула в Керчі Чарльза Кеттлі, рідного брата консула Пруссії в Керчі Едварда Кеттлі за 1843-1849 і 1851-1854¹¹⁵ pp.

Хоча Державний архів Одеської області, без сумніву, є найбільшим зібранням документів з історії Півдня України ХІХ ст. і його фонди є надзвичайно

¹¹² Schneider C. E. The Establishment of the First Prussian Consulate in the West. *The Mississippi Valley Historical Review*. 1944. Vol. 30. No. 4. P. 507.

¹¹³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R. 252127; Das Bundesvizekonsulat in Kertsch. 1871-1891; Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R. 252138; Das Kaiserliches Generalkonsulat in Odessa. 1868-1873; Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R. 252115; Das Bundeskonsulat in Berdiansk. 1868-1881. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, R. 141212. Das Bundesvizekonsulat in Mariupol. 1871-1902.

¹¹⁴ Fonds JM-ISA/RG67 – Archives from the Consulate general of Germany in Jerusalem // Israel State Archives. URL: <https://www.archives.openjerusalem.org/index.php/archives-from-the-consulate-general-of-germany-in-jerusalem> (Дата звернення: 27.01.2025).

¹¹⁵ The National Archives (NA). FO 65/294; NA. FO 65/449; NA. FO 65/305; NA. FO 65/316; NA. FO 65/326; NA. FO 65/339; NA. FO 65/355; NA. FO 65/372; NA. FO 65/400; NA. FO 65/415; FO 65/436.

важливими для вивчення місцевого контексту діяльності консулів, там виявлені лише поодинокі справи, які стосуються безпосередньо прусських консулів у Одесі та Керчі. Серед них – така, що відклалась у Ф. 1 («Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор, 1796-1874 рр.») справа про дозвіл прусському віце-консулу в Одесі Боку створити товариство вівчарства 1836 р.¹¹⁶, справи Ф. 2 («Канцелярія Одеського градоначальника») про торговий будинок почесного громадянина Ернста Маса 1850 р.¹¹⁷ та про надання Ернсту Масу дворянства 1874 р.¹¹⁸, справа Ф. 630 («Євангелічно-лютеранська парафія церкви (кірхи) Св. Павла у місті Одесі» з листування про спадок Євгенія фон Гогеля Етлінгера. 1875 р.¹¹⁹ Окремо згадаємо про виявлені у цьому ж архіві справи щодо інших іноземних консулів у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, включно з прусським консулом у Бердянську Іоганном Геммерле¹²⁰, який перебував у підпорядкуванні прусському генеральному консулу в Одесі.

Представницьким є корпус опублікованих джерел, використаний при роботі над дисертацією.

Хоча найбільшим за повнотою комплексом законодавчих документів досліджуваного нами періоду є Перше та Друге видання Повного Зібрання законів Російської імперії, там виявлені лише два документи безпосередньо про прусських консулів, включно з опублікованим 14 лютого 1836 р. затверджене російським імператором положенням Комітету Міністрів про дозвіл прусському віце-консулу в Одесі «створити в Новоросійському краї товариство вівчарства¹²¹. У Повному Зібранні законів Російської імперії вміщена і Конвенція від 27 лютого

¹¹⁶ Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 1. О. 191 «1836 г.». Спр.73. «О дозволеннии прусскому вице-консулу в Одессе Боку составить компанию овцеводства в Новороссийском крае, 1836 г.». 74 арк.

¹¹⁷ ДАОО. Ф. 2. О. 1. Спр. 259. По рапорту Одесской думы о торговом доме почетного гражданина Массы. 1850 г. 6 арк.

¹¹⁸ ДАОО. Ф. 2. О. 1. Спр. 924. Об исходатайствовании советнику коммерции Маасу дворянства. 1874 г.

¹¹⁹ ДАОО. Ф. 630. О. 1. Спр. 260. Переписка о наследстве Гогеля Этлингера. 1875 г. 205 арк.

¹²⁰ ДАОО. Ф. 1. О. 42. Спр. 103 (1862 р.). По жалобе австрийскоподданного Ивана Милашевича за неисполнение указа Правительствующего Сената об очистке проездного места, застроенного иностранцами Боне и Геммерле в г. Бердянске). 29 арк.; ДАОО. Ф. 1. О. 230. Спр. 28 (1856 р.). По просьбе Бердянского 1-й гильдии купца И. Геммерле о дозволении его пароходу буксировать каботажные суда по Азовскому морю и р. Дону. Арк. 6.

¹²¹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ): Собр. I. В 45 т. Т. X. Отд. II. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1836. С. 1265.

(11 березня) 1825 р. між Пруссією і Російською імперією про торгівлю та судноплавство¹²².

Натомість представницькі зібрання законодавчих і актових джерел, які наряду стосувались саме прусських консулів, були опубліковані у Лейпцизі в 1846 р.¹²³, а також у Берліні в 1847¹²⁴, 1854¹²⁵ і 1862 р.¹²⁶ Хоча перше з цих видань стосувалось консульської практики не лише Пруссії, але й інших німецьких держав, та й його упорядником став торговий радник короля не Пруссії, а Саксонії, який у першій частині книги спробував систематизувати інформацію про повноваження консулів всіх держав Німецького митного союзу, основу другої частину цієї франкомовної книги склали саме прусські джерела. А всі три згадані вище берлінські видання вміщують вже законодавчі та актові документи, які регламентували діяльність виключно саме прусських консулів. Причому упорядник видання 1854 р., прусський консул Бернхард Кьоніг, написав у передмові, що останнім часом побачили світ різні посібники для консульських представників, і з них один – саме для консулів Пруссії. Йшлося про згадане вище видання 1847 р., на яке Кьоніг і спирався, причому і сам пропрацювавши документи архіву Міністерства закордонних справ Пруссії. Видання 1847 р. стало основою і «Allgemeine Dienst-Instruction für die Königlich Preußischen Consular-Beamten» 1862 р., що наряду зазначено у передмові до неї.

Цінним зібранням описово-статистичних і справочинних джерел з тематики дисертаційного дослідження є щотижневик «Preussisches Handelsarchiv» («Пруський торговий архів»), що виходив у Берліні. Поміж іншого, в ньому виявлена й низка річних звітів прусського консульства в Одесі, що публікувались у 1848¹²⁷, 1851¹²⁸, 1857¹²⁹, 1858¹³⁰, 1861¹³¹, 1862¹³², 1863¹³³, 1864¹³⁴, 1865¹³⁵, 1866¹³⁶,

¹²² ПСЗРИ: Собр. I. в 45 т. Т. 40. С. 113-118.

¹²³ Manuel pratique du consulat: ouvrage consacré spécialement aux consuls de Prusse et des autres états formant le Zollverein, ou l'Association de douanes et de commerce allemande: suivi d'un tableau des consulats qu'ont les états de cette union a l'étranger / par F.A. de Mensch. Leipzig: F.A.Brockhaus, 1846.

¹²⁴ Handbuch für Preußische Konsular-Beamte, Rheder, Schiffer und Befrachter. Berlin: Reimer, 1847. XII, 718 s.

¹²⁵ von König B. W. Preußens Consular-Reglement nach seiner heutigen Geltung und in seiner heutigen Anwendung. Berlin, 1854.

¹²⁶ Allgemeine Dienst-Instruction für die Königlich Preußischen Consular-Beamten. Berlin: Georg Reimer, 1862.

¹²⁷ Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten. Jahrgang 1848. Berlin, 1848. S. 335.

¹²⁸ Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten. Jahrgang 1851. Berlin, 1851. S. 225.

1867¹³⁷, 1868¹³⁸ рр. У 1869 р. «Preussisches Handelsarchiv» вмістив вже річний звіт не прусського консульства, а віце-консульства Північнонімецького союзу в Одесі за 1868 р.¹³⁹ Причому в деяких з цих річних звітів наводились дані не лише щодо безпосередньо Одеси, а і стосовно Керчі, Бердянська, Маріуполя, Таганрога і Ростова-на-Дону.

Крім того, час від часу це видання розміщувало на своїх сторінках інформацію про Одесу, що не входила до річних консульських звітів. За низку років у «Preussisches Handelsarchiv» виявлені «Списки прусських консульських службовців, зайнятих за кордоном».

Опрацювання методом суцільної евристики «Новоросійського календаря», який щорічно видавався у Одесі, за 1839-1869 рр. дозволило розширити актуалізовану джерельну базу наявними там списками іноземних консулів у Одесі, Керчі та інших містах регіону, а також статистичними даними про рух суден (у тому числі й прусських) у відповідних портах.

Статистичні дані щодо руху суден у кожному з портів наводились і у петербурзькому щорічнику Департаменту зовнішньої торгівлі «Государственная внешняя торговля в разных ея видах», який у 1864 р. називався «Виды государственной внешней торговли», 1865-1867 рр. – «Виды российской внешней торговли», а починаючи з 1868 р. – «Виды внешней торговли России».

¹²⁹ Jahresbericht des Königl. Preußischen Konsulats zu Odessa für 1856. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1857. Nr. 11. S. 275-278.

¹³⁰ Jahresbericht des Preuß. Konsulates zu Odessa für 1857. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1858. S. 257.

¹³¹ Jahresbericht des Preußischen Konsulats zu Odessa für 1860. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1861. Nr. 18. S. 435-436.

¹³² Jahresbericht des Preußischen General-Konsulats zu Odessa für 1861. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1862. Nr. 18. S. 364-365.

¹³³ Jahresbericht des Preußischen Konsulats zu Odessa für 1862. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1863. Nr. 35. S. 196-199.

¹³⁴ Jahresbericht des Preußischen General-Konsulats zu Odessa für 1863. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1864. Nr. 23. S. 461-462.

¹³⁵ Jahresbericht des Preußischen General-Konsulats zu Odessa für 1864. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1865. № 28. S. 71-74.

¹³⁶ Jahresbericht des Preußischen General-Konsulats zu Odessa für 1865. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1866. Nr. 21. S. 576-577.

¹³⁷ Jahresbericht des Preußischen Konsulats zu Odessa für 1866. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1867. Nr. 27. S. 22-23.

¹³⁸ Handel und Schifffahrt von Odessa, Taganrog und Berdiansk in 1867. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1868. Nr. 31. S. 163-166.

¹³⁹ Jahresbericht des Vice-Konsulats des Norddeutschen Bundes zu Odessa für 1868. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1869. Nr. 23. S. 553-554.

Інформація про кожне з портових міст регіону вміщена у виданні «Городские поселения в Российской империи», томи якого щодо трьох південноукраїнських губерній побачили світ у першій половині 1860-х¹⁴⁰. Дані по Херсонській губернії цього ж періоду зібрані у двох томах багатотомника «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба»¹⁴¹.

Загалом, був опрацьований широкий масив періодики часів існування прусських консульських установ у регіоні, в результаті чого джерельна база дослідження поповнилась матеріалами періодичних видань «Одесский Вестник», «Odessaer Zeitung» (що видавали меноніти, в тому числі і вихідці з Пруссії, з початку 1860-х рр.)¹⁴², «Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства», «Объявления Керчь-Еникальского градоначальства», «Königlich Preußischer Staats-Anzeigen», «Allgemeine Preußische Staats-Zeitung», «Deutsche Gewerbezeitung und Sächsisches Gewerbe-Blatt», «Allgemeine Zeitung», «Regierungsblatt für das Königreich Württemberg», «Allgemeines Organ für Handel und Gewerbe des In- und Auslands damit verwandte Gegenstände», «Allgemeine Zeitung von und für Bayern: Tagsblatt für Politik, Literatur und Unterhaltung», «Bundesgesetzblatt des Norddeutschen Bundes», «Deutsches Reichsgesetzblatt Band».

Поміж іншого, згадані «Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства» та «Объявления Керчь-Еникальского градоначальства» публікували не тільки статистику суден (у тому числі й прусських), які заходили до Керченського порту, але й назву, водотоннажність, наявність вантажу чи баласту, чисельність екіпажу, порти відправки і призначення, тривалість перебування у плаванні, прізвища шкіпера та власника кожного з них. У

¹⁴⁰ Городские поселения в Российской империи: в 7 т. Т. 2. Санкт-Петербург: Типография т-ва «Общественная польза», 1861. IV+587 с.; Городские поселения в Российской империи: в 7 т. Т. 4. Санкт-Петербург: Типография К. Вульфа, 1864. VIII+805+8 с.; Городские поселения в Российской империи: в 7 т. Т. 5. Ч. II. Санкт-Петербург: Типография К. Вульфа, 1865. 6+498+63+47 с.

¹⁴¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть первая / Сост. А. Шмидт. Санкт-Петербург: Военная типография, 1863. XII+605 с. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт. Санкт-Петербург: Тип. Калиновского, 1863. V+878+XIII с.

¹⁴² Urry J. Listing of sources in the Odessaer Zeitung (1863-1914) held on microfilm in the Centre for MB Studies, Winnipeg, Canada. URL: <https://www.yumpu.com/de/document/read/4254603/held-on-microfilm-in-the-centre-for-mb-studies-winnipeg-canada> (Дата звернення: 24.04.2020).

«Объявлениях Керчь-Еникальского градоначальства» виявлено і кілька повідомлень про зміну консулів.

В пошуках біографічної інформації про прусських консулів опрацьовувалась і періодика, що виходила за хронологічними рамками існування консульств Пруссії в Північному Причорномор'ї.

Окремі згадки про прусських консулів виявлені у подорожніх записках Джона Мура, який у 1824 р. здійснив подорож зі Лондона до Одеси¹⁴³, місіонера Джозефа Вольфа, який відвідав Одесу в 1825-1826 рр.¹⁴⁴, британця Едварда Мортонна, який побував у цьому ж місті в 1827 р.¹⁴⁵

Короткі спогади про консула Ернста Маса написав Аполлон Скальковський¹⁴⁶.

З поміж довідкових видань, склад консульського корпусу в Одесі станом на 1848 р. вміщений у «Haandbog for Kjøbmænd, Søfarende og Toldofficerter, etc. Samling af Love vedkommende Handel, Skibsfart og Toldvæsen»¹⁴⁷; на 1849 р. – у «Illustrirter Kalender für 1849: Jahrbuch der Ereignisse, Bestrebungen und Fortschritte im Völkerleben und im Gebiete der Wissenschaften, Künste und Gewerbe»¹⁴⁸; на 1861-1868 рр. – у «Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie»¹⁴⁹ (у дисертації ми звертаємо особливу увагу на некоректність даних цього видання щодо прусського консульського представництва у Керчі); на 1853-1868 рр. – у «Almanach de Gotha.

¹⁴³ Moore J. *A Journey from London to Odessa, With Notices of New Russia, Etc.* Paris, 1833. P. 21.

¹⁴⁴ *Missionary journal of the Rev. Joseph Wolff, missionary to the Jews.* Vol. III. London, 1829. P. 275; Lyman I., Konstantinova V. Prussian Consuls on the Southern Ukrainian Frontier in the 19th Century. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal of Southeastern European Studies.* İstanbul. 2020. No. 35. P. 151.

¹⁴⁵ Morton E. *Travels in Russia, and a residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827-1829.* London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, 1830. P. 303-304.

¹⁴⁶ Скальковский А. Мои воспоминания о бароне А.Е. Массе. *Одесский вестник.* 1880. № 6. С. 2.; Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. 266 с.

¹⁴⁷ Koefoed B. *Haandbog for Kjøbmænd, Søfarende og Toldofficerter, etc. Samling af Love vedkommende Handel, Skibsfart og Toldvæsen...* Udgave. Med et Anhang. Christiania, 1848. S. 297-298.

¹⁴⁸ *Illustrirter Kalender für 1849: Jahrbuch der Ereignisse, Bestrebungen und Fortschritte im Völkerleben und im Gebiete der Wissenschaften, Künste und Gewerbe.* Leipzig: J.J. Weber, 1849. S. 110.

¹⁴⁹ *Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1861.* Saint-Petersbourg: imprimerie de F.Bellizard, 1861. P. 63; *Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1862.* Saint-Petersbourg: imprimerie de Hogenfelden et Com, 1862. P. 63; *Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1863.* Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1863. P. 80; *Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1864.* Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1864. P. 80; *Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1865.* Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1865. P. 79; *Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1866.* Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1866. P. 76; *Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1867.* Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1867. P. 76; *Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1868.* 8e année. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1868. P. 76.

Annuaire diplomatique et statistique»; на 1866 р. – у виданні «Памятная книжка для Херсонской губернии на 1866 год»¹⁵⁰.

Інформацію про тоді вже колишнього прусського консула в Одесі Вальтера виявлено у довідковому виданні «Kurfürstlich Hessisches Hof- und Staatshandbuch» на 1844 і 1845 рр.¹⁵¹; про прусського консула в Одесі Іогана Альбрехта Бока – у «Genealogisch-diplomatisches Jahrbuch für den Preußischen Staat und zunächst für dessen Adel und die höheren Stände überhaupt» за 1843 р.¹⁵² і «Deutsche Gewerbezeitung und Sächsisches Gewerbe-Blatt» за 1846 р.¹⁵³; про прусського віце-консула в Одесі Бока – у «Das Kaiserthum Russland. Statistik» 1840 р.¹⁵⁴; колишнього віце-консула Пруссії Карла Генріха Бульке – у «Wohnungs-Anzeiger von der See- und Handelsstadt Danzig nebst den Vorstädten» на 1867-1868 рр.¹⁵⁵; прусського консула в Керчі Едварда Кеттлі – у «Genealogisch-historisch-statistischer Almanach» за 1848¹⁵⁶ і «Illustrierter Kalender» за 1849 р.¹⁵⁷; колишнього прусського генерального консула Ернста Маса – у виданні «Памятная книжка Одесского градоначальства на 1870 г.»¹⁵⁸. Пруський консул Джон Менгер фігурує як гамбурзький консульський представник у «Hamburgischer Staats-Kalender» на 1841 р.¹⁵⁹, «Genealogisch-historisch-statistischer Almanach» на 1848 р.¹⁶⁰ та «Hamburgischer Staats-Kalender» на 1856 р.¹⁶¹, а як консул Любека – у «Lübeckischer Staats-Kalender auf das Jahr 1847»¹⁶².

¹⁵⁰ Памятная книжка для Херсонской губернии на 1866 год. Херсон: Типография губернского правления, 1865. С. 79-80.

¹⁵¹ Kurfürstlich Hessisches Hof- und Staatshandbuch auf das Jahr 1844. Cassel: Waisenhaus, 1844. S. 303; Kurfürstlich Hessisches Hof- und Staatshandbuch auf das Jahr 1845. Cassel: Waisenhaus, 1845. S. 303.

¹⁵² Genealogisch-diplomatisches Jahrbuch für den Preußischen Staat und zunächst für dessen Adel und die höheren Stände überhaupt. II. Berlin: Verlag von Carl Heymann, 1843. S. 174.

¹⁵³ Deutsche Gewerbezeitung und Sächsisches Gewerbe-Blatt. 1846. Leipzig und Chemnitz: Bamberg, 1846. S. 341.

¹⁵⁴ Possart P. A. F. K. Die Königreiche Schweden und Norwegen, das Kaiserthum Russland und Königreich Polen, und Freistaat Krakau. Das Kaiserthum Russland. Statistik. Zweite Abtheilung. Erster Theil, Stuttgart: Literatur-Comptoir, 1840. S. 276.

¹⁵⁵ Wohnungs-Anzeiger von der See- und Handelsstadt Danzig nebst den Vorstädten pro 1867/68. Danzig, 1867. S. 14.

¹⁵⁶ Genealogisch-historisch-statistischer Almanach für das Jahr 1848. Weimar: Landes-Industrie-Comptoirs, 1848. S. 128.

¹⁵⁷ Illustrierter Kalender für 1849: Jahrbuch der Ereignisse, Bestrebungen und Fortschritte im Völkerleben und im Gebiete der Wissenschaften, Künste und Gewerbe. Leipzig: J.J. Weber, 1849. S. 110.

¹⁵⁸ Памятная книжка Одесского градоначальства на 1870 г., изданная Одесским статистическим комитетом. Одесса: типография П. Францова, 1869. С. IV.

¹⁵⁹ Hamburgischer Staats-Kalender auf das Jahr 1841. Hamburg: Nestler & Melle, 1841. S. 100.

¹⁶⁰ Genealogisch-historisch-statistischer Almanach für das Jahr 1848. Weimar: Landes-Industrie-Comptoirs, 1848. S. 157, 225.

¹⁶¹ Hamburgischer Staats-Kalender auf das Schaltjahr 1856. Hamburg: Nestler & Melle, 1856. S. 114.

¹⁶² Lübeckischer Staats-Kalender auf das Jahr 1847. Lübeck: Schmidt, 1847. S. 93.

Актуалізовані й джерела, опубліковані у археографічних виданнях. Серед них – і листи та папери меноніта Іогана Корніса, який комунікував із пруським консулом Вальтером¹⁶³.

Фрагментарна інформація щодо генеалогії кількох пруських консулів виявлена у довідковій базі даних професора Еріка Амбургера «Іноземці в дореволюційній Росії» («Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland»), розміщеній на ресурсі Інституту дослідження Східної і Південно-Східної Європи імені Лейбніца (Регенсбург) (Das Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung (IOS), а також на спеціалізованих ресурсах myheritage, geneanet, freepages.rootsweb та findagrave. Причому з огляду на підходи до формування відповідних баз даних, в них виявлена ціла низка неточностей, на що звертається увага в дисертації.

Підкреслимо, що вище звернута увага саме на ті писемні джерела (як неопубліковані, так і опубліковані), в яких виявлена інформація про пруських консулів у чорноморських портових містах Півдня України. При цьому коло опрацьованих у процесі архівної та бібліотечної евристики масивів джерел є значно ширшим. Як є широким і коло опрацьованих джерел, у тому числі й археографічних, які, хоч і не містять даних безпосередньо про консулів, допомагають побачити бекграунд, тло, на якому ці консули працювали в регіоні та безпосередньо у Одесі та Керчі¹⁶⁴, які описані і використані, зокрема, у обох дисертаціях В.Константиної з історії урбанізації на Півдні України¹⁶⁵.

¹⁶³ Transformation on the Southern Ukrainian Steppe: Letters and Papers of Johann Cornies, Volume I: 1812-1835 / Ed. by H. L. Dyck, I. I. Epp, J. R. Staples. Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 2015. 576 p.; Transformation on the Southern Ukrainian Steppe: Letters and Papers of Johann Cornies, Volume II: 1836-1842 / Ed. by H. L. Dyck, I. I. Epp, J. R. Staples. Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 2020. 686 p.

¹⁶⁴ Письма о путешествии государя наследника цесаревича по России от Петербурга до Крыма. Москва: Типография Грачева и комп., 1864. 567 с.; Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания со времени открытия земских учреждений в Таврической губернии: в 2 т. Том 1. 1866-1886. Симферополь: Типография Таврич. губ. земства, 1908. 905 с.; Список населенных мест по сведениям 1864 года. ХІІ. Таврическая губерния / Ред. М. Раевский. Санкт-Петербург: Типография К. Вульфа, 1865. LVII+138 с.; Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. Херсон: Типография Губернского правления, 1896. XXIV+582 с.; Статистические таблицы Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. о. И. Федорова. Одесса: Типография Л. Нитче, 1866. С. 72-105; Статистические таблицы Российской империи за 1856 год. Санкт-Петербург: Типография II отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1858. 300 с.; Столетие Одессы. 22 августа 1894 года / Издание Одесского городского общественного управления. Одесса: Типография А. Шульце, 1894. 134 с.; Таблица географического положения некоторых городов и мест Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1867 год / Под ред. О. И. Федорова. Одесса: Типография Л. Нитче, 1866. С. 59-61; Труды Одесского статистического комитета. Выпуск III-й. Одесса: Типография П. Францова, 1870. 131 с.; Труды Одесского статистического комитета. Выпуск IV-й.

Спирання переважно на писемні джерела не означає ігнорування інших типів джерел. Йдеться, зокрема, про матеріальні джерела, включно з одеськими будівлями, зведеними як підрядником пруським консулом у Одесі Вальбом, а також про фотодокументи, зокрема, фотографію пруського консула в Керчі Едварда Кеттлі середини 1860-х рр.

Аналіз історіографії та джерельної бази допомагає підібрати методологічний інструментарій, що дозволяє вирішити завдання дисертаційного дослідження.

При аналізі історії консулів ми широко послуговуємось модернізаційною теорією переважно в тому розумінні, яке в неї вкладає В. Константінова, вивчаючи урбанізаційний розвиток Півдня України: не ототожнюючи модернізацію з «вестернізацією» чи «американізацією», вона, слідуючи за Н. Яковенко, розглядає її як модель пояснення логіки історичного розвитку, коли стрижнем виступає синтезування минулого на основі кількох ключових ознак перетворення традиційних суспільств у «модерні»¹⁶⁶, при цьому, суголосно

Одесса: Типография П. Францова, 1870. 211 с.; Труды Херсонского губернского статистического комитета. Книга первая. Часть I-я. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. Херсон: Херсонская губернская типография, 1863. XXIV+299+199 с.; Ховен А. Несколько дней в Керчи. Из путевых записок (1868 года). *Русский вестник*. 1871. Т. 94. С. 273-292; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г.: в 2 ч. Часть 1. Санкт-Петербург: Типография К. Вульфа, 1863. 910 с.; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г.: в 2 ч. Часть 2. Санкт-Петербург: Типография К. Вульфа, 1863. 887 с.; Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). Запоріжжя: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. 426 с.; Маркевич А. Документы относящиеся к истории города Одессы. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей*. 1893. Т. XVI. С. 55-116; Паллас П. С. Поездка во внутренность Крыма вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей*. 1883. Т. XIII. С. 35-107; Рогалев, фон-Витте, Пестов. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при первом отделении Департамента Генерального штаба: в 12 т. Т. 1. Ч. 1. Херсонская губерния. Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального штаба, 1849. 229, 85 с.; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского, Царства Польского составленные в статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1843. Ч. 1. С. 286-455; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского, Царства Польского. Санкт-Петербург: Типография К. Крайа, 1842. 74 с.; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи составленные в Статистическом отделении Совете Министерсва внутренних дел. – Санкт-Петербург: Типография К. Крайа, 1840. 68 с.; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. 39 с.; Статистическое изображение городов и посадов Российской империи на 1825 год, составленное из официальных сведений под руководством директора Департамента полиции исполнительного тайного советника Штера. Санкт-Петербург: Типография И. Глазунова, 1829. 97 с.; Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии с предварительными понятиями о Статистике и с общим обозрением Европы в статистическом виде, Санктпетербурского ординаторского Профессора, Колежского советника и кавалера Е. Зябловского. Ч. 1. Санкт-Петербург: Морская типография, 1815. 217 с.

¹⁶⁵ Константінова В. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2011. 282 с.; Константінова В. М. Урбанізаційні процеси на півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис... доктора іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2011.

¹⁶⁶ Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. С. 272, 274.

Р. Лінднеру, аж ніяк не розглядаючи імперську модернізацію на Півдні України як тотальний і/чи лінійний процес¹⁶⁷. Приморські портові міста регіону, і, звісно, перш за все Одеса, були на вістрі модернізації в Російській імперії, і ця модернізація почалась тут раніше, ніж у «внутрішніх» губерніях імперії. Консули ж, у тому числі й пруські, відігравали у цих процесах неабияку роль.

Сама приморська специфіка цього регіону робить доречною обережне прикладення до його вивчення методологічного підходу морської історії, запропонованого міжнародним проєктом «Чорне море і його портові міста, 1774-1914. Розвиток, конвергенція та зв'язки зі світовою економікою». Згідно з цим підходом, увага концентрується на вивченні історії морських регіонів і взаємозв'язків як між ними, так і між прибережними районами («forelands») та їхніми «hinterlands», тобто землями в глибині континенту. Складовою цього підходу є використання концепту «міста-порти», що, в трактуванні Френка Броза, є справжніми «нареченими моря», які з'єднують «forelands» і «hinterlands» в динамічні союзи, від яких породжуються вельми специфічні міські спільноти¹⁶⁸.

Підкреслимо, що обережність використання підходу морської історії не передбачає, на відміну від проєкту «Чорне море і його портові міста, 1774-1914. Розвиток, конвергенція та зв'язки зі світовою економікою», фокусування на історії Чорного моря як на альтернативі дослідження його складових в рамках окремих держав / імперій.

Корисним є прикладення до вивчення історії пруських консулів на Півдні України деякою мірою видозміненого концепту імперської біографії¹⁶⁹, який у трактуванні Тіма Бухена й Мальте Рольфа базується на розумінні, що держави/імперії XIX – початку XX ст. були нерозривно пов'язані з життям і

¹⁶⁷ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860 – 1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). Київ-Донецьк: ТОВ «ВІП «Промінь»», 2008. С. 14; Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. С. 8-10.

¹⁶⁸ Port-Cities of the Northern Shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th – Early 20th Centuries, Black Sea History Working Papers, vol. 2 / Eds. by E. Sifneos, V. Shandra, O. Yurkova. Rethymnon: Centre of Maritime History, 2021. P. XIX; Harlaftis G. Maritime History: A New Version of the Old Version and the True History of the Sea. *International Journal of Maritime History*. 2020. Vol.32. No. 2. Pp. 383-402; Brides of the Sea. Port Cities of Asia from the 16th – 20th Centuries / Ed. by F. Broeze, Kensington New South Wales: New South Wales University Press, 1989. P. 4.

¹⁶⁹ Eliten im Vielvölkerreich: Imperiale Biographien in Russland und Österreich-Ungarn (1850-1918). Band 17 von Elitenwandel in der Moderne / Elites and Modernity / Ed. by T. Buchen, R. Malte Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2015. 411 p.; Aust M., Schenk F. B. Imperial Subjects. Autobiographische Praxis in den Vielvölkerreichen der Romanovs, Habsburger und Osmanen im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Köln: Böhlau, 2015. 505 p.

кар'єрами представників їхніх еліт: повсякдення та кар'єрне просування останніх залежали від змін державної політики у різних сферах, але в той же час представники еліт формулювали і втілювали власні ідеї, що впливало на зміни в державах/імперіях¹⁷⁰.

Звернемо увагу, що концепт імперської біографії вже був вельми вдало застосований при аналізі біографії британського віце-консула в Бердянську Джона Едварда Грієвза¹⁷¹, який, між іншим, невдовзі після утворення Німецької імперії зробив невдалу спробу зайняти посаду її консула в Бердянську. Звісно, в нашому випадку доречно казати про прикладення саме видозміненого концепту імперської, або ж, якщо точніше, у випадку з Пруссією – передімперської біографії, адже ця держава імперією не була, але при цьому виступала рушієм і центром консолідації німецьких земель, а історія консульств і консулів Пруссії (причому не тільки на Півдні України, а по всьому світу) плавно перетікла в історію консульств і консулів Німецької імперії. Звісно ж, концепт імперської біографії в прикладенні до консулів актуалізується і тим, що сама специфіка консульської діяльності передбачала перебування в орбіті інтересів одночасно двох держав, Пруссії та Російської імперії. І низка консулів Пруссії на Півдні України були підданими саме Російської імперії. І деякі з цих консулів стали справді впливовими акторами модернізаційних змін у цій імперії і перш за все – у одному з її наймодерніших міст, Одесі. Як і підданий Британської імперії Едвард Кеттлі, який був пруським консулом у Керчі.

Методологічною основою нашої роботи є три ключові принципи: об'єктивності, історизму й багатофакторності. Слідування першому передбачає прагнення отримати об'єктивно-історичні знання з історії консулів Пруссії в чорноморських портових містах Півдня України (не ігноруючи при цьому і вивчення суб'єктивних аспектів). Дотримання другого принципу має на увазі розгляд історії консульств і консулів у динаміці, а не в статиці, розуміння її як процесу, еволюції, дослідження конкретно-історичних обумовленостей цієї

¹⁷⁰ Лиман І., Константінова В. З'єднуючи Британську, Російську і Німецьку імперії: родина британського віце-консула Джона Грієвза в авангарді модернізації на Півдні України. *Україна модерна*. 2018. № 25. С. 195-196.

¹⁷¹ Там само, С. 194-222.

еволюції; висвітлення минулого в його історичному контексті із врахуванням змін, що відбувалися не тільки безпосередньо з консулами, але й з усіма пов'язаними з ними явищами та процесами. Послугування третім принципом передбачає звернення уваги на якомога повніших комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників, які впливали на розбудову мережі прусських консульств і на діяльність її консулів.

Методологічний інструментарій роботи включає загальнонаукові, спеціально-історичні та спеціально-джерелознавчі методи, які застосовуються в комплексі.

Серед використаних загальнонаукових методів – сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного, а також застосовані і нерозривному взаємозв'язку логічний й історичний методи, які дають змогу розглядати об'єкт нашого дослідження як діахронно, так і синхронно.

Ключовими використаними спеціально-історичними методами є історико-біографічний, історико-генетичний, історико-системний, історико-порівняльний та історико-типологічний.

З огляду на те, що дисертаційна робота присвячена історії конкретних консулів, логічно базуватись на використанні історико-біографічного методу, спрямованого на дослідження особливостей життєвого шляху персони в певному мікро- та макросоціальному середовищі.

Другий з використаних спеціально-історичних методів, за допомогою якого історичні явища вивчаються в процесі їх розвитку, попри обмеженості через тяжіння до фактографічності, описовості, більшого акценту на індивідуальному, а не загальному, залишається надзвичайно популярним, і без його використання важко уявити повноцінне історичне дослідження. Цей метод, як і історико-біографічний, теж має справу з «біографіями» історичних об'єктів, тільки останніми виступають вже не тільки особи, але й країни, регіони, консульські установи, окремі міста-порти, де ці установи діяли.

Використання історико-системного методу базується, поміж іншого, на розумінні, що мережа прусських консульств у світі була підсистемою загальної

мережі іноземних консульств, включаючи в себе як підсистему другого рівня мережу консульств Пруссії в Російській імперії, яка, в свою чергу, мала підсистемою третього рівня мережу пруських консульств Північного Причорномор'я та Приазов'я.

При широкому використанні історико-порівняльного методу, об'єктами порівняння стали, зокрема, статус і повноваження консулів Пруссії та інших держав того ж періоду; місце Одеси та Керчі, як двох міст, в яких діяли консульські представництва у регіоні, у зв'язках Північного Причорномор'я та Приазов'я із Пруссією; обставини та процедура призначення на посади всіх консульських представників Пруссії у регіоні; персоналії пруських генерального консула, консулів, віце-консулів і консульських агентів у регіоні, тощо.

Використання історико-типологічного методу допомагає, поміж іншого, виокремити спільні характеристики у групах представників пруського консульського корпусу.

Оскільки основою дисертаційною роботи є використання неопублікованих джерел з історії пруських консулів на Півдні України, є необхідним звернення до комплексу спеціальних джерелознавчих методів, включно з евристичним, герменевтичним, клаузульно-формулярним методами, а також методом текстологічного аналізу. Зокрема, евристичний метод з архівною та бібліографічною евристикою як складовими допоміг системно провести пошук і виявлення неопублікованих і опублікованих джерел, а також літератури, дотичної до історії консулів Пруссії в чорноморських портових містах Півдня України.

Таким чином, виявлені в результаті архівної та бібліотечної евристики джерела з історії консулів Пруссії в чорноморських портових містах Півдня України в цілому можуть служити репрезентативною базою для досягнення мети, поставленої перед цим дисертаційним дослідженням. При цьому з огляду на специфіку формування окремих джерельних комплексів і на стан їхньої збереженості не всі аспекти історії консулів у них відбиті з однаковою повнотою. Тим не менш, використання охарактеризованого вище методологічного інструментарію дає змогу досягти завдання цього дисертаційного дослідження.

Підбиваючи загальні підсумки першого розділу, варто звернути увагу, що комплекс опрацьованого в ході роботи над дисертацією історіографічного доробку, з огляду на поставлену мету, умовно систематизований у три тематичні групи (праці з історії королівства Пруссія та його консулів, які знаходились поза географічними рамками, визначеними у дисертації; роботи, присвячені консулам інших держав; дослідження з історії південноукраїнського регіону та представлених у ньому консулів), кожна з яких, в свою чергу, складається з цілої низки тематичних підгруп, що вельми різняться за ступенем репрезентативності. Періодизація доробку з кожної з цих тематичних груп також різниться, що зумовлено, зокрема, і відмінностями періодизації історії та історіографії Пруссії та Півдня України.

Актуалізована джерельна база дисертаційної роботи складається передусім як з неопублікованих, так і з опублікованих документальних (головним чином законодавчих, актових, справочинних, описово-статистичних, картографічних, періодики) і наративних джерел. Серед неопублікованих актуалізовані джерела, оригінали яких відклались у Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (Таємному державному архіві пруської культурної спадщини), Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Політичному архіві МЗС) у Берліні, The National Archives (Національному архіві), Кью, Велика Британія, а також у Державному архіві Одеської області.

При аналізі історії пруських консулів широко використовуються модернізаційна теорія, морська теорія, видозмінений концепт імперської біографії. При цьому дисертантка спирається на принципи об'єктивності, історизму й багатофакторності, а також на комплексне використання загальнонаукових, спеціально-історичних і спеціально-джерелознавчих методів.

РОЗДІЛ 2

Регламентация статусу та повноважень прусських консульських представників і роль міст-портів їхнього перебування у зв'язках Півдня України із Пруссією

2.1. Статус і повноваження консулів Пруссії

Становлення консульської служби Пруссії, розбудова консульської мережі та регламентація статусу і повноважень консулів з одного боку, відбувались у контексті загальних європейських трендів, а з іншого, віддзеркалювали просування Пруссії на шляху її економічного, зовнішньополітичного і військового зміцнення.

Згідно з Бернхардом Кьонігом, тоді як курфюсти Бранденбургу мали своїх резидентів і агентів за кордоном «з самого початку», перший за хронологію консул Пруссії був призначений, ймовірно, у 1740 р., за часів короля Фрідріха II, до Бордо. А вже у 1747 р. відбулось призначення прусського консула до Петербургу¹⁷².

У XIX ст. Пруссія увійшла з регламентацією консульської діяльності, яка в цілому зберігала чинність аж до ліквідації прусських консульств у зв'язку зі створенням Північнонімецького союзу. Йдеться про Регламент для всіх прусських королівських генеральних консулів, консулів, агентів і віце-консулів в іноземних торгових місцях і морських портах, який король Пруссії Фрідріх Вільгельм II підписав 18 вересня 1796 р. Причиною запровадження цього документу називалось те, що консульські представники Пруссії, на яких покладался обов'язок піклуватись про інтереси і безпеку прусських торгівлі і судноплавства, не виконували цей обов'язок в повній мірі через брак загальних інструкцій. Тож тепер ці загальні інструкції з'явилися. При цьому підкреслювалось, що вони не містять нічого, що якимось утискає суверенні права дружніх Пруссії держав, в яких перебувають її консульські представники. Тож останні мають спиратись у своїй

¹⁷² von König B. W. Preußens Consular-Reglement nach seiner heutigen Geltung und in seiner heutigen Anwendung. Berlin: Decker, 1854. S. 20-21.

діяльності на правила і принципи, встановлені «універсальним звичаєм», національним правом і правами торгівлі та торговельного мореплавання. При цьому у випадках, коли є потреба у відході від цих універсальних правил через специфіку «місцевого звичаю», кожен консульський представник має слідувати інструкціям, які йому вже дані або будуть даватись.

Ключова функція консульських представників Пруссії визначалась як піклування на території відповідного консульського округу про забезпечення, підтримку та розвиток торгівлі та мореплавства пруських підданих зокрема і захист інтересів держави в цілому. Тож до обов'язків консульських представників входило піклування про всі пруські судна, які заходили та виходили з території відповідного консульського округу; стеження за торговельними операціями, які здійснюють на цій території пруські піддані; стеження за дотриманням порядку і докладання зусиль для вирішення спорів за участі пруських торговців і мореплавців; захист інтересів (в тому числі і в суді) цих підданих, їхнього майна, прав і привілеїв¹⁷³.

У Регламенті від 18 вересня 1796 р. більш-менш докладно розписували інструкції щодо кожного з перелічених вище аспектів.

Аналіз цих інструкцій дає нам підстави стверджувати, що як вони, так і загалом обсяг консульських обов'язків в цілому були виписані доволі стандартно і суттєво не відрізнялись від регламентації та обсягу обов'язків відповідних консульських представників низки інших європейських держав і США¹⁷⁴.

Більшість відмінностей полягала головним чином у конкретизації певних часових термінів, грошових сум, а також порядку знесення з державними інституціями своєї країни.

Скажімо, щодо піклування про всі пруські судна, які заходили та виходили з території консульського округу, то Регламент передбачав, що термін для

¹⁷³ Manuel pratique du consulat: ouvrage consacré spécialement aux consuls de Prusse et des autres états formant le Zollverein, ou l'Association de douanes et de commerce allemande: suivi d'un tableau des consulats qu'ont les états de cette union a l'étranger / par F.A. de Mensch. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1846. Pp. 93-95.

¹⁷⁴ Tuson E. W. A. The British Consul's Manual: Being a Practical Guide for Consuls, as Well as for the Merchant, Shipowner, and Master Mariner, in All Their Consular Transactions. London: Longman & Co, 1856. 572+24 p.; The United States Consular System: A Manual for Consuls, and Also for Merchants, Shipowners and Masters in Their Consular Transactions, Comprising the Instructions in Regard to Consular Emoluments, Duties, Privileges and Liabilities. Washington: Taylor and Maury, 1856. 347+79+XVIII p.

звернення капітанів чи шкіперів до консула не має перебільшувати 4 дні з моменту прибуття судна¹⁷⁵. Розмір штрафу за неявку до консула визначався в 5 прусських рейхсталерів¹⁷⁶.

Саме регламентація дій консулів при прибутті та відході прусських суден у Регламенті від 18 вересня 1796 р. містилась одразу після стислого формулювання загального положення про консулів. Далі ж містились інструкції щодо дій консулів при аваріях прусських суден.

У Регламенті приділялась окрема увага регламентації дій консулів а) під час війни між іншими державами, в якій Пруссія залишається нейтральною і б) під час війни Пруссії з державою, де знаходиться консульство. Причому в другому випадку регламентація дій консула була вельми лаконічною і зводилась до того, що консул, при усвідомленні неможливості зберегти свободу прусських судноплавства і торгівлі, мав принаймні спробувати упередити раптове захоплення прусських суден і майна. Далі ж містився припис, що король залишає за собою право в майбутньому повідомляти консулам про свої побажання в таких непередбачуваних обставинах¹⁷⁷.

Перед конкретизацією порядку дій консулів а) на судових процесах, де обидві сторони і прусськими підданими; б) при вирішенні спорів між прусськими підданими з іншими іноземцями або з підданими країни перебування; в) у спорах, що стосуються персонально самого консула, спеціально обумовлювалось, що стосовно цих процесів на консулів не покладаються обов'язки чи не надаються повноваження інші, аніж ті, що відповідають загальноприйнятим нормам і міжнародному праву¹⁷⁸.

Були розписані порядок дій консулів у разі смерті прусських підданих, а також по відношенню до збіглих і збіднілих прусських матросів¹⁷⁹.

¹⁷⁵ Manuel pratique du consulat: ouvrage consacré spécialement aux consuls de Prusse et des autres états formant le Zollverein, ou l'Association de douanes et de commerce allemande: suivi d'un tableau des consulats qu'ont les états de cette union a l'étranger / par F.A. de Mensch. Leipzig: F.A.Brockhaus, 1846. P. 95.

¹⁷⁶ Там само, С. 96.

¹⁷⁷ Там само, С. 99-102.

¹⁷⁸ Там само, С. 102-103.

¹⁷⁹ Там само, С. 104-105.

Крім того, конкретизувались повноваження консулів щодо засвідчення документів, видачі довідок і паспортів¹⁸⁰.

Спеціально розписувались звітності, які мали подавати консули. До таких належав і щорічний звіт Міністерству закордонних справ про торгівлю на території консульського округу, причому до цього звіту слід було включати й інформацію про всі дотичні важливі чи незвичайні події. До цього звіту слід було додавати і відомості про пруські судна і їх вантаж, які впродовж року заходили і виходили з портів консульського округу. Незалежно від щорічного звіту, консули мали надсилати інші звіти кожного разу, коли цього вимагатиме офіційний Берлін. Крім того, консули мали вести листування з Торговельним департаментом, надсилаючи йому, поміж іншого, наприкінці кожного року дані про всі пруські, а, за можливості, і про всі судна інших держав, які заходили до порту та виходили з нього, про вантаж цих суден. Туди ж мала вписуватись докладніша інформація про торгівлю, що здійснювалась пруськими підданими, включно з даними про ціни, за якими ці піддані закуповували товари в портах консульського округу. При цьому консули мали описувати причини різниці цін у різних портах, звертаючи увагу на співвідношення попиту і пропозиції на товари, розміри податків та мита (як вже діючих, так і тих, що планувались), наявність заборон і обмежень на вивезення певних товарів, показники врожайності, технічні нововведення, які мали місце, та інші аспекти.

Крім того, в разі наявності в країні перебування посольства Пруссії консули були зобов'язані листуватися з ним, інформуючи про події, які заслуговують його уваги, шукаючи його заступництва і підтримки, а також виконуючи його розпорядження з невідкладних справ¹⁸¹.

Крім документів, які відсилались, консули були зобов'язані складати і зберігати журнал із записами входу і виходу пруських суден, а також важливих подій, що заслуговували на увагу; копії доповідей, офіційних листів; оригінали вхідних документів. Всі ці папери мали бути належним чином систематизовані,

¹⁸⁰ Там само, С. 105-106.

¹⁸¹ Там само, С. 107-109.

сформувавши консульський архів. Причому цей архів мав передаватись наступнику на консульській посаді¹⁸².

Важливим було питання щодо джерел фінансування консульських представників. Якщо попервах консули виконували свої обов'язки безоплатно, то вже у 1782 р. уряд почав дозволяти стягувати плату за свідоцтва прусським суднам¹⁸³. У Регламенті 1796 р. обумовлювалось, що винагородою за виконання всіх перелічених вище консульських обов'язків є консульські збори, які мали стягуватись зі всіх прусських суден, які заходили та виходили з відповідного порту. Спеціально зазначалось, що відповідні збори мали йти і на винагороду віце-консулів. Причому порядок визначення суми консульських зборів розрізнявся для портів Балтійського моря і для всіх інших. Разом із тим, судна з баластом в обох випадках мали сплачувати лише ½ відповідних консульських зборів¹⁸⁴.

Декларувалось, що на додачу до консульських зборів з суден і за певні консульські дії, Пруссія прагнула гарантувати консулам імунітет, особливі права і привілеї. Але все це могло суттєво різнитись у різних країнах перебування, а тому керівництво Пруссії утримувалось від встановлення якихось загальних принципів.

При цьому для консулів була передбачена спеціальна уніформа і їм надавалось право виставляти на своїх будинках герб Пруссії, якщо вони цього побажають і якщо це не суперечить правилам країни перебування. Мета цього була вельми прагматична: допомогти прусським мореплавцям легше знайти консульський будинок. Консул мав забезпечуватись печаткою із написом «Пруське консульство [місце перебування]» і зображенням коронованого прусського орла, на грудях якого початкові літери імені короля.

¹⁸² Там само, С. 112-113.

¹⁸³ von König B. W. Preußens Consular-Reglement nach seiner heutigen Geltung und in seiner heutigen Anwendung. Berlin: Decker, 1854. S. 21.

¹⁸⁴ Manuel pratique du consulat: ouvrage consacré spécialement aux consuls de Prusse et des autres états formant le Zollverein, ou l'Association de douanes et de commerce allemande: suivi d'un tableau des consulats qu'ont les états de cette union a l'étranger / par F.A. de Mensch. Leipzig: F.A.Brockhaus, 1846. P. 109-111.

Для допомоги у виконанні обов'язків консулу надавалось право обирати собі секретаря «з надійних людей», при цьому не маючи права перекладати на нього свою відповідальність¹⁸⁵.

Значно ширші за секретарів повноваження мали віце-консули. Віце-консул (якого міг пропонувати консул або ж призначав на власний розсуд безпосередньо король) виступав у ролі заступника консула в разі, якщо знаходився в одному з ним місті. Якщо ж місце перебування консула і віце-консула різнились, хоча і знаходилося у межах того ж консульського округу, то де факто останній виконував консульські функції. Але при цьому він мав надсилати консулу доповіді з відомостями про прихід та відхід суден тощо, виконувати розпорядження консула (за виключенням тих випадків, коли віце-консулу дозволялось зноситись напряду з посольством Пруссії в країні перебування та із профільним міністерством Пруссії)¹⁸⁶.

При збереженні чинності Регламенту для всіх прусських королівських генеральних консулів, консулів, агентів і віце-консулів в іноземних торгових місцях і морських портах від 18 вересня 1796 р., в подальшому вносились ціла низка коректив і уточнень щодо повноважень і функцій консулів Пруссії.

Слідуючи порядку розпису цих повноважень і функцій у Регламенті від 18 вересня 1796 р., такі корективи і уточнення можна систематизувати наступним чином.

Уточнення щодо реєстрації консулами суден, які прибували до порту, розписувались у циркулярах Міністерства закордонних справ Пруссії від 26 листопада 1857 р.¹⁸⁷ і 15 лютого 1861 р.¹⁸⁸

22 квітня 1852 р. було уточнено регламентацію дій консулів щодо прусських військових кораблів¹⁸⁹. Звернемо увагу, що формування військового

¹⁸⁵ Там само, С. 111-112.

¹⁸⁶ Там само, С. 113.

¹⁸⁷ Allgemeine Dienst-Instruction für die Königlich Preußischen Consular-Beamten. Berlin: Georg Reimer, 1862. S. 87-88.

¹⁸⁸ Там само, С. 83-84.

¹⁸⁹ von König B. W. Preußens Consular-Reglement nach seiner heutigen Geltung und in seiner heutigen Anwendung. Berlin: Decker, 1854. S. 68-69.

флоту Пруссії розпочалося лише у 1815 р.)¹⁹⁰, тому відповідний аспект консульських функцій у Регламенті 1796 р. не розписувався.

Порядок дій консульських агентів в разі аварії пруських суден роз'яснювався циркуляром Міністерства закордонних справ Пруссії від 9 березня 1839 р.¹⁹¹

Після завершення Кримської війни для консулів Пруссії в Російській імперії був важливим і підписане королем Пруссії 12 червня 1856 р. регулювання щодо Паризької декларації про морське право від 16 квітня 1856 року¹⁹², яке стосувалось і захисту власності нейтральних держав під час війн.

Порядок дій консулів щодо пруських моряків-дезертирів і збіднілих моряків уточнювався циркулярами від 30 січня 1815, 23 серпня 1816 і 24 квітня 1834, 30 січня 1845, 23 серпня 1846 р., а також міністерським наказом від 6 січня 1837 р.¹⁹³ Постановою від 5 жовтня 1833 р. про зобов'язання пруських моряків брати із собою поранених моряків співвітчизників для повернення їх на батьківщину оговорювалось, що консули мають повідомляти про порушників цього узаконення місцевій владі у порту перебування¹⁹⁴.

Обсяг прав і повноважень консулів щодо засвідчення документів і видачі паспортів корегувався та уточнювався 22 червня 1817 р., 11 листопада 1829 р., 15 червня 1830 р., 22 березня 1833 р., 28 жовтня 1836 р.¹⁹⁵

Після укладання 20 грудня 1841 р. договору між Пруссією, Великою Британією, Австрією та Російською імперією про скасування работоргівлі, міністерським циркуляром від 16 квітня 1845 р. спеціально наголошувалось на обов'язках пруських консулів стежити, аби пруські судна завжди були

¹⁹⁰ Schenk P., Nottelmann D., Sullivan D. M. From Ironclads to Dreadnoughts: The Development of the German Navy 1864-1918: Part 1: The First German Armored Ships – The Foreign-built Ironclads. *Warship International*. 2011. Vol. 48, No. 3. P. 241.

¹⁹¹ Manuel pratique du consulat: ouvrage consacré spécialement aux consuls de Prusse et des autres états formant le Zollverein, ou l'Association de douanes et de commerce allemande: suivi d'un tableau des consulats qu'ont les états de cette union a l'étranger / par F.A. de Mensch. Leipzig: F.A.Brockhaus, 1846. P. 121-122.

¹⁹² Allgemeine Dienst-Instruction für die Königlich Preußischen Consular-Beamten. Berlin: Georg Reimer, 1862. S. 91-93.

¹⁹³ von König B. W. Preußens Consular-Reglement nach seiner heutigen Geltung und in seiner heutigen Anwendung. Berlin: Decker, 1854. S. 174-185; Manuel pratique du consulat: ouvrage consacré spécialement aux consuls de Prusse et des autres états formant le Zollverein, ou l'Association de douanes et de commerce allemande: suivi d'un tableau des consulats qu'ont les états de cette union a l'étranger / par F.A. de Mensch. Leipzig: F.A.Brockhaus, 1846. P. 130-135.

¹⁹⁴ Allgemeine Dienst-Instruction für die Königlich Preußischen Consular-Beamten. Berlin: Georg Reimer, 1862. S. 121-122.

¹⁹⁵ von König B. W. Preußens Consular-Reglement nach seiner heutigen Geltung und in seiner heutigen Anwendung. Berlin: Decker, 1854. S. 186-211.

забезпечені належними документами для мореплавства і перебування в закордонних портах, а також аби пруським прапором не користувались судна, які не мали на це права¹⁹⁶. Законом від 24 червня 1861 р. згадувалась реєстрація консулами іноземних суден, які отримували право ходити під пруським прапором через їх придбання підданими Пруссії¹⁹⁷. А 12 грудня 1861 р. було уточнено право консулів видавати тимчасові свідоцтва на право ходити під пруським прапором¹⁹⁸.

Циркулярами від 1 і 6 листопада 1840 р., 18 грудня 1850 р. докладніше регламентувався зміст щорічних звітів пруських консулів¹⁹⁹.

10 травня 1832 р. були, нарешті, змінені тарифи консульського збору, визначені Регламентом від 18 вересня 1796 р. Між іншим, тепер ці тарифи поділялись не на 2, а на 3 групи: окремий визначався для портів за межами Європи. Крім того, деталізовано розписувались суми зборів за певні консульські дії: видачу паспортів, копій документів, реєстрацію протестів, засвідчення довіреностей тощо²⁰⁰.

Уточнення щодо документального підтвердження низки витрат консулів, які мали компенсуватись державою, були прийняті 3 і 7 липня 1849 р., а також 13 серпня 1851 р.²⁰¹

Правила щодо уніформи пруських генеральних консулів, консулів і віце-консулів зазнали змін 12 листопада 1831 р.²⁰² А 27 квітня 1853 р. з'явився циркуляр про герб, який має використовуватись пруськими консулами²⁰³.

Після запровадження 27 жовтня 1810 р. права участі в призначенні консулів очільника Департаменту торгівлі і промисловості, 19 грудня 1816 р. королівським

¹⁹⁶ Manuel pratique du consulat: ouvrage consacré spécialement aux consuls de Prusse et des autres états formant le Zollverein, ou l'Association de douanes et de commerce allemande: suivi d'un tableau des consulats qu'ont les états de cette union a l'étranger / par F.A. de Mensch. Leipzig: F.A.Brockhaus, 1846. P. 119.

¹⁹⁷ Allgemeine Dienst-Instruction für die Königlich Preußischen Consular-Beamten. Berlin: Georg Reimer, 1862. S. 67.

¹⁹⁸ Там само, С. 7.

¹⁹⁹ von König B. W. Preußens Consular-Reglement nach seiner heutigen Geltung und in seiner heutigen Anwendung. Berlin: Decker, 1854. S. 214; Manuel pratique du consulat: ouvrage consacré spécialement aux consuls de Prusse et des autres états formant le Zollverein, ou l'Association de douanes et de commerce allemande: suivi d'un tableau des consulats qu'ont les états de cette union a l'étranger / par F.A. de Mensch. Leipzig: F.A.Brockhaus, 1846. P. 141-142.

²⁰⁰ Там само, С. 115-117.

²⁰¹ von König B. W. Preußens Consular-Reglement nach seiner heutigen Geltung und in seiner heutigen Anwendung. Berlin: Decker, 1854. S. 227-228.

²⁰² Там само, С. 286-287.

²⁰³ Там само, С. 287-288.

указом було уточнено, що основну роль в призначенні консулів зберігає за собою Міністерство закордонних справ Пруссії, при консультивній ролі Міністерств фінансів і торгівлі²⁰⁴.

Законом від 31 грудня 1842 р. про отримання і втрату пруського підданства було передбачено виключення для іноземців, які перебували за кордоном на посадах пруських консулів, консульських агентів тощо²⁰⁵. Іншими словами, для іноземців перебування на цих посадах не означало набуття пруського підданства²⁰⁶.

Важливою складовою регламентації функцій та повноважень консульських представників були угоди, що укладались між Пруссією та країнами, в яких діяли її консульства. Якщо казати про Російську імперію, то ціла низка пунктів щодо пруських консулів на території цієї держави була включена до Додаткового акту, укладеного в Петербурзі російським імператором і королем пруським 7 (19) грудня 1818 року²⁰⁷. Втім, цей документ напряду не стосувався інших пруських консулів, окрім тих, які діяли на землях «Польської провінції». Адже мова йшла про доповнення умов Віденського трактату від 21 квітня / 3 травня 1815 р. щодо торгівлі та промисловості на колишніх землях королівства Польського, які тепер входили до складу Російської імперії та Пруссії. Тож тут визначались права очільників обох держав призначати на ці землі по одному генеральному консулу, а також таку кількість консулів або комерційних агентів, яку вважатимуть за потрібне. Вони мали за серед обов'язків надавати допомогу своїм співвітчизникам по торговельним справам, а також стежити за виконанням положень цього Додаткового акту. Низка пунктів статті VI акту прописувала правила, які в цілому відповідали вже наявній практиці щодо консулів Пруссії в Російській імперії і консулів Російської імперії у Пруссії. Зокрема, прописувалось право

²⁰⁴ Manuel pratique du consulat: ouvrage consacré spécialement aux consuls de Prusse et des autres états formant le Zollverein, ou l'Association de douanes et de commerce allemande: suivi d'un tableau des consulats qu'ont les états de cette union a l'étranger / par F.A. de Mensch. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1846. P. 117-118.

²⁰⁵ Allgemeine Dienst-Instruction für die Königlich Preussischen Consular-Beamten. Berlin: Georg Reimer, 1862. S. 60.

²⁰⁶ von König B. W. Preußens Consular-Reglement nach seiner heutigen Geltung und in seiner heutigen Anwendung. Berlin: Decker, 1854. S. 23.

²⁰⁷ Дополнительный акт, между их Величествами Императором Всероссийским и Королем Прусским, заключенный в С. Петербурге 7/19 декабря 1818 года = Acte additionnel, entre leurs majestés l'empereur de toutes les Russies et le roi de Prusse, conclu a St. Petersbourg le 7/19 decembre 1818. Б. м., 1818. 129 с.

генерального консула звертатись безпосередньо до міністерств держави перебування, але лише в тих випадках, коли питання не можна вирішити через місцеві органи влади. Спеціально прописувалось, що коли одна зі сторін оголосить про призначення консула або комерційного агента «за звичною формою», то уряд країни призначення повинен зробити «без найменшої затримки» належне розпорядження про визнання такої особи на відповідній посаді. Окремо обумовлювалось, що консули і комерційні агенти мали право звертатись з вимогами до окружних «начальств» свого консульського округу усно або письмово мовою «того краю, де мають перебування», або ж французькою мовою, за можливості додаючи переклад. Консули мали право бути посередниками у всіх спірних справах між торгуючими підданими своєї держави, а також між ними і підданими країни перебування. Умовою для цього називалось звернення таких торгуючих. При цьому обумовлювалось, до якої міри мають бути дійсні рішення консула щодо його співвітчизників і в якій формі ці рішення мають складатись, визначалось законами його країни та інструкціями, які даються консулам. Крім того, консули мали право подавати клопотання до місцевих керівників про захист торгуючих співвітчизників під час вирішення торгових спорів із митними чиновниками, місцевими підданими та торгуючими іноземцями. В разі смерті торгуючого співвітчизника на території його консульського округу, консул мав попіклуватись про збереження майна померлого до того моменту, як з'являться його спадкоємці. Іншим обов'язком консула прописувалось піклування про те, аби не видавались паспорти волоцюгам або іншим підозрілим особам, які мали намір незаконно перетнути кордон Пруссії або Російської імперії. При цьому підкреслювалась особиста відповідальність консула в разі порушення цієї норми. Наступним же пунктом прописувався стандартний для консулів привілей: дозвіл виставляти над своїм будинком герб своєї країни. Іншим привілеєм було звільнення власного будинку консула від військового постою²⁰⁸.

²⁰⁸ ПСЗРИ: Собр. I. в 45 т. Т. 35 (1818). С. 634. (С. 625-637).

Додатковий акт, укладений у Петербурзі російським імператором і королем пруським 7 (19 грудня) 1818 року, втратив чинність з підписанням 27 лютого (11 березня) 1825 р. Конвенції між Пруссією і Російською імперією про торгівлю та судноплавство²⁰⁹.

22 березня 1833 р. був підписаний і набрав чинності 1 січня 1834 р. Договір про створення Німецького митного союзу (Zollverein), провідну роль у якому посіла Пруссія²¹⁰. Вже 25 квітня 1834 р. з цього приводу з'явився циркуляр Міністерства закордонних справ Пруссії, який роз'яснював деякі межі повноважень пруських консулів щодо питань держав, які увійшли до цього союзу²¹¹. Після розширення кола країн-учасниць Німецького митного союзу з'явився новий циркуляр Міністерства закордонних справ Пруссії, датований 30 квітня 1836 р., який поширював роз'яснення попереднього циркуляри і на нещодавно приєднані до Zollverein країни: пруські консули мали сприяти підданам цих, як і інших держав Zollverein, які до них звертались в рази відсутності власного консула²¹². Циркуляром Міністерства закордонних справ Пруссії від 6 березня 1854 р. чинність такої норми була підтверджена і щодо тих країн, які приєднались до Zollverein пізніше. Цей же циркуляр передбачав і допомогу та сприяння пруських консулів підданам Австрії, які звертатимуться до них в разі відсутності консула власної країни²¹³.

Для того, аби мати можливість порівняти мережу консульств Пруссії з відповідними мережами інших німецьких держав, що входили до Німецького митного союзу (Zollverein), звернемось до таблиць за 1846 р. (див. Додаток А),

²⁰⁹ ПСЗРИ: Собр. I. в 45 т. Т. 40 (1825). С. 113-118.

²¹⁰ Henderson, W. O. The Zollverein. *Henderson Source: History, NEW SERIES*. 1934. Vol. 19. No. 73. Pp. 1-19; Henderson, W. O. The Zollverein. Cambridge: Cambridge University Press, 1939. 374 p.; Bissing, W. M. V. Der Deutsche Zollverein und die monetären Probleme. *Schmollers Jahrbuch für Wirtschafts – und Sozialwissenschaften*. 1959. No. 79. Pp. 71-86; Shiue C. H. From political fragmentation towards a customs union: Border effects of the German Zollverein, 1815 to 1855. *European Review of Economic History*. 2005. Vol. 9. No. 2. Pp. 129-162; Bazillion R. J. Economic integration and political sovereignty: Saxony and the Zollverein, 1834-1877. *Canadian Journal of History*. 1990. No. 25. Pp. 189-213; Hahn, H.-W. (1984). Hahn H. -W. Geschichte des Deutschen Zollvereins. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984. 214 s.; Ohnishi T. Zolltarifpolitik Preußens bis zur Gründung des deutschen Zollvereins. Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co, 1973. 250 s.; Murphy D. T. Prussian Aims for the Zollverein, 1828-1833. *The Historian*. 1991. Vol. 53, No. 2. Pp. 285-302.

²¹¹ Allgemeine Dienst-Instruction für die Königlich Preußischen Consular-Beamten. Berlin: Georg Reimer, 1862. S. 78-80.

²¹² Там само, С. 80-81.

²¹³ Там само, С. 81-82.

наведених у виданні “Manuel pratique du consulat: ouvrage consacré spécialement aux consuls de Prusse et des autres états formant le Zollverein”²¹⁴.

Якщо ж казати про картину на 1846 р. щодо мережі консульств Пруссії в північному Причорномор’ї та Приазов’ї в порівнянні з мережею цих консульств у інших регіонах Російської імперії, то з-поміж 14 міст Російської імперії з Царством Польським, де розташовувались консульства Пруссії, 2 належали саме до північного Причорномор’я та Приазов’я (Одеса та Керч). Інші консульства Пруссії діяли в Архангельську, Выборзі, Кронштадті, Москві, Петербурзі (в місті у 1846 р. працювали консул і віце-консул Пруссії), Віндаві (нині Латвія), Лібаві (нині Латвія), Ризі (нині Латвія; в місті у 1846 р. працювали консул і віце-консул Пруссії), Аренсбурзі (острів Езель, нині Естонія), Нарві (нині Естонія), Пярну (нині Естонія). У Варшаві працював генеральний консул Пруссії. Консульство Пруссії значилось і в Ревелі (нині Таллін, Естонія), але посада консула у 1846 р. там фігурувала як вакантна.

Загалом же динаміка зростання чисельності консульських представництв Пруссії у закордонних містах виглядала таким чином: 1792 р. – 34, 1806 – 71, 1818 – 80, 1824 – 114, 1839 – 200, 1853 – 275²¹⁵, 1865 – 422²¹⁶. Стрімко, хоча і не такими темпами, зростала і чисельність населення Пруссії: якщо у 1816 р. вона становила близько 10,3 млн, то у 1864 вже сягала 19,2 млн, а в 1871 – 24,6 млн осіб, тобто за час існування пруських консульських представництв на Півдні України збільшившись майже в 2,5 рази²¹⁷.

Щодо пруської консульської системи консул Бернхард Кьоніг у 1853 р. писав, що вона не є чимось завершеним, має коротку історію і ще не досягла того рівня, який мають деякі інші країни. При цьому уряд Пруссії останнім часом приділяє їй все більше уваги. Аналізуючи ж практику призначення консульських представників, Кьоніг констатував і наводив аргументи на користь не слідування

²¹⁴ Manuel pratique du consulat: ouvrage consacré spécialement aux consuls de Prusse et des autres états formant le Zollverein, ou l'Association de douanes et de commerce allemande: suivi d'un tableau des consulats qu'ont les états de cette union a l'étranger / par F.A. de Mensch. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1846. P. 241-257.

²¹⁵ von König B. W. Preußens Consular-Reglement nach seiner heutigen Geltung und in seiner heutigen Anwendung. Berlin: Decker, 1854. S. 21.

²¹⁶ De Goey F. Consuls and the Institutions of Global Capitalism, 1783-1914. London: Routledge, 2014. P. 27.

²¹⁷ Л-ч Н. Пруссия // Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь: в 82 т. Т. 25а. Санкт-Петербург: типо-литогрфия И. Ефрона, 1898. С. 602. (С. 601-622).

принципам не призначення на ці посади підданих інших держав і заборони консулам займатись комерційною діяльністю²¹⁸. Між іншим, практика призначення саме торгуючих консулів, або ж *Consul honoraire*, була на той час, і в наступні десятиліття домінуючою і в кадровій політиці більшості інших держав (в цьому плані виключення становила передусім Британська імперія, яка поки продовжувала акцентуватись на призначені професійних, або ж кар'єрних, “*Consul de carriere*”, “non-trading” консулів)²¹⁹.

Мережа консульських представництв Пруссії зникла невдовзі після створення Північнонімецького союзу. У прусській пресі в червні 1868 р. був опублікований перелік консульських представників Північнонімецького союзу, призначених до 26 міст Російської імперії (загалом 27 осіб). З цих 27 13 до того представляли в Російській імперії інтереси Пруссії, 7 – Любеку, 2 – Мекленбургу, 1 Гамбургу. 1 значився просто як фабрикант. Ще по 1 консульському представнику до того представляли одночасно інтереси пруські та гамбурзькі; пруські та ольденбурзькі; пруські, ольденбурзькі, мекленбурзькі та ганзейські. Отже, більшість новопризначених в минулому була саме представниками Пруссії. Більше того. З поміж всіх 26 міст було тільки 4, в яких у 1867 р. існували консульські представництва Пруссії, але у яких в 1868 р. представниками Північнонімецького союзу стали консули інші, аніж пруські (причому в 1 з цих 4 міст у 1867 р. місце консула Пруссії значилось вакантним). Серед решти 3 міст, де представником Північнонімецького союзу став не представник Пруссії, була і південноукраїнська Керч.

Таким чином, впродовж всього періоду діяльності пруських консульств на Півдні України статус і повноваження їх консульських представників визначались передусім Регламентом для всіх пруських королівських генеральних консулів, консулів, агентів і віце-консулів в іноземних торгових місцях і морських портах від 18 вересня 1796 р., а також цілою низкою більш пізніх документів, якими передбачались корегування і уточнення консульських повноважень і функцій.

²¹⁸ von König B. W. Preußens Consular-Reglement nach seiner heutigen Geltung und in seiner heutigen Anwendung. Berlin: Decker, 1854. S. 22.

²¹⁹ Лиман І., Константінова В. Український Південь очима консулів Британської імперії 19 – початку 20 ст. Том 1: Британські консули в портовому місті Бердянську. Київ, 2018. С. 420.

Аналіз законодавчих і актових джерел, які регламентували статус та повноваження прусських консулів, дає підстави стверджувати, що в цілому вони суттєво не відрізнялись від відповідної регламентації щодо консульських представників низки інших європейських держав і США. Більшість відмінностей полягала головним чином у конкретизації певних часових термінів, грошових сум, а також порядку знесення з державними інституціями своєї країни.

2.2. Місце Одеси та Керчі у зв'язках Північного Причорномор'я та Приазов'я із Пруссією

Чорне та Азовське моря впродовж багатьох століть були «внутрішніми озерами» Османської імперії, тобто цій державі належало їх узбережжя по всьому периметру обох водойм, що служило у тому числі і таким собі запобіжником від військових загроз столиці цієї імперії від флотів інших держав. Іншою стороною такого стану речей було те, що торговельні зв'язки Північного Причорномор'я та Приазов'я залишались вельми обмеженими. Геополітична ситуація змінилась у XVIII ст., коли Російська імперія крок за кроком проводила експансію в регіоні, в результаті якої Північне Причорномор'я та Приазов'я опинились під владою Петербургу. Закріплення завоювань супроводжувалось розбудовою мережі міст, в якій особливе місце посіли міста-порти.

Імперська Одеса, яка почала розбудовуватись на місці турецького Хаджибею з 1794 р., вельми швидко зайняла лідерську позицію в регіоні за цілою низкою аспектів.

Саме закордонна морська торгівля стала ключовим чинником зростання Одеси, а її гавань була базою урбаністичної розбудови всього міста, так само, як, згідно із спосередженням Валтрауд Кокот, це було і в інших портових містах світу²²⁰.

²²⁰ Port Cities as Areas of Transition – Comparative Ethnographic Research. In Port Cities as Areas of Transition: Ethnographic Perspectives / Eds. by W. Kokot, M. Gandelsman-Trier, K. Wildner, A. Wonneberger. Verlag, Bielefeld: Transcript publishing, 2008. S. 8.

Маркером, і в той же час чинником прогресу Одеси було зростання чисельності іноземних консульств, які облаштовувались у цьому портовому місті. Л.Вовчук відзначає, що неаполітанський, сардинський і корсиканський консули почали діяти в місті вже у 1798 р., але тут же пише, що «перші ж консульські установи в Одесі з'явилися на початку XIX ст.», що було пов'язано з початком діяльності порту²²¹. Згідно з цією дослідницею, в Одесі вже у 1802 р. з'явилося консульство Іспанії, у 1804 р. – Австрії, а згодом до цей список поповнився консульськими представництвами Франції, Великої Британії, Неаполітанського королівства, Республіки Рагуза тощо, так що у 1836 р. в місті вже діяли генеральні консули 3 країн і консули ще 10 країн (включно з пруським консулом)²²². Звернемо увагу, що наведена вище хронологія не у всьому співпадає з даними, наведеними іншими дослідниками (скажімо, Андрій Емільчук, слідом за Костянтином Смольяніновим, роком заснування перших консульств у Одесі називає 1804²²³).

Доротея Атлас називала культурну атмосферу багатоетнічної Одеси першої половини XIX ст. «духовним порто-франко»²²⁴, а Дмитро Донцов у розвідці «Одеса – «око України до Європи»» наголошував, що завдяки тісним контактам міста із закордоном поволі розпадалися ті економічні й духово-політичні зв'язки, що лучили Одесу з царською метрополією»²²⁵.

При цьому Евридикі Сіфнеу наполягала, що фрагментація населення Одеси відбувалась більше за соціально-майновою, а не за релігійною чи національною ознакою. Як «вищі класи» (включно з верхніми прошарками купецтва), так і «нижні класи» демонстрували високий рівень інтегрованості. При цьому в межах «середніх класів», до яких належала і значна частина купців, спостерігалась жорстка конкуренція між кількома етнічними групами, зокрема, на ринку торгівлі

²²¹ Вовчук Л. А. Становлення дипломатичних установ у портових містах Чорноморського-азовського басейну Російської імперії (1785-1919 рр.). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2013. Вип. 3.34. С. 211.

²²² Там само, С. 211.

²²³ Emilciuc A. The Legal Status of Foreign Entrepreneurs in Odessa and Ismail (1807-1860) // *Port-Cities of the Northern Shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th – Early 20th Centuries, Black Sea History Working Papers, vol. 2* / Eds. by E. Sifneos, V. Shandra, O. Yurkova. Rethymnon: Centre of Maritime History, 2021. Pp. 245-246.

²²⁴ Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. Одесса: Типо-литография «Техник», 1911. С. 45.

²²⁵ Українське порто-франко. *Наукові студентські праці з вітчизняної історії*. 2016. Вип. 3. С. 6.

зерном²²⁶. Щоправда, вихідці безпосередньо з Пруссії чи «німці» в цілому в цій боротьбі «єдиним фронтом» не виступали.

Характеризуючи 1794-1856 рр. в історії Одеси як період «європеїзованого портового міста» і пишучи, що після завершення Кримської війни Одеса увійшла у другий період своєї історії, який характеризується як «імперське місто»²²⁷, Евридікі Сіфнеу зробила узагальнення, що в перший період серед купців Одеси найбільше значення мали греки, а за ними слідували італійці, французи, німці та британці, тоді як у другому періоді першість серед купців і підприємців мали вже євреї, а за ними йшли «греки, німці та інші західні європейці»²²⁸.

Тут варто звернути увагу на тренд, надзвичайно поширений у дослідженнях з історії земель, які входили до складу Російської імперії у XIX ст.: навіть коли йдеться про часи до об'єднання німецьких держав у 1871 р., в них вихідці з цих держав називаються «німцями», без розрізнення, чи вони походили з Пруссії або ж з інших країн. Так само і представники інших етносів у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї і до 1871 р. здебільше сприймали саме як німців всіх представників вельми строкатого в етнічному та релігійному планах конгломерату вихідців із земель майбутньої Німецької імперії²²⁹.

Чудовим прикладом того, як в історичній пам'яті одеситів відбилась роль німців у історії їхнього міста і як в той же час формувалась ця історична пам'ять є підготовлена до 100-річного ювілею імперського міста збірка «Из пришлого Одессы», укладачем якої став Л.М. де-Рібас. Для характеристики «різноплемінного обличчя Одеси» кілька авторів там наводять пушкінську цитату, в якій, втім, місця для німців не знайшлося²³⁰. У статті «Кое-что об

²²⁶ Sifneos E. *Imperial Odessa: Peoples, Spaces, Identities*. Boston: Brill, 2018. P. 1.

²²⁷ Там само, С. 12.

²²⁸ Там само, С. 99.

²²⁹ Лиман І. Південний казан. *Український тиждень*. 2010. № 50. С. 46-47.

²³⁰ «Я жил тогда в Одессе пыльной...

[Там долго ясны небеса,
Там хлопотливо торг обильный
Свои подьмет паруса;]
Там все Европой дышит, веет,
Все блещет югом и пестреет
Разнообразностью живой.
Язык Италии златой
Звучит по улице веселой,

иноплемениках в истории г. Одессы» навів цю ж цитату і В. Яковлев, зауваживши, що вона передавала картину життя Одеси першого 25-річчя її існування, тоді як наприкінці XIX ст. приїзжим «різноплемінність» міста в очі вже не кидалась, а представники ««не русских» національностей» (причому «не русских» взяв у лапки сам Яковлев) частково асимілювались у спільному типі «одесита», частково повернулись на батьківщину або перебрались в інші місцевості Російської імперії. Далі ж Яковлев послідовно описав етнічні групи, які «мають зберегти про себе вдячну пам'ять у сучасних громадян» Одеси: греків, євреїв, італійців, французів, німців і поляків. І хоча, пишучи про німців, Яковлев спеціально не виокремлював серед них представників саме Пруссії, у його доволі короткому тексті двічі згадувався консул, а згодом – генеральний консул Пруссії в Одесі Мас (хоча в одному випадку його прізвище і не було назване)²³¹.

У краєзнавчій літературі початок історії німців в Одесі зазвичай відносять до 1803 р., коли «за запрошенням» Олександра І до міста прибули німецькі переселенці-ремісники, які на виділених для них міських землях влаштували так

Где ходит гордый славянин,
Француз, испанец, армянин,
И грек, и молдаван тяжелый,
И сын египетской земли,
Корсар в отставке, Морали».

Из прошлого Одессы. Сборник статей / Сост. де-Рибас Л. М. Одесса: Типография Л. Кирхнера, 1894. С. 373.

²³¹ «Німці в Одесі до 60-х років були доволі мало помітні, хоча з'явилися у цьому місті ще за часів Рішельє. Маючи потребу в різних ремісниках і промисловцях, які добре знають свою справу, герцог виписав з Німеччини ремісників-німців, яким відведені були на двох околицях міста безоплатно місця для зведення будинків і їхніх закладів, це нинішні вулиці: Ремісницька, Кузнечна і Карітний провулок. Ремісники ці були: каретники, слюсарі, ковалі, столярні, а також ін. Кількість їхня була дуже незначною. Переселення до Одеси німців-ремісників продовжувалося і згодом. Так, невдовзі тут з'явилися уже в значній кількості сапожники, слідом за ними, з 20-х років, булочники, потім кравці (у невеликій кількості)*. Знаменно, що ковбасники-німці з'явилися у Одесі тільки самим останнім часом. Перші типографи в Одесі були також німці (Сейц, Францов), і з їхніх типографій вийшло наступне покоління наших типографів, які були також німці (Нітче, Браун). В торговому світі м. Одеси німці не відзначалися своєю чисельністю, але впродовж порівняно довгого і до теперішнього часу серед одеських банкірів, у справжньому сенсі слова, із заavidною репутацією стоїть одна фірма, яка мала і має вельми велике значення [мається на увазі саме фірма «Арист Мас і Ко»]. У фабричній діяльності нашого міста німці стали виділятися своєю кількістю, значимістю та якістю виробництва тільки з 60-х років. Набагато важливішим є значення німців у інтелектуальному житті нашого міста. Ця нація дала солідних учених – викладачів вищих навчальних закладів нашого міста, ліцею та частково університету (Г. Брун, Ф. Брун, Нордман, Беккер та ін.), які звернули увагу на вивчення нашого краю і заклали основу цій справі. Німці представили солідних педагогів і для середніх навчальних закладів. Знаменно, що в той час, коли по всій Росії для гімназій обов'язковими були лише підручники, видані департаментом Міністерства народної освіти, одеські викладачі німецької мови, лектори Ертель і Топоров, відстоювали право дотримуватися своїх керівництв, які мали значний успіх у всій Росії та витримали кілька видань. З 30-х років у Одесі з'являються спочатку у вельми невеликій кількості німці-лікарі; чисельність їхня постійно зростала і багато здобули вельми солідну репутацію (Бем, Дітеріхс, Клеберг, Шміт). В історії громадської благодійності увічнені імена Штігліца (який пожертвував 100000 рублів на дівочий інститут) і барона А. Маса» (Яковлев В. А. «Кое-что об иноплемениках в истории г. Одессы». *Из прошлого Одессы* / Сост. Л. М. де-Рибас. Одесса: типография Л. Кирхнера, 1894. С. 388-390).

звану Верхню німецьку колонію²³². З 1827 р. центром громадського життя частини німецьких переселенців стала щойно збудована у Верхній німецькій колонії за проектом Ф. Боффо лютеранська кірха Святого Павла²³³.

Не заглиблюючись у подальше викладення конкретики історії німців Одеси, багато аспектів якої є доволі докладно висвітлені в історіографії, звернемо увагу, що в юрисдикції пруських консулів було опікування навіть не всіма вихідцями з пруських земель, але лише безпосередньо підданими Пруссії. Скажімо, станом на 1837 р. серед населення Одеси (загальна чисельність якого, за даними «Новороссийского календаря», тоді становила 44349 осіб) підданими Пруссії були 264 особи²³⁴, тобто менше 0,6%.

З іншого боку, як вже зазначалось у попередньому підрозділі, важливою складовою обов'язків пруських консулів визначалось опікування суднами під пруським прапором. Тож важливо приділити особливу увагу висвітленню динаміки зміни чисельності пруських кораблів, які відвідували Одесу, і співвідношення цієї чисельності із загальною кількістю суден, які відвідували місцевий порт.

Доволі тривалий час, аж до 1843 р., пруські судна були в Одесі доволі нечастими гостями.

Впродовж 1837 р. Одесу відвідало 797 суден, з них пруським було лише 1²³⁵.

У навігацію 1838 р. Одесу відвідало 812 суден, що прийшли із-за кордону, з них пруським знов було лише 1²³⁶.

В 1839 р. до Одеси із-за кордону прибуло вже 1027 суден, але щодо жодного з них не значилось, що воно було з Пруссії, а 1 фігурувало як таке, що прибуло з ганзейських («ганзеатических») міст²³⁷.

²³² Плесская Э. Г. Одесские немцы вчера и сегодня. Одесса: Астропринт, 2010. С. 1.

²³³ Там само, С. 1, 6; Діанова Н. Особливості формування населення Одеси (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України*. 2007. Вип. 2. С. 56.

²³⁴ Новороссийский календарь на 1839 год, издаваемый при Ришельевском лицее. Одесса: Городская типография, 1838. С. 161-162.

²³⁵ Там само, С. 141.

²³⁶ Новороссийский календарь на 1840 год, издаваемый при Ришельевском лицее. Одесса: Городская типография, 1839. С. 116-117.

Згідно з даними Ф. Бруна, у 1840 р. кораблі з Пруссії (як і з будь-якої іншої складової майбутньої Німецької імперії) не зайшли до жодного порту Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства, включно з Одесою²³⁸.

У 1841 р. до Одеси зайшло 586 суден із-за кордону, з них прусське – тільки 1²³⁹.

Наступного року під прапором Пруссії до портів Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства знов зайшло лише 1 судно під пруським прапором, при тому, що тільки до Одеси тоді прийшло 579 суден²⁴⁰.

У 1843 р. до Чорноморських і Азовських портів Російської імперії зайшло 1174 судна під іноземними прапорами, з них під прапором Пруссії – 17²⁴¹.

У 1844 р. іноземних суден у ці порти зайшло вже 1631, з них під пруським прапором – 20²⁴². У 1845 р. відповідні показники становили 1825 і 10²⁴³; 1846 – 1973 і 16²⁴⁴; 1847 – 3283 і 37²⁴⁵; 1848 – 2066 і 4; 1849 – 1386 і 3²⁴⁶; 1850 – 1263 і 15²⁴⁷; 1851 – 1594 і 18²⁴⁸; 1852 – 2915 і 30²⁴⁹; 1853 – 4578 і 24²⁵⁰.

Кримська війна на кілька років перервала закордонну Чорноморську та Азовську торгівлю, але не розсварила Російську імперії та Пруссію: остання

²³⁷ Новороссийский календарь на 1841 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1840. С. 272-273.

²³⁸ Новороссийский календарь на 1842 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1841. С. 299.

²³⁹ Новороссийский календарь на 1843 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1842. С. 301.

²⁴⁰ Новороссийский календарь на 1844 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1843. С. 308.

²⁴¹ Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1844. С. 312.

²⁴² Новороссийский календарь на 1846 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1845. С. 313.

²⁴³ Новороссийский календарь на 1848 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1847. С. 334.

²⁴⁴ Новороссийский календарь на 1849 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1848. С. 343; Новороссийский календарь на 1850 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1849. С. 330.

²⁴⁵ Новороссийский календарь на 1851 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1850. С. 330.

²⁴⁶ Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1851. С. 346-347.

²⁴⁷ Новороссийский календарь на 1853 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1852. С. 389.

²⁴⁸ Новороссийский календарь на 1854 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1853. С. 382

²⁴⁹ Новороссийский календарь на 1856 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1855. С. 379.

²⁵⁰ Новороссийский календарь на 1857 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1856. С. 411.

залишилась нейтральною попри наполегливі намагання Великої Британії схилити її до приєднання до союзницької коаліції²⁵¹.

Згідно з річним звітом прусського консульства в Одесі, у 1856 р. місцевий порт відвідало 924 судна, з них прусськими були 18²⁵².

У звіті консульства Пруссії в Одесі за 1857 р. містяться дані, що впродовж року до Одеси зайшли 13, а вийшли – 12 прусських суден²⁵³.

Як повідомляв прусський консул в Одесі у іншому щорічному звіті, впродовж 1860 р. Одесу відвідали 22 судна Пруссії, але жодне з них не здійснювало сполучення безпосередньо прусськими портами²⁵⁴.

З Одеського порту в 1861 р. вийшли під прусським прапором 3 судна з баластом (570 ластів) і 40 з товаром (6575 ластів)²⁵⁵.

Впродовж 1861 р. до портів Російської імперії з Пруссії загалом зайшло 253 судна з товаром і 59 з баластом. При цьому під прусським прапором зайшло суден: з портів самої Пруссії 12 з баластом + 146 з товаром, Великої Британії – 26+51, Іспанії – 15+3, Данії – 15+2, Бельгії – 9+6, Російської імперії 12+1, Ганзейських портів – 2+10, Норвегії – 1+5, Франції – 1+4, Італії – 4+0, Туреччини 4+0, Португалії – 1+2, Мальти – 3+0, Іонійських островів – 2+0, Північної Америки – 0+1²⁵⁶.

У навігацію 1862 р. до Одеського порту під прусським прапором зайшло 19 суден з баластом (3912 ластів) і 15 з товарами (2801 ласт), а вийшло 36 (всі з товаром, 6104 ласті)²⁵⁷. Про 36 прусських суден йдеться і в звіті консульства Пруссії в Одесі за цей рік²⁵⁸.

²⁵¹ Wentker H. Mitteleuropa als Faktor britischer Rußlandpolitik 1854-1871 // *Deutschland und Rußland in der britischen Kontinentalpolitik seit 1815*. München-New Providence-London-Paris, 1994. S. 31-48; *Unsere Russen – Unsere Deutschen. Bilder vom Anderen 1800 bis 2000*. Leipzig: Ch. Links Verlag, 2007. S. 79, 102.

²⁵² Jahresbericht des Königl. Preußischen Konsulats zu Odessa für 1856. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1857. Nr. 11. S. 277.

²⁵³ Jahresbericht des Preuß. Konsulates zu Odessa für 1857. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1858. S. 257.

²⁵⁴ Jahresbericht des Preußischen Konsulats zu Odessa für 1860. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1861. Nr. 18. S. 435.

²⁵⁵ Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1861 год. Санкт-Петербург: типография Департамента внешней торговли, 1862.

²⁵⁶ Там само.

²⁵⁷ Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1862 год. СПб.: типография Департамента внешней торговли, 1863.

²⁵⁸ Jahresbericht des Preußischen Konsulats zu Odessa für 1862. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1863. Nr. 35. S. 198.

Загалом за 1862 р. до Російської імперії з Пруссії зайшло 156 суден з баластом і 199 з товаром²⁵⁹.

Наступного, 1863 р. до Одеси прийшли 8 пруських суден з баластом (1797 ластів) і 8 – з товарами (1603 ласти). Загалом же до «російських» портів Чорного та Азовського морів того року зайшли 22 пруських судна з баластом (3657 ластів) і 11 з товарами (2063 ласти). При цьому в 1863 р. з Одеси вийшли з баластом 2 (272 ласти) і з товарами – 15 (2605 ластів) пруських суден²⁶⁰. У звіті ж генерального консульства Пруссії в Одесі за цей рік йдеться про 14 суден під пруським прапором із 719 суден, які відвідали Одесу²⁶¹.

У 1864 р. до портів Російської імперії прибули з Пруссії 113 суден з баластом і 107 з товаром, натомість до Пруссії попрямували 21 судно з баластом (2241 ласт) і 94 з товаром (7692 ласти). До Одеси під пруським прапором прибули 36 суден з баластом (7440 ластів) і 13 з товарами (2738 ластів), а відійшли від Одеси 48 (всі з товаром, 9979 ластів)²⁶². Та ж кількість пруських суден називалась і у річному звіті генерального консульства Пруссії в Одесі за 1864 р., причому там фіксувалось, що загальна кількість суден, яка відійшла з Одеси за кордон, в тому році становила 1170²⁶³.

У 1866 р. у виданні «Види російської зовнішньої торгівлі» в таблиці про судна з Пруссії, які увійшли до Одеси та інших портів Чорного та Азовського морів, стоять прочерки, так само як вони стоять і в таблиці про відхід суден до Пруссії²⁶⁴. Майже подібна картина подавались і щодо 1867 р. (щодо приходу з Пруссії до всіх портів Чорного і Азовського морів стоять прочерки, як стоять вони

²⁵⁹ Государственная внешняя торговля в разных ея видах за 1862 год. СПб.: типография Департамента внешней торговли, 1863.

²⁶⁰ Виды государственной внешней торговли за 1863 год. Часть I. Торговля по Европейским границам. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1864.

²⁶¹ Jahresbericht des Preußischen General-Konsulats zu Odessa für 1863. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1864. Nr. 23. S. 462.

²⁶² Виды государственной внешней торговли за 1864 год. Часть II. Торговля по Европейским границам. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1865.

²⁶³ Jahresbericht des Preußischen General-Konsulats zu Odessa für 1864. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1865. Nr. 28. S. 73.

²⁶⁴ Виды российской внешней торговли за 1866 год. Часть I. Торговля по Европейской границе. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1867. С. 1140-1141, 1160-1161.

і щодо відходу до Пруссії зі всіх портів регіону, окрім портів Миколаєва та Бердянська²⁶⁵.

При цьому у 1866 р. до Одеського порту під пруськими прапорами в тому році прийшло з баластом 21 судно (4449 ластів, 253 члени екіпажу) і з товарами 8 (1485 ластів, 96 членів екіпажу)²⁶⁶. У 1867 р. до Одеси прийшли 25 пруських суден з баластом (6103 ласти, 341 член екіпажу) і 21 з товарами (4370 ластів, 251 член екіпажу). Відійшли з Одеси 18 пруських суден із баластом (4063 ласти і 227 членів екіпажу) та 30 з товарами (6563 ласти і 394 члени екіпажу)²⁶⁷.

Починаючи з 1868 р., статистика подавалась вже не по пруським, а по північнійнімецьким портам²⁶⁸.

Разом із тим, серед паперів генерального консульства Північнійнімецького союзу в Одесі зберігся документ зі статистикою саме пруських суден: їх у 1868 р. в Одесі було 17 (всі вітрильники), тоді як загалом Одесу відвідали 474 вітрильники та 269 пароплавів²⁶⁹.

Для кращого розуміння наведеної вище динаміки важливо звернути увагу, що, на відміну від Греції та Великої Британії, у зовнішньоекономічних стосунках з Російською імперією Пруссія не робила акцент на імпорті звідти зернових. З іншого боку, як повідомлялось у 1838 р., абсолютно більша частина зерна, що вирощувалось у Пруссії, споживалась самими виробниками²⁷⁰ (вивчивши статистику за 1816-1841 рр., Расон В. Расон написав, що експортувалась $\frac{1}{4}$ пшениці, що вирощувалась у Пруссії)²⁷¹. Подальші тенденції в розвитку аграрного сектору Пруссії проаналізовані, зокрема, Міхаелем Копсідісом і Ніколаусом

²⁶⁵ Виды внешней торговли России за 1867 год. Часть I. Торговля по Европейской границе. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1868. С. 1292-1293, 1312-1313.

²⁶⁶ Виды российской внешней торговли за 1866 год. Часть I. Торговля по Европейской границе. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1867. С. 1150-1151.

²⁶⁷ Виды внешней торговли России за 1867 год. Часть I. Торговля по Европейской границе. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1868. С. 1302-1303, 1322-1323.

²⁶⁸ Виды внешней торговли России за 1868 год. Часть I. Торговля по Европейской границе. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1869. С. 888-889.

²⁶⁹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R 252138. S. 29.

²⁷⁰ A Review of the Prices of Corn in Prussia during the 22 Years from 1816 to 1837. *Journal of the Statistical Society of London*. 1838. Vol. 1. No. 8. P. 493. У цій британській передруків ці публікації «Allgemeine Preussische Staats-Zeitung» простежена динаміка змін цін на зерно в Пруссії 1816-1837 рр.

²⁷¹ Rawson W. On the Prices and Fluctuations of Grain in Prussia and England, from 1816 to 1841. *Journal of the Statistical Society of London*. 1842. Vol. 5. No. 1. P. 33.

Псатом²⁷², які приходять до висновку, що «експорт пшениці був набагато слабшим двигуном зростання» порівняно з постачанням харчових продуктів на внутрішній ринок²⁷³.

Тоді як Одеса впродовж періоду, що досліджується, утримувала беззаперечну першість серед всіх портових міст Північного Причорномор'я та Приазов'я і у економічному розвитку в цілому, і у торговельних зв'язках із Пруссією зокрема, то особлива роль Керчі у обох вищезазначених аспектах зумовлювалась перш за все її стратегічно важливим розташуванням на узбережжі протоки, яка з'єднує Чорне та Азовське моря.

До складу Російської імперії фортеці Керч і Єнікале увійшли за результатами Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р., і відтоді історія Керчі стала частиною історії імперської урбанізації Північного Причорномор'я та Приазов'я. За влучним формулюванням Х. Зенкевича, облаштування портів у Херсоні, Миколаєві, Одесі, Севастополі, Феодосії і Таганрозі «вельми згубно відгукнулось на долях Керчі, мешканці якої до того знаходили більшу підтримку в закордонній торгівлі», тому найуспішніші мешканці Керчі залишали її і переносили свій бізнес до інших портів регіону²⁷⁴.

Етапним в історії Керчі став 1821 р., коли Керч отримала статус морського порту і було створене Керч-Єнікольське градоначальство. У 1822 р. Керченський порт був відкритий для вивізної та ввізної торгівлі і вже діяли карантин і митниця. У 1828 р. на користь Керчі було дозволено використовувати впродовж 25 років 10 % тамтешніх митних зборів, а в 1835 р. – грошовий збір за завантаження та розвантаження товарів з усіх суден. У 1836 р. приписані до Керченського порту іноземні гості були зрівняні в умовах відправлення товарів за кордон із іногородніми купцями 1-ї та 2-ї гільдій. Так співпало, що в рік, коли було ініційоване заснування у Керчі прусського консульства, місто отримало свій герб,

²⁷² Kopsidis M., Wolf N. Agricultural Productivity Across Prussia During the Industrial Revolution: A Thünen Perspective. *The Journal of Economic History*. 2012. Vol. 72. No. 3. Pp. 634-670.

²⁷³ Там само, С. 663.

²⁷⁴ Зенкевич Х. Краткий исторический очерк Керчи // *Памятная книжка Керч-Еникальскаго градоначальства. Издание Керченскаго статистическаго комитета*. Керчь: типография Х.Н. Лаго, 1914. С. XXIV.

на якому, поміж іншого, був зображений ключ, що символізує розташування Керчі у входу з Чорного до Азовського моря²⁷⁵.

В Керчі пруські судна з'являлись ще рідше, ніж у Одесі. Причому до створення пруського консульства суден під прапором Пруссії не бачили там взагалі роками.

Зокрема, впродовж 1837 р. до Керчі було спрямовано 202 судна, аже жодне з них не було пруським²⁷⁶. У 1838 р. до Керчі прийшло 172 судна, і знов – жодного під прапором Пруссії²⁷⁷. Не було пруських і серед тих 315 суден, які прийшли до Керчі в 1839 р.²⁷⁸

При значно меншій, ніж в Одесі, загальній кількості населення, відсоток пруських підданих у Керчі теж був суттєво нижчим. «Новороссийский календарь» на 1839 рік повідомляв, що населення Керчі становить 7498 осіб, з них купців 1-ї гільдії 17, 2-ї – 38, 3-ї – 152²⁷⁹. Серед 9942 мешканців Керчі та Єнікале станом на 1840 р. пруськопідданими були тільки 6 (всі – чоловіки)²⁸⁰, тобто лише 0,06%.

Кидаючи погляд назад, у 1860 р. редактор «Поліцейського листка Керч-Єнікольського градоначальства» писав: «Наскільки нам відомо, Керч завжди намагалась досягти становища комерційного порту і встати до ряду торгових міст південної Росії. Що подібне прагнення Керчі було не марне, визначається тим, що вона, почавши своє перетворення тільки з сорокових років, встигла, не більше ніж в 10, 15 років, досягти того, чого не досягають інші міста і в 30. Місто це, в такий короткий термін, встигло прикраситись чудовими будівлями, витіснив багно,

²⁷⁵ Там само, С. XXIV; «Хронологический указатель важнейших событий в жизни г. Керчи с основания Пантикапеи до 1913 года» // *Памятная книжка Керч-Еникальского градоначальства. Издание Керченского статистического комитета*. Керчь: типография Х.Н. Лаго, 1914. С. XI; *Городские поселения в Российской империи: в 7 т. Т. 4.* Санкт-Петербург: Типография К. Вульфа, 1864. С. 785-790. Р. *История Керчи и ее окрестностей в древние, средние и новое времена. Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 7. С. 27; Lyman I., Konstantinova V. Kerch: the Gate to the Sea of Azov. In *Two Sides One Sea: Black Sea Port Cities in the Age of Modernization*. (Forecoming).

²⁷⁶ Новороссийский календарь на 1839 год, издаваемый при Ришельевском лицее. Одесса: Городская типография, 1838. С. 143.

²⁷⁷ Новороссийский календарь на 1840 год, издаваемый при Ришельевском лицее. Одесса: Городская типография, 1839. С. 118.

²⁷⁸ *Новороссийский календарь на 1841 год, издаваемый от Ришельевского лицея*. Одесса: Городская типография, 1840. С. 297-298.

²⁷⁹ Новороссийский календарь на 1839 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1838. С. 125-126.

²⁸⁰ Новороссийский календарь на 1841 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1840. С. 290.

замостило вулиці, обклалося пристойною набережною, підібралося до Мітрідату за посередництвом капітальних сходів; завело сади, фонтани, музей; розвинуло торгівлю, більше соляну, але менше – рибну; влаштувало ливарний завод; сформувало паровий млин і т. п.»²⁸¹

Одним із важливих кроків на шляху такого перетворення стало створення у 1848 р. лоцманського цеху²⁸².

В ході Кримської війни, у травні 1855 р. російські війська залишили місто без бою, перед тим спаливши керченські продовольчі склади і підірвавши укріплення²⁸³. Згідно з підрахунками, наведеними згодом місцевою владою, «Керч в останню війну була піддана повному розоренню, оскільки з 1731 будинку, які там були, вціліли тільки 545, з яких, після звільнення міста, не знайшлося і 10-ти повністю придатних для житла»²⁸⁴.

Відродженню і розбудові міста після війни суттєво сприяла відновлена закордонна торгівля азовських портів.

Згідно з річним звітом прусського консульства в Одесі, у 1856 р. до Керчі було адресоване 1 судно під пруським прапором і впродовж року звідти не було відправлено жодного пруського судна, тоді як загалом у 1856 р. Керч виступила портом призначення 43 суден із-за кордону, а з неї за кордон відійшло 39 суден²⁸⁵.

За даними «Оголошень Керч-Енікольського градоначальства», впродовж навігації 1857 р. до Керченського карантинного порту прибуло 1136 суден із-за кордону (196 з вантажами і 940 з баластом)), з них 6 пруських (3 з вантажами і 3 з баластом)²⁸⁶. Втім, безпосередньо по торгівлі при Керченському порту

²⁸¹ Иг-в В. Подступ к Керчи. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 40. С. 160.

²⁸² Хронологический указатель важнейших событий в жизни г. Керчи с основания Пантикапеи до 1913 года // *Памятная книжка Керч-Еникальского градоначальства. Издание Керченского статистического комитета*. Керчь: типография Х. Н. Лаго, 1914. С. XV.

²⁸³ Зенкевич Х. Краткий исторический очерк Керчи // *Памятная книжка Керч-Еникальского градоначальства. Издание Керченского статистического комитета*. Керчь: типография Х. Н. Лаго, 1914. С. XXVII; Destruction of Corn and Flour in the Sea of Azoff. *Advocate of Peace*. 1856. Vol. 12. No. 2. P. 23.

²⁸⁴ «Местного начальства. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 7. С. 26.

²⁸⁵ Jahresbericht des Königl. Preußischen Konsulats zu Odessa für 1856. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1857. Nr. 11. S. 278.

²⁸⁶ О судоходстве. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1857. № 7. С. 28.

показники були значно скромнішими: туди прибуло із-за кордону 83 судна (49 з товарами і 34 з баластом), відійшло за кордон 44 судна (всі з товарами)²⁸⁷.

У 1858 р. до Керченського порту прибули із-за кордону з баластом 968 і з вантажем 267 суден, серед них 4 пруські судна з баластом і 1 з вантажем²⁸⁸.

Цими пруськими суднами, які прийшли в Керченський порт в 1858 р., були «Річард» (114 ластів, шкіпер Людвиг Ніколай, 8 матросів), яке йшло з Константинополя з баластом в Азовські порти «по ордеру», тобто без зазначення адресату²⁸⁹; «Луїза» (168 ластів, шкіпер Мартін Фрідріх Вітт, 10 матросів, яке йшло з Константинополя з баластом до Таганрога по ордеру²⁹⁰; «Ельбінг» (185 ластів, шкіпер Джон Готліб Урлу, 12 матросів), яке вийшло з Амстердама 51 день тому, а з Константинополя та Трапезунду – 13 днів тому з баластом до портів Азовського моря по ордеру²⁹¹; «Дер Рінгенте Якоб» (281 тон., шкіпер Іоганн Вілкен, 13 матросів), яке вийшло з Гамбургу 70, а з Константинополя 19 днів тому з порожніми діжками до Таганрога по ордеру²⁹²; «Піус IX» (87 ластів, шкіпер Моріц Костем, 9 матросів), яке вийшло з Ньюкастла 5 місяців, а з Константинополя 24 дні тому з баластом до Таганрога по ордеру²⁹³.

З чорноморських портів Російської імперії у 1858 р. до Керчі прибуло 688 суден, з них тільки 1 пруське²⁹⁴.

У 1859 р. до Керченського порту входили пруські судна «Еллас» (143 ластів, шкіпер Герман Ієнс, 10 матросів, яке вийшло з Ньюкастла 2 місяці, а з Константинополя 5 днів тому з баластом до Таганрога по ордеру; «Едінбург» (333 ласти, шкіпер Луї Альберт Науман, 12 матросів, з Валенсії 4 місяці, з Константинополя 4 дні тому з баластом до Таганрога, Раллі)²⁹⁵; «Емма» (143 тон., шкіпер Людвіг Еперт, 11 матросів, з Ньюкастла 87, з Константинополя 10 днів

²⁸⁷ О ходе торговли при Керченском порте, за 1857-й год. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 2. С. 8.

²⁸⁸ Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 1 С. 3-4.

²⁸⁹ Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 15. С. 60.

²⁹⁰ Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 17. С. 67.

²⁹¹ Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 32. С. 128.

²⁹² Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 37. С. 147.

²⁹³ Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 39. С. 156.

²⁹⁴ Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 1 С. 4.

²⁹⁵ Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 10. С. 40.

тому з баластом до Таганрога, Скараманга)²⁹⁶; «Фрейгер Отто Мантейфель» (198 ластів, шкіпер Фердинанд Бонке, 12 матросів, з Кардіффа 4 місяці, з Константинополя 6 днів тому до Таганрога, Раллі і Скараманга)²⁹⁷; «Маріанна» (137 ластів, шкіпер Якоб Кристоф Янке, 8 матросів, з Кардіффа 4 ½ місяці, з Трапезунда 5 днів тому з баластом до Таганрога, Раллі і Скараманга); «Гелен» (232 ласти, шкіпер Карл Данкворт, 11 матросів, з Ньюкастла 105, з Константинополя 12 днів тому з баластом до Таганрога, Скараманга)²⁹⁸; «Джерманія» («Германія») (167 ластів, шкіпер Іоганн Шкрудер (Шредер), 12 матросів, з Гартельпуля 4 місяці, з Константинополя 5 днів тому з баластом до Таганрога по ордеру; «Мальвіна Венд» (206 ластів, шкіпер Христофор Буш, 10 матросів, з Ньюкастла 4 ½ місяці, з Константинополя 6 днів тому з баластом до Таганрога, Скараманга)²⁹⁹; «Експрес» (113 ластів, шкіпер Едуард В. Дармер, 9 матросів, з Ньюкастла 4 місяці, з Константинополя 15 днів тому з баластом до Таганрога, Раллі та Скараманга)³⁰⁰; «Густав Фрідріх» (199 ластів, шкіпер Якоб Гансен, 10 матросів, з Ньюкастла 3 ½ місяці, з Константинополя 12 днів тому з баластом до Таганрога, Раллі та Скараманга)³⁰¹; «Маргарита» (160 тон, шкіпер Альберт Радлоор, 9 матросів, з Гартельпуля 2 місяці, з Константинополя 12 днів тому з баластом до Таганрога, Раллі та Скараманга)³⁰²; «Февраль» (259 ластів, шкіпер Іоганн Домке, 14 матросів, з Ньюкастла 4 місяці, з Константинополя 8 днів тому, з баластом до Таганрога, Раллі та Скараманга); «Глюкауф» (140 ластів, шкіпер Еміль Гіберт, 10 матросів, з Мальти 32 дні, з Константинополя 8 днів тому, з баластом до Таганрога по ордеру); «Сігфрід» (157 ластів, шкіпер Фрідріх В. Валкман, 10 матросів, з Патраса 36 днів, з Константинополя 10 днів тому, з

²⁹⁶ Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 11. С. 44.

²⁹⁷ Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 13. С. 52.

²⁹⁸ Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 14. С. 56.

²⁹⁹ Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 15. С. 61-62.

³⁰⁰ Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 20. С. 82.

³⁰¹ Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 21. С. 86.

³⁰² Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 21. С. 86.

баластом до Бердянська, К. Карапата); «Удедон» (184 ласти, шкіпер Карл Шивельбеін, 11 матросів, з Сундерланда 5 ½ місяців, з Константинополя 9 днів тому, з баластом до Таганрога, Раллі та Скараманга); «Адольф Вернер» (150 ластів, шкіпер Феодор Кнак, 10 матросів, з Сундерланда 3 ½ місяці, з Константинополя 5 днів тому, з баластом до Таганрога по ордеру)³⁰³; «Шангай» (Шангей) (191 ласт, шкіпер Карл Шульц, 12 матросів, з Мальти 14, з Константинополя 8 днів тому, з баластом до Таганрога, Раллі)³⁰⁴; «Феіл» (88 ластів, шкіпер Іоаким Алверт, 8 матросів, з Мальти 38, з Константинополя 14 днів тому, з баластом до Таганрога, Раллі та Маріулакі)³⁰⁵; «Еужен» (363 тон., шкіпер Вільям Лачмунд, 12 матросів, з Афін 3 місяці, з Константинополя 22 дні тому, з баластом до Таганрога, Раллі та Скараманга)³⁰⁶; «Фортуна» (172 ласти, шкіпер Людвіг Рубірт, 8 матросів, з Ньюкастла 3 ½ місяці, з Константинополя 35 днів тому, з баластом до Бердянська по ордеру)³⁰⁷; «Клара» (145 ластів, шкіпер Генрі Крефт, 10 матросів, з Сундерланда 78, з Константинополя 12 днів тому, з кам'яним вугіллям до Таганрога, Агентство Російського товариства пароплавства і торгівлі)³⁰⁸; «Еуропа» (144 ласти, шкіпер Якоб Роель, 11 матросів, з Трієста 4 місяці, з Константинополя 22 дні тому, з кам'яним вугіллям до Таганрога, Раллі)³⁰⁹.

Загалом у навігацію 1859 р. до Керченського порту прибуло із-за кордону 1645 суден (з баластом 1311 і з вантажем 334), з них пруськими були 26 (25 з баластом і 1 з вантажем)³¹⁰. Причому тільки одне пруське судно мало портом

³⁰³ Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1859. № 22. С. 88-90.

³⁰⁴ Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1859. № 26. С. 105.

³⁰⁵ Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1859. № 28. С. 116.

³⁰⁶ Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1859. № 33. С. 136.

³⁰⁷ Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1859. № 34. С. 139.

³⁰⁸ Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1859. № 37. С. 150.

³⁰⁹ Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1859. № 40. С. 163.

³¹⁰ Движение судоходства при Керченском порте, в навігацію 1859 года. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1860. № 2. С. 7.

призначення саме Керч³¹¹. З чорноморських портів Російської імперії до Керчі прибуло 638 суден, з них тільки 2 пруських³¹².

У 1860 р. перше пруське судно прийшло до Керчі тільки 8 травня. Ним був «Меріан Барк Шкунер» (137 тон, шкіпер Х. Янке, 9 матросів, з Ньюпорта 90, з Константинополя 10 днів тому, з баластом до Маріуполя, Ковачевич). Вже 12 травня до Керчі прийшла «Шарлота» (236 тон, шкіпер К. Барнард, 12 матросів, з Ньюкастла 90, з Константинополя 9 днів тому, з баластом до Таганрога, Родоканакі)³¹³. 1 червня до Керчі прибуло пруське судно «Рояль» (165 ластів, шкіпер М. Альбрехт, 10 матросів, з Неаполя 32, з Константинополя 9 днів тому, з баластом до Таганрога, Раллі та Скараманга)³¹⁴. 6 червня прийшов «Нумеро Цвай» (170 ластів, шкіпер Ш. Янсен, 9 матросів, з Трієста 53, з Константинополя 9 днів тому, з баластом, пшоном, кавою, сиропом і карінкою до Бердянська, Герасим Куппа)³¹⁵. 23 червня зайшла «Іда-Матільда» (212 ластів, шкіпер Л. Гронов (Гронос), 13 матросів, з Генуї 37, з Константинополя 9 днів тому, з баластом до Таганрога, Раллі та Скараманга)³¹⁶. 25 червня до Керчі зайшли «Герман» (155 ластів, шкіпер Ав. Готчалк, 16 матросів, з Генуї 52, з Константинополя 5 днів тому, з баластом до Таганрога, Емс) та «Австралія» (289 ластів, шкіпер І. Барнен, 9 матросів, з Ньюкастла 73, з Константинополя 10 днів тому, з баластом до Таганрога по ордеру)³¹⁷. 18 серпня у Керчі з'явився «Кенігсберг» (119 ластів, шкіпер К. Залб, 8 матросів, з Ньюкастла 113, з Константинополя 10 днів тому, з баластом до Таганрога, Раллі та Скараманга)³¹⁸.

³¹¹ Общее обозрение торговли Керченского порта по отношению его к русским и иностранным рынкам, в навигацию 1859 и 1860 годов. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 4. С. 14-15.

³¹² Движение судоходства при Керченском порте, в навигацию 1859 года. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 2. С. 7.

³¹³ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 20. С. 80.

³¹⁴ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 23. С. 91.

³¹⁵ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 24. С. 95.

³¹⁶ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 26. С. 103.

³¹⁷ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 27. С. 107.

³¹⁸ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 34. С. 135.

Загалом в 1860 р. до Керчі із-за кордону зайшло 1481 судно (1152 з баластом і 329 з вантажем), з яких під пруським прапором йшли 9 з баластом і 1 з вантажем³¹⁹. Причому жодне пруське судно не мало портом призначення саме Керч³²⁰. З портів Російської імперії зайшло 709 суден (347 з баластом і 362 з вантажем), з них 2 пруські (обидва з баластом)³²¹.

Між іншим, преса повідомляла, що 8 серпня 1860 р. на Керченський рейд прибув австрійський пароплав «Меркюр», на борту якого перебували 460 чоловіків, жінок і дітей з Пруссії, і при них 4 інженери, які направлялись за запрошенням російського уряду до кам'яних копалень на землях донських козаків. Кореспондент «Полицейського листка Керч-Енікольського градоначальства» зауважив, що чув з надійного джерела, що невдовзі прибуде нова партія «прусаків» в кількості 1600 осіб, «які належать до тієї ж маси кам'яновугільних робітників». Пароплав, на якому пруські піддані прибули 8 серпня, належав компанії «Ллойд» і ті з мешканців Керчі, які його відвідали, знаходили його прекрасним. З 20 до 23 години на ньому грав оркестр, чия музика приносила задоволення не тільки пруським пасажиром, але і всім, хто прогулювався по набережній Керчі³²². Колесний пароплав «Меркюр» капітана Бернарда Джуровича з командою в 38 осіб портом призначення мав Ростов-на-Дону і за документами дійсно перевозив 464 пасажирів³²³.

У 1861 р. до Керчі прибули із-за кордону наступні пруські судна: 22 березня «Амадзоне» (232 ласти, шкіпер Карл Сільмер, 13 матросів, з Аліканте 48, з Константинополя 13 днів тому, з баластом до Бердянська по ордеру)³²⁴; 30 березня «Драй-Стрален» (172 ласти, шкіпер Г. Демлов, 9 матросів, з Аліканте 42, з Константинополя 8 днів тому, з баластом до Таганрога, Родоканакі) та «Мірап» (244 ласти, шкіпер К. Нідерміер, 11 матросів, з Ньюкастла 72, з

³¹⁹ Движение судоходства при Керченском порте, в навигацию 1860 года. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 3. С. 11.

³²⁰ Общее обозрение торговли Керченского порта по отношению его к русским и иностранным рынкам, в навигацию 1859 и 1860 годов. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 4. С. 14-15.

³²¹ Движение судоходства при Керченском порте, в навигацию 1860 года. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 3. С. 11.

³²² Р. Керченские заметки. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 33. С. 131.

³²³ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 33. С. 131.

³²⁴ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 13. С. 52.

Константинополя 8 днів тому, з баластом до Керчі по ордеру)³²⁵; 7 квітня «Луїз» (168 ластів, шкіпер М.Ф. Віт, 9 матросів, з Кардіфа 5 місяців, з Константинополя 11 днів тому, з баластом до Таганрога по ордеру)³²⁶; 22 квітня «Елена» 277 ластів, шкіпер К. Донкворт, 11 матросів, з Малаги 38, з Константинополя 8 днів тому, з баластом до Таганрога, Маріолакі)³²⁷; 24 квітня «Іда-Матільда» (212 ластів, шкіпер Л. Гронос, 12 матросів, з Барселони 36, з Константинополя 8 днів тому, з баластом до Таганрога по ордеру)³²⁸; 18 травня «Рейнгольд» (152 ласти, шкіпер І. Мюллер, 10 матросів, з Марсея 29, з Константинополя 5 днів тому, з баластом до Бердянська по ордеру)³²⁹.

Загалом же в навігацію 1861 р. до Керчі зайшло 1382 судна із-за кордону (1072 з баластом і 310 з вантажем), з яких 8 з баластом і 1 з вантажем ходили під прапором Пруссії. З тих 624 суден (340 з баластом і 284 з товаром), що зайшли до Керчі з інших чорноморських портів Російської імперії, пруськими були 2 (обидва з баластом)³³⁰.

За даними видання Департаменту зовнішньої торгівлі, з Керченського порту в 1861 р. вийшло тільки 1 судно під пруським прапором (з баластом, 180 ластів)³³¹.

Першим судном під прапором Пруссії, яке в навігацію 1862 р. зайшло із-за кордону до Керчі, було «Африка» (138 ластів, шкіпер Джон Мор, 10 матросів, з баластом, вийшло з Ньюкастла 99, а з Константинополя 7 днів тому, прямувало до Таганрога, Родоканакі). В Керчі воно було 24 березня³³². 14 квітня до Керчі прубув «Гліканер» (140 ластів, шкіпер Еміль Гільберт, 9 матросів, з баластом,

³²⁵ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 14. С. 56.

³²⁶ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 15. С. 60.

³²⁷ Движение коммерческих судов при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 18. С. 71.

³²⁸ Движение коммерческих судов при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 18. С. 72.

³²⁹ Движение коммерческих судов при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 21. С. 84.

³³⁰ Движение судоходства при Керченском порте в навигацию 1861 года. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 1. С. 4.

³³¹ Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1861 год. Санкт-Петербург: типография Департамента внешней торговли, 1862.

³³² Движение коммерческих судов при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 13. С. 51.

вийшло з Ньюкастла 70, а з Константинополя 7 днів тому, прямувало до Бердянська по ордеру)³³³. Нажаль, в наступних випусках «Полицейський листок Керч-Енікольського градоначальства» вже не наводив ні списків суден, які заходили до Керчі із-за кордону, ні подробиць щодо них. Подавались лише дані щодо кількості таких суден по приналежності їх прапорів. Згідно з цією інформацією, з 21 по 28 квітня до Керчі зайшли 2 пруських судна³³⁴; з 28 квітня по 5 травня – 1³³⁵; з 9 по 12 травня – 0³³⁶; з 11 по 21 травня – 4³³⁷; з 22 по 26 травня – 1³³⁸; з 27 травня по 2 червня – 0³³⁹; з 3 по 8 червня – 2³⁴⁰; з 9 по 16 червня – 1³⁴¹; з 16 по 22 червня – 0³⁴²; з 23 червня по 7 липня – 1³⁴³; з 7 по 14 липня – 1³⁴⁴; з 15 липня по 25 серпня – 0³⁴⁵; з 1 по 8 вересня – 1³⁴⁶; з 8 по 16 вересня – 3³⁴⁷; з 16 по 22 вересня – 0³⁴⁸; з 23 по 28 вересня – 1³⁴⁹; з 30 вересня по 10 жовтня – 0³⁵⁰.

³³³ Движение коммерческих судов при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 16. С. 64.

³³⁴ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 17. С. 68.

³³⁵ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 18. С. 72.

³³⁶ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 19. С. 76.

³³⁷ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 20. С. 80.

³³⁸ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 21. С. 84.

³³⁹ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 22. С. 88.

³⁴⁰ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 23. С. 92.

³⁴¹ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 24. С. 96.

³⁴² Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 25. С. 100.

³⁴³ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 27. С. 108.

³⁴⁴ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 28. С. 112.

³⁴⁵ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 29. С. 116; Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 30. С. 120; Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 31. С. 124; Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 32. С. 129; Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 33. С. 134; Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 34. С. 138.

³⁴⁶ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 36. С. 146.

³⁴⁷ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 37. С. 150.

³⁴⁸ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 38. С. 154.

³⁴⁹ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 39. С. 158.

У навігацію 1862 р. безпосередньо до Керченського порту адресувались тільки 2 судна під пруським прапором (обидва з товарами, 266 ластів)³⁵¹. Наступного, 1863 р. прийшло лише 1 таке пруське судно (з товаром, 153 ласти)³⁵². У 1864 р. до Керчі знов адресувалось 1 пруське судно (з товаром, 164 ласти)³⁵³. 1 судно під пруським прапором адресувалось до Керчі і в 1866 р. (з товаром, 107 ластів, 9 членів екіпажу)³⁵⁴. Жодного пруського судна не адресувалось до Керчі в 1867 р.³⁵⁵

Загалом, озираючись на історію конкуренції Керчі з іншими портами регіону, у 1914 р. місцевий автор констатував: «Якщо до теперішнього часу Керч зберігла тільки значення морської вузлової станції, а не розвинулась у першокласний морський порт, то це стало лише наслідком її занедбаності, невлаштованості та зростання поблизу неї нових, доволі обладнаних портів»³⁵⁶.

Таким чином, Одеса, яка впродовж періоду, що досліджується, мала першість серед всіх міст Півдня України за цим спектром аспектів, виступаючи таким собі регіональним лідером як за адміністративним статусом, так і за економічним значенням, доповнила це своє реноме і першістю у зв'язках Північного Причорномор'я та Приазов'я із Пруссією. Поміж іншого, ця першість втілювалась і в обсягах торгівлі та кількості пруських суден, які відвідували порт Одеси. Тим часом роль Керчі у зв'язках регіону з Пруссією визначалась передусім стратегічним розташуванням цього міста на протоці між Чорним і Азовським морями.

Підбиваючи підсумки другого розділу, зазначимо, що статус та повноваження пруських консульських представників визначались передусім

³⁵⁰ Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 40. С. 161; Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 41. С. 166.

³⁵¹ Государственная внешняя торговля в разных ея видах за 1862 год. Санкт-Петербург: типография Департамента внешней торговли, 1863.

³⁵² Виды государственной внешней торговли за 1863 год. Часть I. Торговля по Европейским границам. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1864.

³⁵³ Виды российской внешней торговли за 1864 год. Часть II. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1865.

³⁵⁴ Виды российской внешней торговли за 1866 год. Часть I. Торговля по Европейской границе. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1867. С. 1150-1151.

³⁵⁵ Виды внешней торговли России за 1867 год. Часть I. Торговля по Европейской границе. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1868. С. 1302-1303.

³⁵⁶ Керченский порт. Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства. Издание Керченского статистического комитета. Керчь: типография Х. Н. Лаго, 1914. С. 38.

Регламентом для всіх пруських королівських генеральних консулів, консулів, агентів і віце-консулів в іноземних торгових місцях і морських портах, підписаним королем Фрідріхом Вільгельмом II 18 вересня 1796 р., королівським указом від 19 грудня 1816 р., тарифами 10 травня 1832 р., законом від 31 грудня 1842 р., підписаним королем Пруссії 12 червня 1856 р. регулюванням щодо Паризької декларації про морське право від 16 квітня 1856 року, законом від 24 червня 1861 р., міністерськими наказами, розпорядженнями та циркулярами від 27 жовтня 1810 р., 30 січня 1815 р., 23 серпня 1816 р., 22 червня 1817 р., 11 листопада 1829 р., 15 червня 1830 р., 12 листопада 1831 р., 22 березня 1833 р., 5 жовтня 1833 р., 24 і 25 квітня 1834 р., 30 квітня 1836 р., 28 жовтня 1836 р., 6 січня 1837 р., 9 березня 1839 р., 1 і 6 листопада 1840 р., 30 січня 1845 р., 16 квітня 1845 р., 23 серпня 1846 р., 3 і 7 липня 1849 р., 18 грудня 1850 р., 13 серпня 1851 р., 22 квітня 1852 р., 27 квітня 1853 р., 6 березня 1854 р., 26 листопада 1857 р., 15 лютого 1861 р., 12 грудня 1861 р. Ключовими аспектами, що регламентувались, стали дії консулів при прибутті та відході пруських суден; дії на судових процесах, де обидві сторони і пруськими підданими, при вирішенні спорів між пруськими підданими з іншими іноземцями або з підданими країни перебування, у спорах, що стосуються персонально самого консула; дії консулів у разі смерті пруських підданих, а також по відношенню до збіглих і збіднілих пруських матросів; повноваження із засвідчення документів, видачі довідок і паспортів; консульські звітності; ведення консульського архіву; джерела фінансування консульських представників; уніформа консулів; щаблі ієрархічної драбини консульської служби тощо. Окремо зверталась увага на регламентацію дій консулів під час війни між іншими державами, в якій Пруссія залишається нейтральною і під час війни Пруссії з державою, де знаходиться консульство. Після створення Німецького митного союзу були регламентовані межі повноважень пруських консулів щодо питань держав, які увійшли до цього союзу.

З поміж портових міст півночі Чорноморського узбережжя місцями облаштування пруських консульських установ стали лише Одеса і Керч, що

зумовлювалось передусім загальною першістю і винятковістю Одеси в регіоні і розташуванням Керчі на однойменній протоці, що з'єднує два моря. У мультиетнічній Одесі ні вихідці з Пруссії, ні «німці» не належали до її найбільших етнічних спільнот, і, на відміну від представників низки інших етнічних груп, вони не виступали «єдиним фронтом» у конкурентній боротьбі, у тому числі, на ринку торгівлі зерном. Більш менш активне відвідання пруськими торговими суднами Одеси спостерігається тільки починаючи з 1843 р., та й відтоді судна під пруським прапором там суттєво поступались в чисельності суднам під прапорами цілої низки інших країн. На відміну від Одеси, траєкторія руху Керчі в конкурентній боротьбі з іншими портовими містами регіону аж ніяк не була постійною висхідною лінією. Те саме можна сказати і про місце Керчі у зв'язках Північного Причорномор'я та Приазов'я із Пруссією.

РОЗДІЛ 3

КОНСУЛЬСТВО В ОДЕСІ

3.1. Невдалі спроби заснувати пруське консульство в Одесі Ладрі + Євгеній фон Гогель

Перший за хронологією пруський консул у регіоні був призначений наприкінці 1818 р., хоча намір створити консульське представництво Пруссії в Одесі вперше був висловлений ще у 1806 р. У зв'язку з наполеонівськими війнами цей час був вельми динамічним як для Пруссії, так і для Російської імперії: після років нейтралітету³⁵⁷ у 1805 р. пруський король Фридріх-Вільгельм III уклав договір з російським імператором Олександром I, яким брав на себе зобов'язання виступити посередником між Наполеоном і третьою антифранцузькою коаліцією, до якої входила і Російська імперія, а якщо це посередництво не завершиться укладанням миру, Пруссія мала вступити до війни на боці коаліції. 9 жовтня 1806 р. Пруссія таки оголосила Франції війну, але вже через 5 днів пруські війська були розбиті при Єні та Ауерштедті, а у липні 1807 р. був укладений франко-російсько-пруський Тильзитський мир, за яким Пруссія визнала залежність від Франції і втратила половину території³⁵⁸. За таких умов, навіть попри перспективні внутрішні реформи Карла фон Штейна 1807-1808 рр.³⁵⁹, ідея облаштування нового консульського представництва Пруссії на деякий час втратила актуальність.

У Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz перша справа щодо пруського консульства в Одесі має нижньою хронологічною межею квітень 1814 р. Адже першим підшитим до неї документом став лист з Петербургу до Міністра закордонних справ Пруссії Августа Фрідріха Фердинанда фон дер Гольца (*August*

³⁵⁷ Dwyer P. G. Two Definitions of Neutrality: Prussia, the European States-System, and the French Invasion of Hanover in 1803. *The International History Review*. Vol. 19. No. 3. Pp. 522-540.

³⁵⁸ Л-ч Н. Пруссия // Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. *Энциклопедический словарь*: в 82 т. Т. 25а. Санкт-Петербург: типо-литография И. Ефрона, 1898. С. 617-618.

³⁵⁹ Gray M. W. Prussia in Transition: Society and Politics under the Stein Reform Ministry of 1808. *Transactions of the American Philosophical Society*. 1986. Vol. 76, No. 1. Pp. 1-175; Simon W. M. Variations in Nationalism during the Great Reform Period in Prussia. *The American Historical Review*. 1954. Vol. 59. No. 2. Pp. 305-321.

Friedrich Ferdinand von der Goltz від 26 квітня (8 травня) 1814 р., зареєстрований у Берліні 2 червня³⁶⁰. До нього був прикладений оригінал франкомовного листа, написаного у Одесі ще 25 лютого 1814 р. Автором цього листа був купець Ландрі (Landry). Звертаючись до адресату «Monsieur Le Comte» («пане графе») і «Votre Excellence» («Ваша ясновельможність»), Ландрі розпочав свого листа нагадуванням, що 8 років тому вже пропонував йому свої послуги в якості консула Пруссії «в цих краях», де вже був консул Австрійської імперії. Але обставини, що тоді склались, не дали Ландрі можливості піти далі тієї пропозиції. Тепер же, як писав Ландрі, Провидіння повернуло справи так, аби відновились слава Пруссії часів Фрідріха Великого (тут, напевно, дали взнаки ентузіазм і чергова хвиля піднесення патріотизму³⁶¹, які охопили Пруссію у зв'язку з оголошенням королем Фрідріхом-Вільгельмом III у березні 1813 р. війни Наполеону, що давала Пруссії у тому числі і сподівання на повернення втрачених нею територій), тож він знов пропонував свою кандидатуру на посаду прусського консула. Поміж іншого, в листі Ландрі згадав, що він є уродженцем Швейцарії³⁶².

Не забарився й інший претендент на консульську посаду в Одесі – одеський купець Фрідріх Хемпель (Hempel). Він звернувся до Міністерства закордонних справ Пруссії з промеморією, яка була там зареєстрована 18 липня 1814 р.³⁶³ Наступного разу Фрідріх Хемпель написав 2 серпня з Берліну³⁶⁴. 10 ж серпня 1814 р., і знов з Берліну, він надіслав свою другу промеморію – Міністерство її заєструвало вже 16 серпня³⁶⁵. У всіх трьох документах Хемпель посилався на «Братів Йордан» («Gebrüder Jordan»), і саме до «Gebrüder Jordan», реагуючи на звернення Хемпеля, Міністерство закордонних справ Пруссії адресувало свого листа від 27 серпня³⁶⁶. Відповідь Міністерству за підписом «Gebrüder Jordan» була складена у Берліні 6 вересня. У ній наводилась низка подробиць щодо купця

³⁶⁰ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 429. Bd. 1. S. 1.

³⁶¹ Hewitson M. Belligerence, Patriotism and Nationalism in the German Public Sphere, 1792–1815. *The English Historical Review*. 2013. Vol. 128. No. 533. Pp. 839-876; Hagemann K. Occupation, Mobilization, and Politics: The Anti-Napoleonic Wars in Prussian Experience, Memory, and Historiography. *Central European History*. 2006. Vol. 39. No. 4. Pp. 581-582; Hagemann K. *Revisiting Prussia's Wars against Napoleon: History, Culture and Memory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. xiv + 483 p.

³⁶² GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 429. Bd. 1. S. 2-3.

³⁶³ Там само, С. 4.

³⁶⁴ Там само, С. 6.

³⁶⁵ Там само, С. 5.

³⁶⁶ Там само, С. 7.

Хемпеля та його зв'язків, згадувались у тому числі і доктор Хемпель³⁶⁷ та Jean Francois Rainaud & Comp.³⁶⁸ До цього листа був доданий франкований лист саме за підписом «J.F. Rainaud & Comp.», надісланий із Одеси на адресу «Messieurs Les Freres Jordan» у Берлін ще 5 (17) березня 1814 р. Цей самий ранній за хронологією документ першого тому справи пруського консульства в Одесі являє собою рекомендаційний лист із проханням надати сприяння Хемпелю, який їхав до Берліну за різними справами³⁶⁹.

Міністерство закордонних справ Пруссії відповіло «Gebrüder Jordan» 29 вересня 1814 р.³⁷⁰

Наступний підшитий до справи документ був складений аж через 2 роки, 18 листопада. Це була копія листа все тих же «Gebrüder Jordan» на ім'я Міністра фінансів Пруссії Ганса Графа фон Бюлова (Ludwig Friedrich Victor Hans Graf von Bülow) знов з приводу купця Фрідріха Хемпеля³⁷¹.

Продовженням зносин щодо Хемпеля і посади пруського консула в Одесі стали листи: Міністерства фінансів до Міністерства закордонних справ Пруссії від 26 листопада³⁷²; Міністерства закордонних справ до пруського генерального консула в Петербурзі Хоффбауера (Hoffbauer) від 15 грудня³⁷³; Землера (Semler) з Варшави до Міністерства закордонних справ Пруссії від 16 грудня 1816 р.³⁷⁴; Міністерства до Землера у Варшаву від 24 січня³⁷⁵; Хоффбауера з Петербургу до Міністерства закордонних справ Пруссії від 26 січня (7 лютого)³⁷⁶ і 3 березня³⁷⁷; Міністерства торгівлі до Міністерства закордонних справ Пруссії від 18 липня³⁷⁸; Міністерства закордонних справ до Ганса Графа фон Бюлова і до надзвичайного

³⁶⁷ Доктор медицини Іоган Готтфрід Хемпель згадується і в першій промеморії купця Фрідріха Хемпеля (GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 429. Bd. 1. S. 4).

³⁶⁸ Там само, С. 7.

³⁶⁹ Там само, С. 9.

³⁷⁰ Там само, С. 10.

³⁷¹ Там само, С. 11.

³⁷² Там само, С. 12.

³⁷³ Там само, С. 13.

³⁷⁴ Там само, С. 14.

³⁷⁵ Там само, С. 15.

³⁷⁶ Там само, С. 16.

³⁷⁷ Там само, С. 17.

³⁷⁸ Там само, С. 18.

посланця при дворі російського імператора в Петербурзі Фрідріха фон Шолера (Reinhold Otto Friedrich August von Schoeler) від 4 серпня³⁷⁹.

Натомість в резолюції на листі купця Варкентина (Warckenthin), надісланому до Міністерства з Потсдаму 28 листопада, мова знов йшла про купця Ландрі³⁸⁰. Наступним же до справи підшитий франкомовний лист самого Ландрі, написаний у Одесі ще 17 (29) липня того ж 1817 р. зі зверненням «Monsieur Le Conseiller». Ландрі, посилаючись на підтримку з боку Варкентина, знов підняв питання висунення своєї кандидатури на посаду прусського консула, тепер пишучи, що вперше висловив таке бажання ще 12 років тому повноважному представнику прусського короля при імператорському дворі у Петербурзі, але політичні обставини стали на заваді. Тепер же, як писав Ландрі, Європа насолоджувалась миром, а прусська монархія «сяє своїм стародавнім блиском і сприяє розвитку торгівлі, а також піклується про покращення становища своїх підданих», у тому числі і з князівства Невштеля, звідки він родом. Йшлося про князівство, яким в ході наполеонівських війн Пруссія мала поступитись, аби зберегти Ганновер; після поразки ж Наполеона Фрідріх Вільгельм III відновив владу над Невштелем, пов'язавши його з іншими швейцарськими кантонами: 12 вересня 1814 р. Невштель став центром 21-го кантону, залишаючись при цьому під зверхністю Пруссії. Тож Ландрі писав, що консульство Пруссії суттєво сприятиме розвитку прусської торгівлі в чорноморському регіоні. Ландрі звернув увагу і на перспективи, які відкривались у зв'язку з маніфестом від 16 квітня 1817 р.³⁸¹ Цей документ, який побачив світ за три місяці до написання листа Ландрі, стосувався запровадження порто-франко в Одесі³⁸². Ландрі, який працював на торговий будинок «Philibert & Co.» (Швейцарія), також писав про великий експорту зернових через порт Одеси³⁸³.

³⁷⁹ Там само, С. 19-20.

³⁸⁰ Там само, С. 21.

³⁸¹ Там само, С. 22-24; Lyman I., Konstantinova V. Prussian Consuls on the Southern Ukrainian Frontier in the 19th Century. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal of Southeastern European Studies. İstanbul*. 2020. No. 35. Pp. 147-148.

³⁸² Полное собрание законов Российской империи: Собр. I. в 45 т. Т. XXXIV. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. С. 208-211.

³⁸³ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 429. Bd. 1. S. 22-24; Lyman I., Konstantinova V. Prussian Consuls on the Southern Ukrainian Frontier in the 19th Century. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal of Southeastern European Studies. İstanbul*. 2020. No. 35. Pp. 147-148.

19 грудня 1817 р. Міністерство закордонних справ Пруссії писало Фрідріху фон Шолеру про цю чергову ініціативу Ландрі щодо влаштування прусського консульства в Одесі і пропозицію ним своїх послуг в якості консула, зазначивши, що попередні кроки в цьому напрямку робились у 1806 і 1814 рр.³⁸⁴ 18 грудня 1817 р. з приводу Ландрі у Міністерстві була складена і чернетка листа Варкентину в Потсдам.

З Петербургу щодо Ландрі до Міністерства закордонних справ Пруссії написали 6 (18) квітня 1818 р.³⁸⁵

Але більш ніж за місяць до того, 2 березня 1818 р. Джоном Вілкінсом (Wilkins) було написано у Одесі лист на ім'я генерального консула Пруссії в Петербурзі, в якому у зв'язку з питанням призначення консула в Одесі в справі «Консульство в Одесі. Том 1. Квітень 1814 – липень 1830» вперше згадується Євгеній Гогель (Eugenius Goguel), який представляв «Cattley & Co.»³⁸⁶.

2 (14) квітня 1818 р., пересилаючи лист Вілкінса, до Міністерства закордонних справ Пруссії писав генеральний консул Хоффбауер з Петербургу³⁸⁷.

Міністерство відповіло Хоффбауеру 18 травня. Там йшлося як про купця Євгенія Гогеля, так і про купця Ландрі³⁸⁸.

26 травня з приводу консульства в Одесі до Міністерства закордонних справ написав фон Бюлов³⁸⁹. Відповідь Міністерства на його ім'я була складена 6 червня, і там, зі згадкою про листа Хоффбауера, Міністру повідомлялось про Євгенія Гогеля. Разом із тим, там коротко викладалась і історія з ініціативами Ландрі, які час від часу висувались починаючи з 1806 р.³⁹⁰

Хоффбауер черговий лист до Міністерства закордонних справ Пруссії написав з Петербургу 18 (30) липня. І цей лист, і резолюцію на ньому Міністерства стосувались як представника «Philibert & Co.», так і представника «Cattley & Co.»³⁹¹.

³⁸⁴ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 429. Bd. 1. S. 25.

³⁸⁵ Там само, С. 28.

³⁸⁶ Там само, С. 31-32.

³⁸⁷ Там само, С. 29-30.

³⁸⁸ Там само, С. 33.

³⁸⁹ Там само, С. 34.

³⁹⁰ Там само, С. 35.

³⁹¹ Там само, С. 36.

Ще раніше, 23 червня лист з Неаполя до Міністра закордонних справ Пруссії написав сам Євгеній Гоголь³⁹².

У Міністерстві лист Гоголя був зареєстрований 14 липня, Хоффбауера – 11 серпня. А 26 серпня з приводу консульства в Одесі і кандидатури Гоголя Міністерство звернулось з листом до Ганса Графа фон Бюлова, який був вже Міністром торгівлі³⁹³. Фон Бюлов відповів 3 вересня³⁹⁴.

22 вересня Міністерство закордонних справ відповіло генеральному консулу в Петербурзі на його лист від 18 (30) липня³⁹⁵.

В продовження листування 10 листопада до Міністерства закордонних справ знов написав фон Бюлов, посилаючись на прусського торгового представника Протцена (Protzen)³⁹⁶ у Бродах (Австрійська імперія)³⁹⁷, який у справі консульства в Одесі вперше згаданий ще в листі Землера з Варшави від 16 грудня 1816 р.³⁹⁸

Після зносин з приводу купця Євгенія фон Гоголя вже між очільниками берлінських інституцій (листи від 8, 12 і 18 грудня)³⁹⁹, 31 грудня 1818 р. у Берліні ж був заповнений стандартний бланк щодо призначення прусського консульського представника за кордоном, що розпочинався словами «Ми, Фрідріх

³⁹² Там само, С. 37-38.

³⁹³ Там само, С. 39-40.

³⁹⁴ Там само, С. 41.

³⁹⁵ Там само, С. 42.

³⁹⁶ Карл Протцен народився у 1787 р. і займався оптовою торгівлею в Бродах з 1812 р. Пропонуючи свою кандидатуру для представлення прусських інтересів у Бродах, він написав кілька листів до Міністерства закордонних справ Пруссії, в яких наголошував на значенні Бродів для продажу товарів із Пруссії. При цьому Протцен заручився підтримкою золочівського комісара Розенталя, який мешкав у Бродах. У 1815 р. той звернувся з листом до провінційної адміністрації, де наголосив на цінності Протцена і перспективності влаштування прусського представництва в Бродах, що мало стимулювати прусських купців зробити цей населений пункт ключовим транзитним пунктом торгівлі із Східною Європою. Після призначення Пруссією Протцена на посаду в Броди офіційний Відень визнав це призначення вельми оперативно, впродовж 1 місяця. Це мало місце у серпні 1815 р. А наприкінці 1819 р. Карл Протцен став, додатково до цього, ще й торговим представником Пруссії у Радивілові (Kuzmany B. Brody: A Galician Border City in the Long Nineteenth Century. Leiden, Boston: Brill, 2017. P. 51-52; GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 345. Bd. 1; GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 346. Bd. 2; GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 347). Як прусський консул у Бродах Протцен кілька разів згадується в документах справи «Консульство в Одесі. Том 1. Квітень 1814 – липень 1830», які відносяться до першої половини 1820-х рр., включно з листом фон Бюлова до фон Бернсторфа від 16 червня 1825 р. (GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 429. Bd. 1. S. 117). Наступником Протцена був Людвіг Міхалек (Michalek) (британець Едвард Мортон описав, наскільки радушно «М. Michalech, the Prussian Consul» прийняв його у Бродах у 1829 р. – Morton E. Travels in Russia, and a residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827-1829. London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, 1830. P. 450-451). Пруське консульство у Бродах було ліквідоване у 1837 р. через те, що Міхалек не міг виконувати консульські обов'язки (Kuzmany B. Brody: A Galician Border City in the Long Nineteenth Century. Leiden, Boston: Brill, 2017. P. 52).

³⁹⁷ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 429. Bd. 1. S. 43.

³⁹⁸ Там само, С. 14.

³⁹⁹ Там само, С. 44-46.

Вільгельм, Божою милістю король Пруссії». В друкований бланк, який, між іншим, містив і формулювання про необхідність при виконанні консульських обов'язків дотримуватись Регламенту від 18 вересня 1796 р., були вписані дата, місто, до якого здійснювалось призначення (Одеса) і особа, яка призначалась консулом (купець Євгеній фон Гогель)⁴⁰⁰. Це перший за хронологію подібний документ, що відклався у справах Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz щодо пруських консульських представників у Азово-Чорноморському регіоні.

14 січня 1819 р. Міністерством закордонних справ був підготовлений лист на ім'я самого купця Гогеля щодо його призначення консулом у Одесі, в якому перелічувалась і низка документів, якими він мав керуватись у своїй діяльності (зокрема, циркулярні розпорядження від 30 січня 1815, 4 лютого, 22 і 23 серпня 1816 р. і 14 листопада 1818 р.

Того ж 14 січня 1819 р. Міністерство склало листи щодо Гогеля, адресовані Фрідріху фон Шолеру та Гансу Графу фон Бюлову⁴⁰¹.

1 (13) січня 1819 р., тобто ще до того, як у Петербурзі було одержане повідомлення про призначення Гогеля, там був складений лист щодо цього купця, зареєстрований у Берліні 26 січня⁴⁰².

20 січня на лист Міністерства закордонних справ щодо Гогеля відповів фон Бюлов⁴⁰³. Наступного листа до Міністерства з приводу Гогеля він написав 3 травня⁴⁰⁴. 11 травня Міністерство відреагувало листами як фон Бюлову, так і фон Шолеру⁴⁰⁵. А 13 травня у Міністерстві був зареєстрований лист, складений Фрідріха фон Шолером у Петербурзі 21 квітня (3 травня) на ім'я Міністра закордонних справ Пруссії Крістіана Гюнтера фон Бернсторфа (Christian Günther Graf von Bernstorff)⁴⁰⁶. Наступного листа фон Бернсторфа з приводу консула Гогеля фон Шолер написав із Петербургу вже 30 квітня (12 травня)⁴⁰⁷.

⁴⁰⁰ Там само, С. 47.

⁴⁰¹ Там само, С. 48-49.

⁴⁰² Там само, С. 50.

⁴⁰³ Там само, С. 51.

⁴⁰⁴ Там само, С. 52.

⁴⁰⁵ Там само, С. 53.

⁴⁰⁶ Там само, С. 54.

⁴⁰⁷ Там само, С. 55.

Наступним аркушем у справі підшитий документ, складений самим Гоголем у Одесі 2 (14) квітня⁴⁰⁸.

Втім, на посаді прусського консула в Одесі Гоголь був не довго. До цього періоду ще відносились лист фон Шолера з Петербургу до Міністра закордонних справ Пруссії від 24 травня (5 червня)⁴⁰⁹; лист Міністерства закордонних справ до фон Бюлова від 27 червня⁴¹⁰; відповідь фон Бюлова Міністерству від 11 липня⁴¹¹; чернетки листів Міністерства закордонних справ Пруссії від 26 липня 1819 р. фон Гоголю⁴¹², фон Бюлову⁴¹³ і фон Шолера.

Причому частина перелічених вище документів вже стосувалась підшукування заміни Гоголю – вже у листі фон Бюлова до Міністерства закордонних справ Пруссії від 11 липня 1819 р. ними називались Ландрі та Вальб.

А вже 15 серпня того ж 1819 р. Гоголь написав з Одеси до Міністерства закордонних справ Пруссії листа⁴¹⁴, до якого додав оригінал документу про призначення його консулом⁴¹⁵.

Міністерство відповіло Гоголю на його лист від 15 серпня 9 жовтня 1819 р.⁴¹⁶

Цим і закінчилась діяльність Гоголя на консульській посаді.

Фон Бюлов написав листа Міністерства закордонних справ Пруссії з приводу Гоголя 29 грудня 1819 р.⁴¹⁷ В подальшому Гоголь згадувався у низці документів, які з'явилися в контексті процедури призначення на посаду консула в Одесі Вальба.

На самій обкладинці справи «Консульство в Одесі. Том 1. Квітень 1814 – липень 1830» міститься перелік 16 дат (остання з яких закреслена), однією з яких значиться «12 січня 1829. Євгеній Гоголь».

⁴⁰⁸ Там само, С. 56-57.

⁴⁰⁹ Там само, С. 58.

⁴¹⁰ Там само, С. 59.

⁴¹¹ Там само, С. 60.

⁴¹² Там само, С. 61.

⁴¹³ Там само, С. 63-64.

⁴¹⁴ Там само, С. 65.

⁴¹⁵ Там само, С. 67.

⁴¹⁶ Там само, С. 69.

⁴¹⁷ Там само, С. 70.

Що вдалось з'ясувати з інших джерел про першого за хронологією консула Пруссії в Одесі?

В базі даних професора Еріка Амбургера «Іноземці в дореволюційній Росії» («Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland»), розміщеній на ресурсі Інституту дослідження Східної і Південно-Східної Європи імені Лейбніца (Регенсбург) (Das Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung (IOS), з відсилкою до того ж Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz міститься інформація, що Євгеній Гогель, чияго батька звали Георгом, у російськомовних колах йменувався Євгенієм Єгоровичем. В цій же базі даних повідомляється, що Євгеній Гогель збанкротів і був вихідцем із французького міста Монбельяр (Montbéliard)⁴¹⁸, що знаходиться на відстані близько 370 км на південний схід від Парижу і нині належить до регіону Франш-Конте. Відмітимо, що саме у Монбельярі 22 жовтня 1741 р. народився Григорій Григорович Гогель (Georges Henri de Goguel), який у 1775 р., будучи підполковником польських військ, вступив на російську службу, за 2 роки отримав російське підданство і працював у конторі опікунства іноземних поселенців у Саратові, а з 1780 р. був обер-директором Московського імператорського виховного будинку, чия будівля вважається найбільшою спорудою Москви XIX ст. Батько цього Гогеля, Генрі Гогель, народився 18 листопада 1714 р. також у Монбельярі⁴¹⁹.

У 1893 р. «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона» вмістив наступну статтю: «Гогель (Goguel) – російський дворянський рід, що походить від монбельярського уродженця Генріха Г. (по-російськи Григорія Григоровича), який вступив у 1775 р. на російську службу директором німецьких колоній, а потім був обер-директором Московського виховного будинку. – Андрій Григорович Г., генерал-майор, був директором Пажеського корпусу († 1805). – Григорій Федорович (1808-81), генерал-ад'ютант, керував Царським Селом»⁴²⁰.

⁴¹⁸ Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=94200&mode=1> (Дата звернення: 22.05.2020).

⁴¹⁹ Georges Henry (Grigori Georgijevich) “Григорій Григорьевич Гогель” de Goguel, 1741-1799. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/georges_goguel (Дата звернення: 23.05.2020).

⁴²⁰ Гогель (Goguel). *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. IX: Гоа – Гравер. СПб.: типо-литография Евфрона, 1893. С. 12.

У більшості з вищеперелічених документів справи «Консульство в Одесі. Том 1. Квітень 1814 – липень 1830» Гогель згадувався у прив'язці до «Cattley & Co.». Річ у тім, що Джон Кеттлі був першим англійським купцем, хто вирішив осісти в Одесі і заснувати там свій торговий дом. І саме його кандидатура в 1804 р., тобто наступного року після створення в Одесі британського генерального консульства, очоленого Генрі Севіджем Йемесом (Емсом, Yeames), пропонувалась на посаду британського консула в Одесі⁴²¹. Напевно, це той самий Джон Кеттлі, який народився у 1763 р. у Лондоні і помер у Одесі 15 лютого 1817 р. Він представляв впливовий рід, який дав Південній Україні прусського консула в Керчі Едварда Кеттлі та британського віце-консула в Керчі Чарльза Кеттлі.

Як пише Олег Губарь, одеський купець 1-ї гільдії «Іван (Джон) Катлей» разом із комерції радником Антоном (Антоніусом) Форгегером (ще одна варіація написання цього прізвища) були засновниками торгового дому «Форгегер і Катлей», який займався експортною та імпоротною торгівлею через порт Одеси. Починаючи з 1805 р. вони паралельно активно займалися скуповуванням і подальшою перебудовою одеської нерухомості, а також отримували земельні ділянки під забудову. Англійський торговець – співзасновник «Форгегер і Катлей» був одружений на «чарівній віденці» Терезії, яка між 1823 і 1825 стала вдовою, а наступним її чоловіком став ніхто інший, як представник родини Гогель⁴²².

Цікавинка щодо тоді ще пані Катлі міститься в переказі Аполлона Скальковського документу про влаштований одним з одеських купців у 1814 р. невеликий на кількості учасників, але вишуканий «вечір на ітолійсько-французький манер (*conversazione*)». На вечорі були сам герцог Рішельє і «всі головні красуні міста», у тому числі і «п-ні Катлі». В ході вечора щодо «дружини англійського купця Катлі, яка славилась своїм струнким станом», був складений такий експромт:

«Девиз: “à la Diane d’Odessa !”

⁴²¹ Panos Kapetanakis. *New approaches of British and Ionian presence in ports and grain-markets of the Russian Black Sea and the Danube (mid-18th – mid-19th century)*. Athens, 2015. P. 75-76.

⁴²² Губарь О. «Путеводитель по пушкинской Одессе». *Одесский альманах «Дерибасовская-Ришельевская»*. 2017. № 71. С. 16-18.

«L'occhio parla, il cor rissente,
Dov'ha influsso l'astro agrente»⁴²³.

Наприкінці 1817 р. у Одесі була створена ложа «Понт Евксинський»⁴²⁴, яку Віктор Савченко називає «можливо, найдемократичнішою та «найбільш європеїзованою» ложею в Російській імперії на початку XIX ст.», оскільки, зокрема, до неї входили, у тому числі й німецькі, французькі, швейцарські, грецькі та італійські купці, включно з віце-консулом держави обох Сицилій Ф. Лагоріо. Ложа підтримувала контакти з багатьма ложами германських та інших держав⁴²⁵. «Понт Евксинський» був очолений самим Луї Олександром Андро де Ланжероном, намісним магістром був французький віце-консул Адольф Шалле⁴²⁶. Серед членів цієї ложі фігурував і купець «Э. Гогель»⁴²⁷.

Озвучена і опублікована у 1902 р. розвідка О.Маркевича «Гоголь в Одессе» закінчується так: «Скажу на завершення, що змішання прізвищ Гоголь і Гогель повело до розповідей про те, що Гоголь під час перебування в Одесі відвідував своїх родичів, які мали дачу біля Дюківського саду; на дачі цій (Гогеля, нині Бенетато) збирались колись масони, і сага вводить Гоголя до їхнього кола. Все це лише непорозуміння»⁴²⁸.

⁴²³ Скальковский А. Из портфеля первого историка г. Одессы. *Из прошлого Одессы* / Сост. Л.М. де-Рибас. Одесса: тип. Л. Кирхнер, 1894. С. 206-209.

⁴²⁴ Віктор Корченов описує два наявних у його колекції жетони ложі «Понт Евксинський», які відрізняються формою, але ідентичні за малюнком і матеріалом, з якого виготовлені (позолочена бронза). Один з жетонів був штампованим, зображення на іншому вигравувано. На обох жетонах присутні перев'язаний знизу вінок, права сторона якого сформована з гілок лавру, а ліва – з гілок акації (акація у масонів – символ безсмертя духу та добрих справ). В середині цього вінка на обох жетонах зліва – зображення кам'яної башти зі стіною, які омиваються морем, а зправа – підпливаючий вітрильник. На жетоні з гравуванням під зображенням башти, стіни, моря і вітрильника присутній найбільш впізнаваний масонський символ – поєднані між собою циркуль і косинець (Корченов В. Одесса в медалях, жетонах, знаках. 1817-1941: каталог. Изд. 2-е, улучшенное. Одесса: Симэкс-принт, 2018. 627 с.). На звороті цього жетону – вигравований напис французькою «du Pont Euxin ci L'O d'Odessa». На звороті штампованого жетону – теж напис французькою, де зазначені найменування ложі, її місце знаходження і дата заснування (Корченов В. Масоны в Одессе. URL: <http://viknaodessa.od.ua/old-photo/?masonry-v-odessa> (Дата звернення: 29.04.2020)).

⁴²⁵ Савченко В. Україна масонська. Київ: Нора-Друк, 2008. 336 с.

⁴²⁶ Савченко В. А. Масонское движение в Одессе. URL: <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/masonskoe-dvizhenie-v-odessa.html> (Дата звернення: 29.04.2020).

⁴²⁷ Яневский Д. Б. Проект «Украина». Архитекторы, прорабы, работники. П.-Я. Харьков: Фолио, 2018. С. 51.

⁴²⁸ Маркевич А. И. Гоголь в Одессе. Произнесено в зале Императорского Новороссийского университета 17-го марта 1902 года, в день университетских поминок о Гоголе. Одесса: «Экономическая» типография, 1902. С. 51-52.

Олександр Дерібас у 1913 р. писав, що одним із місць, де збирались одеські масони, була дача поміщика Гогеля, де було «спеціально вирите підземелля у вигляді круглої зали»⁴²⁹.

Відвідавши і описуючи виноградники Одеси 1827 р., британець Едвард Мортон відзначив, що по найвищій ціні в той рік було продане вино винороба Євгенія Гогеля (Eugenius Goguel), чий виноградники знаходились на Молдаванці. Ці виноградники були посаджені у 1820 р., для чого черенки були закуплені в Криму та у Франції. У 1827 р. у цих виноградниках Гогеля нараховувалась 21000 кущів, які давали 280 відер вина. Це вино було продане по ціні 6 рублів за відро. Едвард Мортон ще раз підкреслив, що це була дуже висока ціна в порівнянні із звичайною в Одесі, що служило доказом того, як сильно вино Одеси сприйнятливим до поліпшення при належному увазі⁴³⁰.

Олег Губарь пише, що коли у 1831 р. у Одесі формувалась спеціальна садова комісія, 6 лютого до Одеського градоначальника від управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора надійшло відношення, у якому зокрема, передбачалось, що ця садова комісія при потребі зможе запрошувати для наради досвідчених місцевих садівників, у тому числі й Гогеля⁴³¹.

Станом на 1848 р. Є. Гогель (E. Goguel) знов був у складі консульського корпусу в Одесі, але цього разу вже як шведсько-норвезький віце-консул, керівником якого був консул Дж. Вілкінс (J. Wilkins)⁴³².

У лютеранських церковних книгах, що зберігаються в Петербурзі, є запис, що 86-річний Євгеній Гогель (Eugen Goguel) помер у Одесі 19 вересня 1875 р.⁴³³ Саме за 1875 р. у фонді «Євангелічно-лютеранська парафія церкви (кірхи) Св.

⁴²⁹ Южная столица. Одесса первой половины XIX века в литературных и краеведческих источниках. Одесса: Локид Премииум, Локид-Пресс, 2009. С. 360.

⁴³⁰ Morton E. Travels in Russia, and a residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827-1829. London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, 1830. Pp. 303-304.

⁴³¹ Губарь О. Функции Одесского строительного комитета в контексте истории градостроительства Одессы. *Одесский альманах «Дерибасовская-Ришельевская»*. 2012. № 49. С. 10.

⁴³² Koefoed, B. *Haandbog for Kjøbmænd, Søfarende og Toldofficeranter, etc. Samling af Love vedkommende Handel, Skibsfart og Toldvæsen... Udgaave. Med et Anhang*. Christiania, 1848. S. 297-298.

⁴³³ Odessa (City) Deaths Records, 187x (R. Wiseman). URL: <http://sites.rootsweb.com/~ukrgs/odessa/ode187xd.txt> (Дата звернення: 22.05.2020).

Павла у місті Одесі» Державного архіву Одеської області відклалась справа «Переписка о наследстве Гогеля Этлингера»⁴³⁴.

Маємо звернути увагу, що перепетії з розглядом питання влаштування прусського консульства в Одесі, коли між подачею відповідної пропозиції та призначенням першого за хронологією консула пройшло багато років, і при цьому розглядались різні кандидатури на цю посаду, не були чимось унікальним в практиці офіційного Берліну. Скажімо, пропозиція про створення консульства у Сент Луїсі (США) була подана до Берліна доктором Георгом Енгельманом, який був вихідцем із Франкфурту-на-Майні і перебрався до Сент Луїсу, у травні 1840 р., а перший за хронологію консул у Сент Луїсі Ернст Карл Ангелродт був призначений лише у 1845 р. Причому на зайняття цієї посади з самого початку називались, крім Ангелродта, ще аж 8 кандидатів. Щоправда, на відміну від Ландрі, який ще у 1806 р. висунув ідею створення консульства в Одесі і запропонував себе на посаду консула, ініціатор створення прусського представництва в Сент Луїсі свою кандидатуру на відповідну посаду не пропонував⁴³⁵.

Таким чином, від появи першої відомої на даний момент ініціативи щодо влаштування прусського консульського представництва північному Причорномор'ї Російської імперії до призначення першого за хронологією консула Пруссії в Одесі пройшло 12 років. Цим консулом став Євгеній фон Гогель, який у документах Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz вперше згадується 2 березня 1818 р. В останній день 1818 р. на ім'я цього купця, представника «Cattley & Co.» в Одесі був виданий стандартний документ за підписом короля Пруссії про призначення його на відповідну консульську посаду. Але вже 15 серпня 1819 р. Гогель повернув оригінал цього документу Міністерству закордонних справ Пруссії, тим самим завершуючи свою вельми нетривалу кар'єру консула Пруссії. Виходець із французького міста Монбельяр Євгеній фон Гогель, член масонської ложі «Понт Евксинський», залишивши

⁴³⁴ ДАОО. Ф. 630. О. 1. Спр. 260. 205 арк.

⁴³⁵ Schneider C. E. The Establishment of the First Prussian Consulate in the West. *The Mississippi Valley Historical Review*. 1944. Vol. 30. No. 4. Pp. 507-520.

консульську посаду, не поїхав з Одеси, продовживши займатись там бізнесом, включно з виноробством і садівництвом. А в другій половині 1840-х років Гогель знов фігурував як консульський представник у Одесі, але тепер представляючи інтереси вже не Пруссії, а Швеції та Норвегії.

3.2. Вальб

У справі «Консульство в Одесі. Том 1. Квітень 1814 – липень 1830» Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Вальб фігурує або виключно за прізвищем, або ж з ініціалами (G.G. Walb). У цій справі Вальб вперше згадується в листі, надісланому з Петербургу до Берліну 1 (13) січня 1819 р.⁴³⁶ Наступного разу він згадується у листі фон Бюлова до Міністерства закордонних справ Пруссії від 11 липня 1819 р. (щоправда, записаний як Walp)⁴³⁷, а згодом – у чернетці листа Міністерства закордонних справ від 26 липня 1819 р., адресованому до Одеси фон Гогелю – під адресатом у дужках там було зазначено: «Culbildung von Consulate; Landry, Walb»⁴³⁸. Того ж дня Міністерство закордонних справ Пруссії склало і чернетку листа Міністру торгівлі Пруссії Гансу Графу фон Бюлову, і там знов фігурував Вальб⁴³⁹. Тоді ж було підготовлено і лист до надзвичайного посланця при дворі російського імператора в Петербурзі Фрідріха фон Шолера. Йому ж адресувалось і послання Міністерства закордонних справ Пруссії від 10 січня 1820 р., в якому знов фігурували Вальб, Гогель і Ландрі⁴⁴⁰.

24 квітня (6 травня) 1820 р. з Петербургу до Міністерства у Берліні був надісланий доволі розлогий лист щодо консульства в Одесі і все тих же Вальба, Гогеля і Ландрі. Фігурував там і А. Архузен (Arhusen) у Одесі, який, згідно з базою даних «Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland», у 1817 р. був купцем у Петербурзі і того ж року перебрався до Одеси, де 10 років

⁴³⁶ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 429. Bd. 1. S. 50.

⁴³⁷ Там само, С. 60.

⁴³⁸ Там само, С. 61.

⁴³⁹ Там само, С. 63-64.

⁴⁴⁰ Там само, С. 71.

був маклером⁴⁴¹. Тут же були наведені деякі відомості, про “Walb & Co”, а також про “Rey Revilliod & Co” та “Forhegger & Co”. На наступному аркуші справи подані вже більш докладні дані по кожній з цих фірм⁴⁴².

Після отримання послання з Петербургу Міністерство закордонних справ Пруссії 5 червня звернулось із піднятих там питань до Ганса Графа фон Бюлова⁴⁴³. У берлінських же листах від 14 і 23 червня у зв'язку з питанням про консульство в Одесі вже йшлося виключно про купця Вальба. В контексті все тієї ж процедури призначення Вальба на консульську посаду в Одесі Міністерство закордонних справ Пруссії 26 червня 1820 р. підготувало лист, який починався згадкою про призначення консулом в Одесі 31 грудня 1818 р. купця фон Гогеля.

Нарешті, 26 червня 1820 р. був підписаний стандартний документ про призначення прусського консульського представника, до бланку якого від руки були вписано «G.G. Walb»⁴⁴⁴.

6 липня у Міністерстві закордонних справ Пруссії був складений лист на ім'я Вальба в Одесу (причому адресат все ще ідентифікувався як купець, а не як консул), де перелічувались видані офіційним Берліном циркулярні розпорядження від 30 січня 1815, 4 лютого, 22 і 23 серпня 1816, 14 листопада і 31 грудня 1818 р. Того ж 6 липня 1820 р. Міністерство підготувало і листи з приводу призначення Вальба, адресовані фон Шолеру та фон Бюлову.

Посол у Петербурзі відповів на відповідний лист Міністра закордонних справ Пруссії Крістіана Гюнтера фон Бернсторфа від 6 липня 1820 р. тільки 29 січня (10 лютого) наступного року. Втім, це не означало ігнорування: потрібний з його боку хід справі посол дав ще у серпні 1820 р., і ось тепер міг повідомити Берліну про щойно отриману від Сенату новину щодо питання затвердження Вальба на посаді прусського консула в Одесі.

Крім цього листа прусського посла в Петербурзі, зареєстрованого в Берліні 27 лютого, у справі «Консульство в Одесі. Том 1. Квітень 1814 – липень 1830»

⁴⁴¹ Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/?id=4962> (Дата звернення: 31.03.2020).

⁴⁴² GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 429. Bd. 1. S. 76-77.

⁴⁴³ Там само, С. 78.

⁴⁴⁴ Там само, С. 83.

відклався ще тільки 1 документ за 1821 р. – датований 6 (18) травня лист Вальба з Одеси до його керівника в Берліні, на початку якого він і згадує лист від 6 липня 1820 р. Під підписом Вальба на цьому звіті значиться: «королівський консул»⁴⁴⁵.

Наступний, ще докладніший звіт про стан торгівлі та судноплавства консул Вальб також адресував персонально Міністру закордонних справ. Цей звіт було складено в Одесі 10 (22) січня 1822 р. і зареєстровано в Берліні 12 лютого⁴⁴⁶.

12 (24)⁴⁴⁷ травня 1822 р. Вальб писав вже до Міністерства торгівлі. З приводу листа Вальба керівник цього Міністерства 26 червня звернувся до фон Бернсторфа, наслідком чого стала підготовка Міністерством закордонних справ Пруссії 13 липня 1822 р. чернеток листів до фон Шолера у Петербург і фон Бюлова у Берлін⁴⁴⁸.

22 липня 1822 р. фон Шолер повідомив з Петербургу важливу новину щодо підписання російським імператором іменного указу про нові правила порто-франко в місті Одесі. До Берліна була надісланий і аркуш виданого в Петербурзі франкомовного «Le Conservateur Impartial» № 54 від 7 (19) липня, де було вміщено текст імператорського указу (щоправда, в друкованій публікації дата підписання Олександром I помилково була зазначена як 9 липня, тож місяць був закреслений чорнилами і замість нього написаний червень). Важливий як для Одеси, так і для пруської торгівлі документ починався відсилкою до Маніфесту від 16 квітня 1817 р. про «дарування» порту і місту Одеса права на вільну торгівлю і констатацією, що імператор «із задоволенням бачив щасливі плоди цієї постанови в розширенні одеської торгівлі примноженням предметів вивозу вітчизняної промисловості і в зростанні населення міста Одеси».

Разом із тим, було заявлено про виявлення низки «незручностей» при запровадженні порто-франко, пов'язані з тим, що привезені в Одесу товари «легко могли безмитно вливатись у державу на шкоду мануфактурної промисловості і правильної торгівлі, і в збиток казні». Тому імператор 1 червня 1821 р. затвердив доповідь Міністра фінансів, якою пропонувалось скоротити лінію порто-франко,

⁴⁴⁵ Там само, С. 87-88.

⁴⁴⁶ Там само, С. 90-91.

⁴⁴⁷ На самому документі дата значиться як «12/26 травня», але в подальшому листуванні недоречність виправлена.

⁴⁴⁸ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 429. Bd. 1. S. 92-94.

обкласти певним митом товари, що доставлялись до Одеси, і через це постійно мати відомості про обсяги цих товарів. Тепер же Олександр I наказував перенести лінію порто-франко на кордони міста так, щоб Молдаванка та Пересип залишались поза нею; влаштувати по лінії рів і вал, а також 2 будинки застав і 6 будинки об'їзників. Передбачалось влаштування магазину для складування товарів, «за які власники не заплатять ще встановленого на користь міста Одеси мита». Незалежно від того, вивозяться привезені до Одеси товари з міста чи ні, 1/5 мита, передбачено тарифом, мала сплачуватись на користь міста. При перетинанні ж лінії порто-франко передбачалось стягнення решти 4/5 митної суми. Розписувались заходи з обліку товарів, що ввозились, у карантині та митниці. В окремому пункті йшлося про товари, вивіз яких за лінію порто-франко заборонявся, а також про товари, які взагалі заборонялось ввозити до міста. Товари, які зберігались в магазині порто-франко, могли продаватись купцями за кордон морем без додаткової сплати мита. Як могли експортуватись морем без додаткової плати і ті товари, за які вже було сплачено 1/5 на користь Одеси. Регламентувались правила перетину лінії порто-франко, включно із заборонаю вивозу з Одеси як нових, так і вживаних іноземних товарів «колоністам, селянам, міщанам, євреям і взагалі людям інших станів, які не користуються законним правом торгівлі». З іншого боку, дозволялось вільне і безмитне ввезення в Одесу товарів вітчизняного виробництва і таке ж вивезення їх з міста на територію Російської імперії.

У франкомовному друкованому тексті імператорського указу від 9 червня 1822 р. червоним олівцем були підкреслені слова «передмістя Молдаванка» (в пункті 1), «п'ята частина» (в пункті 3) і фрази в пункті 8, які стосувались доручення митному і місцевому керівництву стеження за дотриманням правил щодо заборони провозу товарів через лінію порто-франко, а також про товари, які взагалі заборонялось ввозити до Одеси, а саме сілі, залізних, столярних, чавунних виробів, хлібного вина, хлібної подвійної, підсолоджених і зі спеціями горілок, вейнових лікерів, рому та можжевельового вина⁴⁴⁹.

⁴⁴⁹ Там само, С. 96.

15 серпня 1822 р. Міністерство закордонних справ Пруссії повідомило про указ російського імператора від 9 червня 1822 р. щодо нових правил порто-франко в місті Одесі фон Бюлову⁴⁵⁰. Фон Бюлов відповів фон Бернсторфу 26 серпня⁴⁵¹. Тей лист став останнім з 9 документів за 1822 р., що відклались у справі «Консульство в Одесі. Том 1. Квітень 1814 – липень 1830».

Як і в 2 попередні роки, королівський консул Вальб 4 (16) лютого 1823 р. написав листа на ім'я Міністра, давши докладний звіт про торгівлю і рух суден при Одеському порті за 1822 р. До звіту були додані відсутні за попередні роки таблиці з даними про види і обсяги привезених та вивезених з Одеси товарів; про кількість суден за приналежністю їхніх прапорів і за державами, з портів яких вони прибули чи до портів яких вийшли з Одеси (при цьому жодне судно не йшло під прапором Пруссії, так само як не фігурували тут і пруські порти); про ціни на різні види товарів у березні, липні та листопаді; про коливання курсу рубля (в асегнаціях) у ці ж місяці у Відні та Аугсбурзі, Генії, Парижі та Лондоні; про коливання в ті ж місяці курсів іспанського піастру, голландського дукату і срібного рубля⁴⁵². Про цей звіт Міністерство закордонних справ 24 березня повідомило фон Бюлову⁴⁵³. Той відповів фон Бернсторфу 23 квітня⁴⁵⁴. Цим і вичерпуються документи, що відклались у справі за 1823 р.

Черговий докладний річний звіт був складений Вальбом у Одесі 4 (16) січня 1824 р. До нього вже не додавались всі таблиці, аналогічні наданим у 1823 р., а в друкований франкомовний бланк з написом “Walb & Comp^{ie}.” були вписані обмінні курси у Відні, Ліворно, Генуї, Парижі, Марселі і Лондоні, а щодо Петербургу позначено «1 % perte»; курси іспанського піастра, голандського дукату та срібного рубля; ціни на деякі види продуктів; наведені фракти щодо Константинополя, Генуї та Марселя (дані по Ліворно, Барселоні та Трієсту були пропущені); вартість перевезення товарів сухопутними шляхами (Москва та Броди); вартість страхування (Константинополь і Таганрог)⁴⁵⁵.

⁴⁵⁰ Там само, С. 97.

⁴⁵¹ Там само, С. 98.

⁴⁵² Там само, С. 100-103.

⁴⁵³ Там само, С. 104.

⁴⁵⁴ Там само, С. 105.

⁴⁵⁵ Там само, С. 106-108.

Таблиці ж зі статистикою 1823 р. суден за прапорами, портами прибуття і відправлення (знов при відсутності пруських прапорів і портів) Вальб надіслав до Берліну при своєму звіті, складеному в Одесі 18 (30) березня 1824 р.⁴⁵⁶

Наступним аркушем справи став складений 15 (27) травня 1825 р. у Петербурзі Кюстером (Küster) та надісланий на адресу Міністерства закордонних справ Пруссії документ, яким повідомлялось про лист Пауля Дірова (Paul Dirow)⁴⁵⁷, який тут же подавався у копії. Франкомовний лист Дірова був складений у Петербурзі за день до того, 14 травня 1825 р. Там йшлося про те, що Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор просить повідомити імператорському міністерству, що «одеський купець Вальб, який проживає в цьому місті в якості консула Пруссії, нещодавно оголосив про банкрутство». Діров писав, що хоча він не знає причин та наслідків, з якими пов'язане це банкрутство, він вважає за потрібне поділитись цією інформацією з Кюстером⁴⁵⁸.

У Міністерстві в Берліні обидва листи були отримані 5 вересня, а за 3 дні Міністерство проінформувало про їхній зміст фон Бюлова. Той відповів фон Бернсторфу 16 червня⁴⁵⁹. 19 ж липня 1825 р. Міністерство закордонних справ підготувало листи з приводу обставин, що змінились через банкрутство Вальба, адресовані самому Вальбу в Одесу і Кюстеру в Петербург⁴⁶⁰. Кюстер відповів Міністерству 27 серпня (8 вересня), те направило до Петербургу черговий лист з приводу Вальба 23 вересня. Кюстер в черговий раз написав до Берліна, поставивши дату 26 листопада (8 грудня). Що стосується Вальба, то він, відповідаючи на лист від 19 липня, написав Міністру закордонних справ лише 27 листопада (8 грудня)⁴⁶¹. Наступним же документом справи логічно став повернений до Міністерства закордонних справ оригінал документу від 26 червня 1820 р. про призначення Вальба пруським консулом у Одесі⁴⁶².

⁴⁵⁶ Там само, С. 110-113.

⁴⁵⁷ Там само, С. 114.

⁴⁵⁸ Там само, С. 115.

⁴⁵⁹ Там само, С. 116-117.

⁴⁶⁰ Там само, С. 118.

⁴⁶¹ Там само, С. 118.

⁴⁶² Там само, С. 124-125.

Далі ж у справі «Консульство в Одесі. Том 1. Квітень 1814 – липень 1830» підшиті вже документи, які стосуються Вальтера, хоча в кількох з них і фігурує ім'я вже колишнього консула Вальба.

Підтвердженням того, що Вальб залишався мешканцем Одеси і після звільнення з консульської посади, є його лист до Міністра у Берлін лист від 15 (27) березня 1827 р. щодо залагодження фінансових питань попередніх років. З приводу цього листа Вальба Міністерство закордонних справ Пруссії звернулось до Дюссельдорфа 14 квітня 1827 р.⁴⁶³ У продовження цього листування у Дюссельдорфі був складений лист до Берліна від 21 травня, а Берлін відреагував листами до Legationskasse і самого Вальба 7 червня того ж 1827 р.

У вже згадуваному переліку 16 дат, які є на обкладинці справи «Консульство в Одесі. Том 1. Квітень 1814 – липень 1830», перед закресленою значиться «7 січня 1830. Вальб (G.G. Walb)». Втім, у справі такий документ не підшитий.

Згадки про прусського консула в Одесі Вальба виявлено й у інших джерелах.

Зокрема, у Рукописному відділі Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника зберігся й лист мандрівника, орієнталіста, картографа, поета, музиканта і перекладача Вацлава Жевуського (1785-1831) до австрійського консула в Алеппо, датований 11 лютого 1821 р. Причиною появи цього листа стало те, що поки Жевуський подорожував, його маєтки на території України, у тому числі і нерухомість в Одесі, привласнені його матір'ю, прийшли в занепад. Тож Жевуський просив австрійського консула передати в руки прусського консула в Одесі Вальба інструкції та оригінали документів на його одеський будинок⁴⁶⁴.

Саме як прусського консула згадує Вальба Джон Мур, який у 1824 р. здійснив подорож зі Лондона до Одеси, а в 1833 р. опублікував у Парижі книгу

⁴⁶³ Там само, С. 137, 139.

⁴⁶⁴ Матвіїшин Я. Давня Туреччина за матеріалами Людвіка Набеляка, Вацлава Жевуського, Казимира Тишковського та Григорія Волконського. URL: https://www.academia.edu/34723751/Matviji%C5%99Dyn_Jaroslav._TURKA_IMPERIO_la%C3%B9_materialoj_de_L.NABIELAK_W._RZEWUSKI-emir_%D0%9A._TYSZKOWSKI_kaj_H.VOLKONSKYJ..docx (Дата звернення: 29.04.2020).

про цю подорож. Між іншим, під час цієї подорожі Джон Мур проїздив і через Гессен-Кассель – батьківщину Вальба⁴⁶⁵. В листі ж, написаному на зворотному шляху з Одеси, у Відні 12 грудня 1824 р., Джон Мур записав так: «Мій шановний друг пан Вальб, прусський консул у Одесі, який чув, як я висловлював велике бажання побачити сина Наполеона, був ласкавий дати мені рекомендаційного листа на ім'я його губернатора М. Форесті. Цей джентльмен прийняв мене дуже чемно». Далі ж Мур докладно описав, як Форесті познайомив його у Відні з 13-річним герцогом Рейхштадським⁴⁶⁶ – сином Наполеона Бонапарта Наполеоном II (Наполеоном Франсуа Жозефом Шарлем Бонапартом).

В плані вивченості подробиць біографії Вальба доволі показовим є текст щодо нього, вміщений до видання 1997 р. «Історія масонства в Україні: інформаційно-довідковий словник»: «Вальб – купець. Належав до однієї з одеських лож. (Рух., с. 127-128). Детальна біографічна інформація відсутня»⁴⁶⁷. Ще тривалий час після того найдокладніша стаття про Вальба містила лише 4 неповні строчки: «Вальб, Жан (Іоан) (бл. 1769 р. – ?), купець. Народився в м. Кассель, столиці курфюршества Гессен-Кассель. Протестант. Одеський купець 1 гільдії. Дата ініціації невідома. 5°. Працював у ложах «Три Царства Природи», «Понт Евксинський»⁴⁶⁸. І тільки у 2020 р. про Вальба, як і про інших консулів регіону, докладніше написали І.Лиман і В.Константинова⁴⁶⁹.

Цікаво, що у двомовному тексті виставки «Причорноморські німці: життя і діяльність в Одесі та регіоні», підготовленої у 1994 р. до відзначення 200-річчя імперської Одеси, в німецькомовній частині повідомлялось, що «при Рішельє були засновані перші німецькі торгові дома: Штігліца-Бернгарда (1805 р.), Гюберта, Вальба, Полнера (1808 р.), Белліно-Фендеріха (1810 р.)», тоді як у російськомовній частині йшлося про «Гюберта Вальба»⁴⁷⁰. Про те, що І. Вальб

⁴⁶⁵ Moore J. *A Journey from London to Odessa, With Notices of New Russia, Etc.* Paris, 1833. P. 21.

⁴⁶⁶ Там само, С. 233-242.

⁴⁶⁷ Крижановська О. О. Історія масонства в Україні: інформаційно-довідковий словник. Київ: [б.в.], 1997. С. 44.

⁴⁶⁸ Серков А. Вальб, Жан (Иоанн) // *Проект «Украина». Архитекторы, прорабы, работники. А-Г* / Д. Б. Яневский. Харьков: Фолио, 2018. С. 186.

⁴⁶⁹ Lyman I., Konstantinova V. Prussian Consuls on the Southern Ukrainian Frontier in the 19th Century. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal of Southeastern European Studies. İstanbul*. 2020. No. 35. Pp. 145-173.

⁴⁷⁰ Плесская Э., Черпняк Д. Причерноморские немцы: жизнь и деятельность в Одессе и регионе. Виставка, посвященная 200-летию основания Одессы. Одесса-1994. URL: <http://co6op.narod.ru/txt/odessa/dutch.html> (Дата звернення: 29.04.2020).

(Walb) був серед засновників перших торгових домів у Одесі, згадується і в енциклопедії «Немцы России»⁴⁷¹.

Вальб був помітною фігурою в масонському русі в Одесі.

Як і його попередник на консульській посаді, Вальб був членом масонської ложі «Понт Евксинський»: Ж. Вальб міститься в переліку членів цієї ложі в статті «Понт Евксинський» («Du Pont Euxin») видання «Проект «Україна». Архітектори, виконробы, робітники»⁴⁷², а в дослідженні Олега Губаря фігурує Вальб (де його прізвище просто наводиться в списку членів ложі, без зазначення статусу та імені)⁴⁷³.

За рік після «Понту Евксинського» в Одесі ж була офіційно відкрита все тим же Ланжероном така, що почала створюватись ще в 1815 р., ложа «Три царства природи» («Друзі Природи»), яка називається «шотландською» ложею, що діяла в союзі Великої Провінційної ложі і була утворена братами вищих ступенів (градусів). Купець Жан (Іоан) Вальб називається членом цієї ложі наряду з Луї Олександром Андро де Ланжероном, купцем Фредеріком (Федором) Андре, купцем Жозефом Жульєном, Жулем Колліном (Козліном), купцем Іосіфом Барорне (Бараране), відставним французьким офіцером Жаном-Батистом Віюльє, купцем Жаном Мелло, купцем 1-ї гільдії, службовцем страхової палати Яковом Мішелем, купцем Мішелем Одеу, віце-консулом Франції в Одесі Адольфом Шалле, купцем і корабельним капітаном Жаном Гагліуффі, Гільомом (Вільгельмом, Василем Федоровичем) Гельмерсеном, полковником, командиром Одеського піхотного полку Ренальєром фон Дрентельном, купцем Іваном Вількнсом (Вількне), купцем, радником комерції Василем Ксенісом, морським офіцером, віце-інспектором одеського портового карантину Степаном Телесницьким і Андрієм Римським-Корсаковим⁴⁷⁴ — батьком відомого

⁴⁷¹ Немцы России: энциклопедия: в 3 т. Том 2: К-О / Ред. В. Карев. Москва: Издательство «Общественная Академия наук российских немцев», 2004. С. 695.

⁴⁷² Карпачев С., Савченко В., Серков А. «Понт Евксинський» (Du Pont Euxin) // *Проект «Україна». Архітекторы, прорабы, работники. А-Г* / Д. Б. Яневский. Харьков: Фолио, 2018. С. 50.

⁴⁷³ Губарь Олег. Путеводитель по пушкинской Одессе. *Одесский альманах «Дерибасовская-Ришельевская»*. 2018. № 72. С. 40.

⁴⁷⁴ Савченко В. Україна масонська. Київ: Нора-Друк, 2008. 336 с.; Яневский Д. Б. Проект «Україна». Архітекторы, прорабы, работники. П-Я. Харьков: Фолио, 2017. С. 196-197; Савченко В. А. Масонское движение в Одессе. URL: <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/masonskoe-dvizhenie-v-odesse.html> (Дата звернення: 29.04.2020).

композитора, чиновником Міністерства внутрішніх справ, який у 1817 р. був відряджений до Херсонської та Бессарабської губерній на обустройства справ німецьких колоністів, за що у 1819 р. був нагороджений орденом Святої Анни другого ступеню.

Згідно з В. Файтельбергом-Бланком і В. Савченком, Вальб мав 5-й ступінь посвяти в масонство⁴⁷⁵. При цьому той самий Андрій Серов, який у виданні «Проект «Україна». Архітектори, виконроби, робітники» зазначив щодо Вальба: «Дата ініціації невідома. 5^о»⁴⁷⁶, ще у 2001 р. у енциклопедичному словнику «Русское масонство: 1731-2000», навівши ще й ім'я батька Жана (Івана) Вальба – Гаспар, уточнив, що Жан був посвячений 29 жовтня 1817 р., возведений у 2-й ступінь 14 січня 1818 р., в 3-й ступінь – 29 квітня 1818 р. і був казначеєм з 4 травня 1818 р. по 1820 р.⁴⁷⁷

Називаючи Валаба в списку членів ложі «Три царства природи» («Друзі Природи»), Савченко не згадує, що Вальб був пруським консулом у Одесі⁴⁷⁸. При цьому він пише так: «В Одесі, яка не була тоді ні губернським, ні крайовим центром, у 20-ті роки ХІХ ст. перебували англійський консул Джеймс, французький консул Шале, консул королівства обох Сицилій де Рибас, Шведський консул Вількінс, консул США Раллі, швейцарський консул Демоль. Хто з них був масоном, зараз важко стверджувати, але стосовно Шведського, Сицилійського й Англійського консулів подібні припущення мають велику вірогідність»⁴⁷⁹. Як бачимо, автор цих строк навіть не називає Вальба серед представників іноземного консульського корпусу в Одесі.

Масонські ложі у Одесі, як і в інших населених пунктах Російської імперії, офіційно закрились після підписання імператором рескрипту від 1 серпня 1822 р. «Про знищення масонських лож і всяких таємних товариств». Вже у вересні 1822

⁴⁷⁵ Файтельберг-Бланк В., Савченко В. «Масоны в Одессе в XIX-XX столетии». *Порто-франко*. 2006. № 22(818).

⁴⁷⁶ Серков А. Вальб, Жан (Иоанн) // *Проект «Украина». Архитекторы, прорабы, работники. А-Г* / Д. Б. Яневский. Харьков: Фолио, 2018. С. 186.

⁴⁷⁷ Серков А.И. *Русское масонство: 1731-2000: энциклопедический словарь*. М.: РОССПЭН, Российская политическая энциклопедия, 2001. С. 160, 1070.

⁴⁷⁸ Савченко В. *Україна масонська*. Київ: Нора-Друк, 2008. 336 с.; Яневский Д. Б. *Проект «Украина». Архитекторы, прорабы, работники*. П-Я. Харьков: Фолио, 2017. С. 196-197; Файтельберг-Бланк В., Савченко В. «Масоны в Одессе в XIX-XX столетии». *Порто-франко*. 2006. № 22(818); Савченко В. А. *Масонское движение в Одессе*. URL: <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/masonskoe-dvizhenie-v-odesse.html> (Дата звернення: 29.04.2020).

⁴⁷⁹ Савченко В. *Україна масонська*. Київ: Нора-Друк, 2008. 336 с.

р. виконуючий обов'язки генерал-губернатора Іван Інзов надіслав одеському градоначальнику Олександрю Гур'єву розпорядження щодо взяття з членів масонських лож підписок про те, що вони не будуть більше входити до таких організацій. Складені у результаті підписки масонів і їхній реєстр, в якому перерахований 51 член масонських лож у Одесі, відклались у Державному архіві Одеської області⁴⁸⁰. Той самий виходець із зросійщиного німецького шляхетського роду, протестант Гільом (Вільгельм, Василь Федорович) Гельмерсен (Гельмерсон), який був членом як ложі «Три царства природи» («Друзі Природи»), так і ложі «Понт Евксинський» і раніше служив аташе в Міністерстві закордонних справ⁴⁸¹, а з 1820 р. був одеським поліцмейстером, 3 вересня 1822 р. рапортував градоначальнику Олександрю Гур'єву, що одеська масонська організація «Понт Евксинський» ліквідована, а він і ще 37 її членів дали потрібні розписки⁴⁸². Цікаво, що, скажімо, колега Вальба, французький віце-консул у Одесі Адольф Шалле таку підписку даватись відмовився, посилаючись на те, що є членом ще й масонської ложі у Франції та перебуває на французькій службі⁴⁸³.

Цікаво, що досліджуючи масонські емблеми і шрифти приватної колекції в Одесі, Олександр Рябінін-Скляревський звернув увагу, що умовні написи на них були зроблені чотирма мовами, в тому числі й німецькою⁴⁸⁴.

Загалом же зауважимо, що проблематика історії масонів у Одесі привертала увагу ще за часів Російської імперії, а останніми десятиліттями стала одним з одеських брендів: Одеса позиціонується як «одне з найбільш масонських міст України», а туристам пропонуються тематичні екскурсії на кшталт «Масонська Одеса» і «Масонські таємниці одеської архітектури». Про історію місцевих масонів пишуть у навчальних посібниках, за якими вчать одеські школярі.

⁴⁸⁰ Корченів В. Масони в Одессе. URL: <http://viknaodessa.od.ua/old-photo/?masonry-v-odesse> (Дата звернення: 29.04.2020).

⁴⁸¹ Серков А. «Гельмерсен (Гельмерсон), Гільом (Вільгельм) Василь Федорович» // *Проект «Україна». Архитекторы, прорабы, работники. А-Г / Д. Б. Яневский*. Харків: Фолио, 2016. С. 259.

⁴⁸² Хромов А. В. Документи Державного архіву Одеської області до біографії одеського поліцмейстера Василя Федоровича Гельмерсена. *Інтелігенція і влада*. 2017. Вип. 37. С. 192.

⁴⁸³ Савченко В. Україна масонська. Київ: Нора-Друк, 2008. 336 с.

⁴⁸⁴ Капарулін Юрій. «З історії масонства на Півдні України: неопублікована праця О.О. Рябініна-Скляревського». *Південний архів. Сер.: Історичні науки*. 2009. Вип. 30. С. 215.

Зокрема, у виданні «Одеса – моє місто рідне. Навчальний посібник для учнів 8-х класів» інформація про масонів подана у параграфі «Одеса – центр вільнодумства та національно-культурного руху». Тут під підзаголовком «Про масонство в Одесі з роботи історика Савченка В.А.» наведені витяги з вище згадуваної розвідки В. Савченка, де Жан Вальба (Вальб) називався членом ложі «Три царства природи» («Друзі природи»). Щоправда, місця для згадки Вальба у навчальному посібнику вже не знайшлося⁴⁸⁵.

Олег Губарь у дослідженні «Путеводитель по пушкинской Одессе» згадує, що Іван Вальб разом із Яковом Россі у 1821-1823 рр. був підрядником з добудови правого крила та інших складових міського штипалю на вул. Херсонській у Одесі. При цьому Вальб і Россі дотримувались первинного плану Тома де Томона. Пушкін же багаторазово в'їжджав і виїжджав з міста саме Херсонською вулицею, тож бачив «цю колосальну будівлю в завершеному вигляді, на стадії енергійної експлуатації»⁴⁸⁶.

Після того, як 2 червня 1824 р. генерал-губернатор М.С. Воронцов затвердив проект влаштування шосе по Дерибасівській (Рибасівській) і призначені торги на підряд нікого не привабили, Іван Вальб прийшов до Одеського будівельного комітету і запропонував свої послуги. Він визвався провести необхідні роботи за 3 місяці і 22500 рублів. Пропозиція Вальба була прийнята, з умовою, що будуть замощені і з'їзди у двори, а на замощення буде використаний камінь диکار «з породи червоного або чорнуватого..., твердий, важкий, при розломі гострий і блискучий»⁴⁸⁷. Тож замощена Дерибасівська є у тому числі і своєрідним пам'ятником пруському консулу в Одесі.

Вальб був і підрядником з перебудови фронтона і брандмауера так званого «питейного підвалу» – відкупного закладу, де робились оптові закупівлі. Підвал знаходився на місці теперішньої Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова. У грудні 1824 р. в журналі засідань Одеського

⁴⁸⁵ Левчишена О. М., Поспелов А. С. Одеса – моє місто рідне. Навчальний посібник для учнів 8-х класів. URL: http://odessa.gutenbergz.com/book/chapter_7/chapter.html (Дата звернення: 29.04.2020).

⁴⁸⁶ Губарь О. Путеводитель по пушкинской Одессе. *Одесский альманах «Дерибасовская-Ришельевская»*. 2016. № 64. С. 14.

⁴⁸⁷ Губарь О. Функции Одесского строительного комитета в контексте истории градостроительства Одессы. *Одесский альманах «Дерибасовская-Ришельевская»*. 2011. № 47. С. 32-33.

будівельного комітету було зафіксовано, що старий фронтов упав, а оскільки австрійський консул фон Том, який був власником суміжного флігеля, наростив стіни останнього, то існувала небезпека пожежі через викиди з наявних там димарів. Тож після обстеження споруди підполковником Кругом і архітектором Франческо Фраполлі Вальб як підрядник і отримав необхідні вказівки щодо перебудови⁴⁸⁸.

Про подальшу долю Вальба після залишення ним посади прусського консула в Одесі можна судити зі згадки в статті «Одесского вестника» за 1845 р., автор якої писав так: «Знаю, інші скажуть: до чого саме ім'я, походження російське, коли в числі негоціантів, які вели заморську торгівлю, знаходиться багато таких, які хоча і не носять російського імені, не менше того все-таки російські піддані, отже люди осілі і такі, що міцно притулилися на землі нашій, тому чи корінні росіяни, чи іноземці, для Одеси все одно? Ні, не все одно, відповім я: наш брат русак не може і не захоче залишити назавжди батьківщину, а чужинець, збагатившись у нас і сказавши нам спасибі за хліб за сіль, має повне право виїхати з Росії зі своїм капіталом, у чому і закон йому не перешкоджає. Скільки того було прикладів у нас: п[ани] Вольтер, один з перших тутешніх негоціантів, Бульке, Понціо, Вальб, Сарторіо, Пуль попрощалися з нами назавжди, а хто поручиться за інших?»⁴⁸⁹ Отже, судячи з цієї статті, Вальб залишив Російську імперію і повернувся за кордон. Автор цієї статті пам'ятав про Вальба, оскільки вже давно жив у Одесі і теж займався закордонною торгівлею. Аналізуючи цю статтю «Одесского вестника», Тарас Гончарук навів вищезгадану цитату в підтвердження своєї думки, що для автора статті, який наголошував «на небезпеці втечі зароблених на одеській торгівлі капіталів за кордон», «російське підданство вказаних іноземців не мало тут визначального значення»⁴⁹⁰. Іншими словами, Вальб мав російське підданство.

Таким чином, прізвище другого за хронологією прусського консульського представника в Одесі Вальба (G.G. Walb) в документах відповідної консульської

⁴⁸⁸ Там само, С. 30-31.

⁴⁸⁹ Д.К. «О торговом сословии Одессы, особенно русском». *Одесский Вестник*. 25.IV.1845.

⁴⁹⁰ Гончарук Т. «Стаття на шпальтах «Одесского вестника» про шкідливість панування іноземців в зовнішній торгівлі Одеси». *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2019. Вип. 26. С. 114.

справи Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz вперше фігурує вже через кілька днів після призначення першого за хронологією консула, Євгенія фон Гогеля. Тоді як останній надіслав до Берліна документи про складання з себе консульських повноважень у серпні 1819 р., процедура призначення його наступника тривала до літа наступного року, і король Пруссії підписав відповідний документ 26 червня 1820 р. Переживши, як і його попередник, банкрутство, Вальб залишив консульську посаду в Одесі у 1825 р., при цьому, як і Гогель, і надалі продовживши мешкати в Одесі. При цьому Вальб, як і Гогель, був членом масонської ложі «Понт Евксинський». Згодом він був членом ложі «Три царства природи» («Друзі Природи»).

3.3. Ісай Вальтер

В базі даних професора Еріка Амбургера «Іноземці в дореволюційній Росії» міститься інформація, що Ісай С. Вальтер (Esaias C. Walther) народився у Ханау (Hanau) – місті на річці Майн, що нині належить до землі Гессен. У Одесі він був купцем 1-ї гільдії, пруським консулом і лідером церковної євангельсько-лютеранської громади (1824-1827, 1830-1832 рр.), куратором зведення євангельсько-лютеранської церкви в Одесі (1827 р.), володів Новоросійською компанією рафінування цукру (1837 р.)⁴⁹¹.

У справі «Консульство в Одесі. Том 1. Квітень 1814 – липень 1830» Вальтер вперше згадується у документі, який підшитий одразу після повернутого до Міністерства закордонних справ Пруссії оригіналу грамоти від 26 червня 1820 р. про призначення Вальба пруським консулом у Одесі.

Підписавшись як одеський купець 1-ї гільдії, Вальтер написав свого першого відкладеного у цій справі листа з Одеси до Міністра закордонних справ Пруссії 27 листопада 1825 р., посилаючись в ньому на обставини Вальба⁴⁹².

⁴⁹¹ Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=48902&mode=1> (Дата звернення: 14.05.2020).

⁴⁹² GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 429. Bd. 1. S. 127.

6 (18) грудня до Міністерства закордонних справ у Берлін писав уже Кюстер з Петербургу, при цьому нічого не згадуючи про Вальба, натомість весь лист присвятивши кандидату на зайняття консульської посади в Одесі купцю 1-ї гільдії, представнику фірми «Walther & Co» Вальтеру⁴⁹³.

У відповідності з усталеною процедурою, 26 січня 1826 р. Міністерство закордонних справ Пруссії підготувало документ, який стосувався призначення Вальтера і на початку якого йшлося про призначеного 26 червня 1820 р. попереднього консула, Вальба⁴⁹⁴.

Наступним же у справі «Консульство в Одесі. Том 1. Квітень 1814 – липень 1830» підшитий датований тим же 26 січня 1826 р. документ про призначення прусського консульського представника, до стандартного бланку якого вписана дата, місце призначення (Одеса) і призначеного (E.C. Walther)⁴⁹⁵.

Наступним кроком, як це було й у процедурі призначення Вальба, стало складання у Міністерстві закордонних справ Пруссії листа на ім'я особи, яка призначалась консулом у Одесу (причому адресат ще ідентифікувався як купець, а не як консул), де перелічувались видані офіційним Берліном циркулярні розпорядження від 30 січня 1815, 4 лютого, 22 і 23 серпня 1816, 14 листопада і 31 грудня 1818 р. Цей лист Вальтеру, у якому згадувався і попередній консул Вальб, був складений 5 лютого 1826 р. Того ж дня Міністерство закордонних справ Пруссії підготувало і листи з приводу призначення Вальтера, адресовані фон Шолеру у Петербург та фон Шукману (von Schuckmann) в Берлін.

Далі вже черга була за російською стороною, яка мала визнати іноземного консула на посаду в місті Російської імперії. У відповідь на лист Міністерства закордонних справ Пруссії від 5 лютого 1826 р. представник Пруссії в Петербурзі 1 (13) червня повідомив, що знісся з цього приводу з графом фон Нессельроде. Карл Роберт фон Нессельроде-Ересховен (Karl Robert Reichsgraf von Nesselrode-Ehreshoven) ще у 1816 р. став керуючим іноземною колегією Російської імперії і до 1822 р. керував закордонними справами, ділячи повноваження з графом Іоаном

⁴⁹³ Там само, С. 128.

⁴⁹⁴ Там само, С. 130.

⁴⁹⁵ Там само, С. 131.

Каподистрією. Коли ж останній у 1822 р. отримав безстрокову відпустку, граф фон Нессельроде (між іншим, прибічник зближення Російської імперії з Пруссією) став єдиним очільником відомства і увійшов в історію як особа, яка найдовше очолювала МЗС Російської імперії.

Граф фон Нессельроде повідомив прусського посланця при російському імператорському дворі про кроки, зроблені по справі визнання Вальтера консулом у Одесі, 28 травня (9 червня).

Сам Вальтер, посилаючись на лист Міністерства від 5 лютого 1826 р., написав з Одеси Міністру в Берлін 2 (14) липня. Резолюція на цьому документі була поставлена в Міністерстві в Берліні 31 липня.

Як консул Вальтер звернувся з Одеси до свого керівника в Берліні 26 вересня (8 жовтня) 1827 р. Між іншим, у цьому листі йшлося про Фрідріха Готтфріда Альбрехта Вальтера (Fried. Gottfr. Albrecht Walther)⁴⁹⁶. З приводу цього листа, знову ж таки, згадуючи Фрідріха Готтфріда Альбрехта Вальтера, Міністерство закордонних справ Пруссії 29 жовтня звернулось до фон Шукмана⁴⁹⁷.

Настипний аркуш у справі «Консульство в Одесі. Том 1. Квітень 1814 – липень 1830» датований аж 11 січня 1829 р. Ним став адресований Міністру закордонних справ Пруссії Альбрехту фон Бернсторфу лист Кюстера, який той, на відміну від його передніх листів у цій справі, надіслав не з Петербургу, а з Берліна. Причому в цьому листі фігурували як «королівський консул Вальтер», так і «купець Вальтер 2»⁴⁹⁸. Так само про двох Вальтерів йшлося і в листі, складеному з приводу листа Кюстера в Міністерстві закордонних справ Пруссії вже наступного дня, 12 січня на адресу консульства в Одесі⁴⁹⁹.

З огляду на місце розміщення консульства, прусський консул у Одесі опинився тісно задіяним у активностях, пов'язаних із російсько-турецькою війною 1828-1829 рр. Ця війна стала черговою у протистоянні дряхліючої Османської імперії і такої, що прагнула розширення як свого впливу, так і територій та закріплення на них, Російської імперії. Для останньої одним із завдань війни 1828-1829 рр. було

⁴⁹⁶ Там само, С. 144.

⁴⁹⁷ Там само, С. 145.

⁴⁹⁸ Там само, С. 146.

⁴⁹⁹ Там само, С. 147.

саме припинення перешкоджання турками її зовнішній торгівлі через азово-чорноморські порти, користуючись контролем над Боспором і Дарданеллами⁵⁰⁰. Ця війна на деякий час майже паралізувала торгівлю через Одеський порт⁵⁰¹.

Відповідаючи на лист Міністерства від 12 січня 1829 р., 25 січня (6 лютого) консул Вальтер надіслав лист із Одеси до Берліна, додавши вирізку з франкомовним друкованим повідомленням «Nouvelles de l'Armee de Turquie», де описувались події російсько-турецької війни, що розгортались на Дунайському театрі. Зокрема, повідомлялось про одержання фельдмаршалом графом Петром Вітгенштейном офіційного рапорту про взяття фортеці Кале між Турно і Нікополем штурмом двох бригад 5-ї піхотної дивізії за наказом генерал-майора Маліновського. Як зазначалось, «трофеями цього щасливого дня та цієї блискучої справи» стали 32 гармати великого калібру, п'ять прапорів і 400 полонених, серед яких був Ібрагім-паша з усією свитою. Також повідомлялося, що Маліновський захопив передмістя (faubourgs) фортеці Турно, а потім і спалив ці передмістя, мешканці яких сховались у середині фортеці⁵⁰².

Наступні 2 документи, підшиті в справі «Консульство в Одесі. Том 1. Квітень 1814 – липень 1830», були датовані 1 (13) лютого та 7 березня 1829 р. і стосувались фінансових розрахунків за 1828 р.⁵⁰³

Таких же розрахунків, але вже за 1829 р., стосувались листи від 29 листопада (11 грудня) 1829 р. і 7 січня 1830 р.⁵⁰⁴

Наступним і останнім документом у справі є лист консула Вальтера до його керівника в Берліні, що був складений у Одесі 10 (22) червня 1830 р.⁵⁰⁵

Загалом же у справі із підписом Вальтера відклались по 1 документу за 1825, 1826, 1827, 1829 і 1830 рр.

Хронологічним продовженням справи «Консульство в Одесі. Том 1. Квітень 1814 – липень 1830» стала справа «Консульство в Одесі. Том 2. Січень 1832 –

⁵⁰⁰ Puryear V. J. Odessa: Its Rise and International Importance, 1815-50. *Pacific Historical Review*. 1934. Vol. 3. No. 2. Pp. 193-194.

⁵⁰¹ Там само, С. 199.

⁵⁰² GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 429. Bd. 1. S. 148-149.

⁵⁰³ Там само, С. 150-151.

⁵⁰⁴ Там само, С. 152.

⁵⁰⁵ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, III. HA MdA, II Nr. 429: Konsulat in Odessa, Bd. 1. Apr. 1814 – Juni 1830. S. 153-154.

грудень 1850»⁵⁰⁶, яка, всупереч зазначеній на обкладинці та в опису хронології, починається документом з фінансовими розрахунками, складеним консулом Вальтером у Одесі 4 (16) грудня 1831 р.⁵⁰⁷ Згідно з усталеною процедурою, отримавши ці розрахунки за попередній рік, Міністерство у січні звернулось із листом до Legationskasse⁵⁰⁸.

Наступний аркуш справи, яким є лист Вальтера до Міністерства в Берліні, датований вже 20 травня (1 червня) 1832 р. Там йшлося про Іогана Альбрехта Бока⁵⁰⁹. Подальше листування стосувалось порушеного Вальтером питання призначення Бока на посаду прусського віце-консула в Одесі. Докладніше про це мова піде нижче, тут же звернемо увагу, що в ході цієї процедури свій наступний лист до Міністерства консул Вальтер адресував вже не з Одеси, а з Берліна – він датований 4 серпня 1832 р.⁵¹⁰

Після того, як Бок був призначений віце-консулом у Одесі, 30 жовтня Міністерство закордонних справ Пруссії повідомило про це Вальтеру, згадавши при цьому і його лист від 4 серпня 1832 р.⁵¹¹

24 листопада (6 грудня) 1833 р. Вальтер склав у Одесі черговий фінансовий документ, який був зареєстрований у Берліні 27 грудня⁵¹². За усталеною процедурою, 9 січня 1834 р. звернулось з приводу цього до Legationskasse⁵¹³.

Наступний за хронологією документ, підшитий до справи «Консульство в Одесі. Том 2. Січень 1832 – грудень 1850», був складений аж 11 лютого 1837 р. Ним став лист Міністерства закордонних справ Пруссії до консула Вальтера в Одесу з питанням щодо Таганрогу. А самій чернетці цього листа міститься відсилка до справи № 9⁵¹⁴ – це старий номер теперішньої справи № 450 («Консульство в Таганрозі. Том 1. 1829, 1845»). На обкладинці самої справи фігурують дати «листопад 1829 – вересень 1845», але реально справа і включає

⁵⁰⁶ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 430. Konsulat in Odessa. Bd. 2. Jan. 1832 – Dez. 1850.

⁵⁰⁷ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 430. Bd. 2. S. 1.

⁵⁰⁸ Там само, С. 2.

⁵⁰⁹ Там само, С. 3.

⁵¹⁰ Там само, С. 5.

⁵¹¹ Там само, С. 12.

⁵¹² Там само, С. 16.

⁵¹³ Там само, С. 17.

⁵¹⁴ Там само, С. 21.

документи виключно двох зазначених років, тож у ній немає ніяких паперів, пов'язаних із листом Міністерства закордонних справ Пруссії до Вальтера від 11 лютого 1837 р.⁵¹⁵ Як немає відповіді Вальтера на цей лист і в справі «Консульство в Одесі. Том 2. Січень 1832 – грудень 1850», в якій наступний за хронологією документ датується вже 2 (14) грудня 1838 р.⁵¹⁶ Це була копія листа до Берліну, складеного в Одесі Вальтером. Наступним же документом став вже оригінал іншого листа Вальтера до Міністерства, складений 22 січня 1839 р. у Ханау⁵¹⁷, куди в першій половині XIX ст. приїздило лікуватись чимало мешканців Російської імперії, адже там практикував славнозвісний лікар Іоган Генріх Копп, до клієнтури якого належали і письменники Василь Жуковський і Микола Гоголь. Щоправда, у листуванні Вальтера з Берліном йшлося про іншого лікаря – Вагнера.

Оскільки лист Вальтера до Берліна надійшов з Ханау, Міністерство закордонних справ Пруссії 3 лютого відповіло консулу саме туди⁵¹⁸. Втім, свій наступний лист до Міністерства, датований 10 (22) березня 1839 р., Вальтер написав вже у Одесі⁵¹⁹. Як був написаний у Одесі і наступний лист Вальтера, надісланий до Берліну 10 (22) липня 1839 р.⁵²⁰, до якого був доданий складений того ж дня лист Іогана Альбрехта Бока⁵²¹. З приводу цих двох документів, зареєстрованих у Берліні 6 серпня, Міністерство закордонних справ Пруссії 13 серпня звернулось до прусського Міністра фінансів Пруссії Альбрехта фон Альвенслебена (Albrecht Graf von Alvensleben)⁵²². Відповіддю став лист, складений у Берліні 22 серпня⁵²³. Отримавши його, Міністерство закордонних справ Пруссії 31 серпня склало чернетки двох листів до Одеси з цього питання: перший адресувався віце-консулу Боку, другий – консулу Вальтеру⁵²⁴.

Наступною у справі підшита доповідь Вальтера, написана в Одесі вже 29 січня (10 лютого) і зареєстрована в Міністерстві закордонних справ Пруссії 22 лютого

⁵¹⁵ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 450: Konsulat in Taganrog. Bd. 1. 1829, 1845.

⁵¹⁶ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 430. Bd. 2. S. 22.

⁵¹⁷ Там само, С. 23.

⁵¹⁸ Там само, С. 24.

⁵¹⁹ Там само, С. 25.

⁵²⁰ Там само, С. 26.

⁵²¹ Там само, С. 27.

⁵²² Там само, С. 28.

⁵²³ Там само, С. 29.

⁵²⁴ Там само, С. 30.

1840 р.⁵²⁵ З приводу цього Берлін відписав Вальтеру 8 березня⁵²⁶, той же відповів з Одеси Міністерству 27 березня (15 квітня)⁵²⁷. Наступного листа до Міністерства закордонних справ Пруссії Вальтер надіслав уже з Берліну 17 серпня 1840 р. У ньому йшлося про наміри внесення змін до персонального складу консульського представництва Пруссії в Одесі. Тут йшлося як про Бока, так і вперше – про Карла Генріха Бульке з Данцигу, який згодом і зайняв місце пруського консула в Одесі (докладніше про це див. у підрозділі, присвяченому Бульке).

Відповідь Вальтеру на його лист від 17 серпня 1840 р. була надіслана Міністерством закордонних справ Пруссії 22 серпня до його батьківщини, Ханау, адже консул попереджав, що перебуватиме саме там. Того ж дня з приводу листа Вальтера Міністерством був складений і документ на ім'я фон Альвенслебена⁵²⁸.

Свою відповідь до Міністерства закордонних справ Вальтер написав все з того ж Ханау 15 вересня 1840 р.⁵²⁹ Наступним же документом відповідної архівної справи став зданий Вальтером оригінал грамоти про призначення його пруським консулом у Одесі⁵³⁰.

Листування з приводу призначення нового консула продовжилось, і в ньому Вальтер згадувався в листах Бока до Міністерства закордонних справ від 20 вересня (2 жовтня)⁵³¹, цього Міністерства до фон Альвенслебена від 13 жовтня⁵³², Міністерства до глави держави від 25 грудня 1840 р. На початку останнього з цих документів, який, згідно з усталеною процедурою, передував документу про призначення нового пруського консульського представника, згадувалось про призначення Вальтера консулом у Одесі у січні 1826 р., нище ж йшлося про його відбуття до Ханау⁵³³.

Про призначення купця Вальтера консулом у 1826 р. згадувалось і на початку листа Міністерства закордонних справ до пруського повноважного представника

⁵²⁵ Там само, С. 31-32.

⁵²⁶ Там само, С. 33.

⁵²⁷ Там само, С. 34.

⁵²⁸ Там само, С. 35-36.

⁵²⁹ Там само, С. 37.

⁵³⁰ Там само, С. 38-39.

⁵³¹ Там само, С. 40.

⁵³² Там само, С. 41-42.

⁵³³ Там само, С. 45-46.

в Петербурзі Августа фон Лібермана від 11 січня 1841 р.⁵³⁴ Згадувався Вальтер і у складених того ж дня листах Міністерства до новопризначених консула Бока⁵³⁵ і віце-консула Бульке⁵³⁶, а також у листі, який 4 квітня 1841 р. Міністерство закордонних справ написало з приводу визнання консулом Бока до Міністра фінансів Пруссії фон Альвенслебена⁵³⁷.

Вже будучи колишнім консулом, Вальтер звернувся із Ханау з листом до Міністра закордонних справ Пруссії 5 травня 1841 р.⁵³⁸ Міністерство спрямувало відповідь до Ханау, адресуючи його «купцю пану Вальтеру», 24 травня⁵³⁹.

Наступний документ, написаний колишнім консулом Вальтером, у справі «Консульство в Одесі. Том 2. Січень 1832 – грудень 1850» датований аж 10 лютого 1845 р. Ним знов став лист Вальтера до очільника Міністерства закордонних справ Пруссії, складений у все тому ж Ханау⁵⁴⁰. Лист був зареєстрований у Берліні 15 лютого, а за 13 днів на ім'я Вальтера в Ханау Міністерство надіслало відповідь⁵⁴¹.

Нижче наведемо згадки щодо консула Вальтера у інших джерелах.

27 червня 1826 р. «Allgemeine Preußische Staats-Zeitung» довела до відома читачів волю короля Пруссії, згідно з якою консулом Пруссії в Одесі призначений купець Валтер (E.C. Walther)⁵⁴².

E.C. Walther подається як консул у Одесі і в списку пруських консульських представників 1835 р.⁵⁴³

Валтер фігурує як пруський консул в Одесі і в «Новороссийском календаре» на 1836 р.⁵⁴⁴

Ймовірно, саме на «Новороссийском календаре» базувалась Людмила Вовчук, яка у тезах «Німецькі консули на Півдні України (XIX – поч. XX ст.)»,

⁵³⁴ Там само, С. 49-50.

⁵³⁵ Там само, С. 50-51.

⁵³⁶ Там само, С. S. 51-52.

⁵³⁷ Там само, С. 54.

⁵³⁸ Там само, С. 59-60.

⁵³⁹ Там само, С. 61.

⁵⁴⁰ Там само, С. 76.

⁵⁴¹ Там само, С. 77.

⁵⁴² *Allgemeine Preußische Staats-Zeitung*, № 147 (Juni 27, 1826), S. 585.

⁵⁴³ Verzeichniß der Königl. Preußischen Consulen und Agenten. *Regierungsblatt für das Königreich Württemberg*, 1835. № 39. S. 376.

⁵⁴⁴ Новороссийский календарь на 1836 год. Одесса: Городская типография, 1835. 118.

перелічуючи відомих їй консулів німецьких держав у Одесі, почала список консулів Пруссії тільки з Вальтера, причому початковою датою його перебування на консульській посаді назвавши приблизно 1836 рік («І.Я. Валтер (~ 1836-1841 рр.)»)⁵⁴⁵. Цікаво, що 1836 р. значиться як відправний в історії консульства Пруссії в Одесі і в статті «Іноземні консульства в Україні до 1991 року» у «Вікіпедії»⁵⁴⁶.

Валтер продовжував значитись консулом Пруссії у «Новороссийском календаре» на 1838⁵⁴⁷, 1839⁵⁴⁸, 1840⁵⁴⁹ і 1841⁵⁵⁰. У календарі ж на 1842 р. він на посаді прусського консула вже не фігурував⁵⁵¹.

Посилаючись на справу Державного архіву Одеської області «Про дозвіл підняти прапори на будинках консулів. 1840 р.»⁵⁵², Лілія Білоусова перелічує наявних у тому році в Одесі 7 генеральних консулів і 14 консулів, серед яких був і консул Пруссії «Ісай Якович Валтер»⁵⁵³.

У 1840 р., коли в «Новороссийском календаре» прусський консул в Одесі фігурував як «Ісай Якович Валтер», «Вальтер Я.» значився як одеський «хлібник», який мешкав у Одесі у власному будинку на вул. Преображенській⁵⁵⁴.

Еврідікі Сіфнеу назвала «Вальтер і Ко» в переліку британських фірм у Одесі (уточнивши, що та імпортувала портер із Ліверпуля). Підставою для класифікації

⁵⁴⁵ Вовчук Л. Німецькі консули на Півдні України (XIX – поч. XX ст.) // *Всеукраїнська науково-методична конференція «Могилянські читання – 2015: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»*: [збірник тез]. Том 5. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 4.

⁵⁴⁶ Іноземні консульства в Україні до 1991 року. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Іноземні_консульства_в_Україні_до_1991_року (Дата звернення: 18.05.2020).

⁵⁴⁷ Новороссийский календарь, издаваемый П. Яхневичем. 1838-й год. Одесса: Городская типография, 1837. С. 108.

⁵⁴⁸ Новороссийский календарь на 1839 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1838. С. 224.

⁵⁴⁹ Тут його прізвище написано вже як «Вальтер». Як і прусський консул, серед іноземних консулів в Одесі в цьому році фігурували ті ж особи і в тих же статусах, що і в році попередньому (Новороссийский календарь на 1840 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1839. С. 9).

⁵⁵⁰ Новороссийский календарь на 1841 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1840. С. 139-140.

⁵⁵¹ Новороссийский календарь на 1842 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1841. С. 156.

⁵⁵² В самому архівному описі під відповідним номером фігурує справа з іншою назвою (ДАОО. Ф. 1 О. 192. Спр. 49. По предмету назначения иностранными правительствами консулов или агентов в России; тут же о признании Гейнриха Ришарда швейцарским вице-консулом в Одессе. 1840 г. 24 арк.)

⁵⁵³ Білоусова Л. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств у Одесі в XIX – на початку XX століть. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2015. Вип. 24. С. 379.

⁵⁵⁴ Новороссийский календарь на 1841 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1840. С. 268.

фірми Вальтера як британської для грецької дослідниці стали публікації «Journal d'Odessa» з даними про прихід і відхід суден до Одеси у 1824 р.⁵⁵⁵

Місіонер Джозеф Вольф, який прибув до Одеси 23 грудня 1825 р. і 27 та 28 грудня прочитав кілька публічних лекцій у тамтешній лютеранській єпископальній церкві в присутності кількох сотень «росіян, німців і євреїв усіх класів»⁵⁵⁶, 2 січня 1826 р. записав, що «пани Вальтер, Бок, Ленгніч і Ко» це дуже респектабельні німецькі купці, які були з ним дуже люб'язні. Вальтер-молодший бачився з братом Вольфа у Франкфурті-на-Майні. Дружина ж Вальтера була донькою «знаменитого доктора Клейна (Klein) зі Штутгарту»⁵⁵⁷.

Тесть Вальтера, вюртенберзький медик у Штутгарті доктор Карл Крістіан фон Клейн помер незадовго до того, 9 лютого 1825 р. Як значиться у некролозі, Клейн народився у тому ж Штутгарті 28 січня 1772 р. і був сином вюртенберзького лейб-хірурга і домогосподарки (уродженої Зіглін (Siglin)). З 7 братів і сестер Карла Крістіана фон Клейна на час його смерті живими залишались 2 брата і 3 сестри. Тесть Вальтера навчався спочатку вдома, у 1780 р. вступив до гімназії Штутгарта, у 1788 р. продовжив навчання на медичному відділенні військовій академії Hohe Karlsschule. У 1793 р. він захистив дисертацію «Sistens monstrorum quorundam descriptionem» («Науковий опис деяких монстрів»). Вчився Клейн і в університетах Вюртенберга, Йени, Халле, Геттінгена, Марбурга, Гіссена та Франкфурта.

У 1796 р. він повернувся до Штутгарту, де став придворним хірургом, міським хірургом, а згодом увійшов до королівської медичної ради Вюртемберга.

У квітні 1803 р. Клейн взяв шлюб із уродженою Зауервайн (Sauerwein). У некролозі Клейна сформульовано, що «вони жили винятково щасливо, але в 1803 р. вона померла від виснаження». Далі ж зазначено: «Запорукою її кохання стала дочка, яка вийшла заміж за купця Вальтера в Одесі».

⁵⁵⁵ Evrydiki Sifneos. "Preparing the Greek Revolution in Odessa in the 1820s: Tastes, Markets and Political Liberalism", *The Historical Review / La Revue Historique Section of Neohellenic Research / Institute of Historical Research* Volume XI (2014). P. 147.

⁵⁵⁶ *Missionary journal of the Rev. Joseph Wolff, missionary to the Jews*. Vol. III. London, 1829. P. 275.

⁵⁵⁷ Там само; Lyman I., Konstantinova V. Prussian Consuls on the Southern Ukrainian Frontier in the 19th Century. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal of Southeastern European Studies*. İstanbul. 2020. No. 35. P. 151.

У 1804 р. Клейн взяв другий шлюб із уродженою Грос (Groß) зі Штутгарту, і від цього шлюбу у дружини Вальтера з'явилися 3 зведені сестри і 3 зведені брати. З цих братів перший займався медициною в університеті в Тюбінгені, другий присвятив себе архітектурі, а третій на час написання некрологу Карла Крістіана фон Клейна із професією ще не визначився.

У 1814 р. тестю Вальтера було доручено керівництво російськими шпиталями, що з'явилися у Вюртенберзі з приходом військ Російської імперії та її союзників. У 1816 р. Клейн був нагороджений російським орденом Святого Володимира 4-го ступеня. Тесть купця Вальтера з Одеси, крім того, був автором низки наукових праць і членом чисельних наукових товариств⁵⁵⁸.

У 1828 р. у столиці Британської імперії Вільямом Джакобом були опубліковані «Tracts relating to the corn trade and corn laws...» («Трактати, що стосуються торгівлі зерном і зернових законів...»), серед яких були і «Замітки стосовно комерції Чорного і Азовського морів, що стосуються переважно зернової торгівлі». Там цитуються, зокрема листи «Вальтер і Ко» з Одеси від 30 червня щодо цін на м'які сорти пшениці⁵⁵⁹ і від 24 березня 1826 р. із твердженням, що «необхідною умовою тепер буде проведення операцій із зерном впевненіше та регулярніше, щоб надсилати кораблі за тими вантажами, які будуть замовлені...»⁵⁶⁰ Додатком же до цих заміток стали 5-сторінкові витяги з циркулярного листа «Вальтер і Ко», складеного в Одесі 24 листопада 1826 р. Мета цього циркулярного листа чітко артикулювалась вже першим його реченням: «Джентльмени, питання стосовно нового врегулювання зернових законів Великої Британії скоро надійде на розгляд Парламенту, тож ми хотіли б запропонувати вам інформацію щодо нашого зернового ринку, і сподіваємось, що це заслуговуватиме вашої уваги»⁵⁶¹. Далі ж наводились предметні і докладні дані щодо цін (як в рублях, так і в фунтах стерлінгів) на пшеницю в Одесі у 1817-1826 рр., обсягів її експорту, із акцентом на ситуації із зерновим ринком на момент

⁵⁵⁸ von Klein K. C. Neuer Nekrolog der Deutschen. Dritter Jahrgang, 1825. Zweites Seft. Ilmenau: Bernhard Friedrich Voigt, 1827. S. 1326-1334.

⁵⁵⁹ William J. Tracts relating to the corn trade and corn laws: including the second report ordered to be printed by the two houses of Parliament. London: John Murray, Albemarle-Street, 1828. P. 14.

⁵⁶⁰ Там само, С. 22.

⁵⁶¹ Там само, С. 37.

складання цього циркулярного листа. Лаконічнішою була інформація, подана «Вальтер і Ко» щодо ситуації на ринку кукурудзи, квасолі, гороху, сочевиці, ячміню, вівса, жита, проса та жиру. В Лондоні цей циркулярний лист «Вальтер і Ко» був зареєстрований 28 грудня 1826 р.⁵⁶²

Про Вальтера в контексті історії євангельсько-лютеранської громади Одеси згадується у книзі 1893 р. Фрідріха Бінемана «Werden und Wachsen einer deutschen Kolonie in Süd-Russland: Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinde zu Odessa»⁵⁶³, з якої взято інформацію і при укладанні бази даних «Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland».

У 1830-х рр. в комерційному суді розглядалась справа про недопостачання вовни колоністом колонії Малий Буялик Желе Церцакі. 16 лютого 1834 р. Церцакі уклав із «Вальтер і Ко» контракт на поставку не пізніше кінця червня того ж року 1500 пудів овечої білої немитої вовни за ціною 7 рублів 50 копійок за пуд (частина цих грошей була внесена «Вальтер і Ко» вже при укладені контракту). При підписанні контракту Церцакі вручив Вальтеру купчу на свій будинок, втім, як з'ясувалось пізніше, цей будинок вже був заставлений ні кримську сіль, взяту ще в 1827 р. До визначеного часу Церцакі поставив тільки 644 пудів. Він попросив відтермінування, на що повірений «Вальтер і Ко» купець Вайнберг погодився. Втім, решта вовни не була поставлена і через рік. Тож майно Церцакі було описане. Але борг колоніст не виплатив і станом на 1844 р.⁵⁶⁴

Вольфганг Сартор і слідом за ним Сергій Мошенський пишуть, що в 30-ті роки XIX ст. у Одесі німецькі підприємці за впливовістю були на другому місці після грецьких контролюючи, зокрема, 20 % експорту зерна. А серед німецьких купців Одеси, в свою чергу, найбільш заможними були Вальтер, який спеціалізувався і на експорті вовни, і Мас⁵⁶⁵. Вольфганг Сартор наводить і таблицю, згідно з якою

⁵⁶² Там само, С. 37-41; Цей циркулярний лист згадує, зокрема, дослідник з Молдови Андрій Емільчук у дисертації «Роль Одеського порту в європейській системі торгівлі зерном (1794-1853)» (Emilciuc A. Rolul portului Odesa în sistemul comerțului european cu cereale (1794-1853): PhD dissertation: 07.00.03. Chișinău, 2011. 169 p.).

⁵⁶³ Bienemann F. Werden und Wachsen einer deutschen Kolonie in Süd-Russland: Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinde zu Odessa. Odessa: Schultze, 1893. 460 s.

⁵⁶⁴ Калмакан Н. Малобуялыкские греки: 200 лет на Одессчине: в 3 т. Том 3. Одесса: Атлант, 2013. С. 223-233.

⁵⁶⁵ Вольфганг С. Хлебные экспорты Черноморско-Азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834-1914 // *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII-XIX ст. Збірник наукових статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 169-171; Мошенский, С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. Лондон: Xlibris, 2014. С. 310.

Ісай Вальтер, який мав походження «з німців», у 1834-1839 рр. мав оборот торгівлі в розмірі 19911618 рублів, що становило 10,5 % загального обороту торгівлі підприємств-експортерів цих років. Далі ж Сартор зазначає, що у 1840-1844 рр. німці-зерноторговці ще посилили свої позиції, даючи вже 29 % обороту. Причому один тільки І. Вальтер в ці роки мав оборот в 6436489 рублів, що становило 10,1 % від загального обороту всіх експортерів. Але в 1845-1853 рр. німці-зерноторговці вже втратили свої позиції (14,9 % від загального обороту експорту), що Сартор пояснює саме «виходом із справи Вальтера»⁵⁶⁶.

Як прусський консул і підприємець Вальтер тісно спілкувався з німецькими колоністами регіону. До кола осіб, з якими мав справу Вальтер, входив і Іоган Корніс (Johann Cornies) – один із лідерів менонітів, землевласник, засновник Старобердянського лісництва. Мала батьківщина Іоагана, Бервальде під Гданськом, де він народився у 1789 р., при другому подалі Речі Посполитої увійшла до складу Пруссії. Коли Іогану було 15 років, він із родиною перебрався з Пруссії до Російської імперії, осівши спочатку в Хортицькому менонітському окрузі, а за два роки перебравшись до Молочанського менонітського округу (село Орлове, Ohrloff). У 1809 р. Корніс завів велике вівчарське господарство, яке став розвивати, паралельно займаючись і продажем продукції німецьких колоністів у портових містах регіону. Орендуючи землі Корніс заснував хутір Юшанли, а в 1836 р. Миколою I землі хутора були подаровані родині Корнісів. Поступово заможний меноніт розширював свої маєтності. Корніс продовжував займатись вівчарством і конярством, селекцією рослин, при цьому дбаючи про освіту менонітів. Саме у зв'язку з цим 29 серпня 1838 р. Іоган Корніс написав Вальтеру листа, відповідаючи на послання прусського консула в Одесі від 6 серпня. Корніс повідомляв Вальтеру, що в селі Гнаденфельд Молочанського менонітського округу мешкає шкільний вчитель Фрідріх Вільгельм Ланге, чия 42-річна дружина Фрідеріка Генрієтта народилась у Аренсвальде, що в Бранденбурзі. Батьком

⁵⁶⁶ Вольфганг С. Хлебные экспорты Черноморско-Азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834-1914 // *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII-XIX ст. Збірник наукових статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 169-171. Lyman I., Konstantinova V. Prussian Consuls on the Southern Ukrainian Frontier in the 19th Century. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal of Southeastern European Studies. İstanbul*. 2020. No. 35. P. 151.

Фрідеріки Генрієтти був кравець Кристіан Клуг, який помер ще в 1818 р. неподалік міста Дрезденко (Driesen), а матір'ю – Шарлотта Софія Клуг (в дівочтві Поленіус), померла в 1819 р. неподалік Грауденцу. Долі Корніс інформував Вальтера, що шкільний вчитель Фрідріх Вільгельм Ланге та його дружина Фрідеріка Генрієтта мають 8 дітей, і перелічив їх всіх із зазначенням віку кожного⁵⁶⁷.

Варто наголосити, що південноукраїнські меноніти, включно з тим самим Корнісом, підтримували тісні зв'язки з Пруссією. І тут теж не обходилося без участі прусського консула. У 1832 р. Іоган Корніс допомагав своєму другу в Данцизі купцю Генріху ван Стіну, чий пасинок, Карл Антон Циммерман, був поміщений до закладу релігійної благодійної установи в Катеринославі як психічно хворий. Корніс всіляко опікувався пасинком свого друга. Але Карл Антон Циммерман потонув під час купання в Дніпрі, і Корніс негайно повідомив про це Генріха ван Стіна. Той відповів Корнісу листом, що прусський уряд вимагає якомога скоріше документальне підтвердження факту смерті. Причому зазначалось, що такий документ, виданий катеринославськими чиновниками, мав бути обов'язково засвідчений печаткою і підписом найближчого прусського консула. Тож 25 листопада 1832 р. Іоган Корніс написав Вільгельму Франку, просячи в нього поради, як саме він, Корніс, може отримати потрібне свідоцтво про смерть Карла Антона Циммермана і як це свідоцтво може бути завірене прусським консулом. Корніс просив Франка, якщо це тільки не становить для нього надто великого клопоту, організувати отримання такого документу і засвідчення його консулом⁵⁶⁸. Найближчий прусський консул знаходився саме в Одесі. Тож 24 квітня 1833 р. Корніс повідомив Генріха ван Стіна, що йому таки вдалося отримати сертифікат про смерть, і він сьогодні ж надішле його поштою до Одеси для засвідчення консулом Пруссії. Одразу після отримання документу з консульськими печаткою і підписом Корніс обіцяв відіслати його до Данцига⁵⁶⁹.

⁵⁶⁷ Transformation on the Southern Ukrainian Steppe: Letters and Papers of Johann Cornies, Volume II: 1836-1842 / Ed. by H. L. Dyck, I. I. Epp, J. R. Staples. Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 2020. P. 138.

⁵⁶⁸ Transformation on the Southern Ukrainian Steppe: Letters and Papers of Johann Cornies, Volume I: 1812-1835 / Ed. by H. L. Dyck, I. I. Epp, J. R. Staples. Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 2015. 289-290.

⁵⁶⁹ Там само, С. 324.

Про те, що як і його попередник на консульській посаді, Вальтер згодом залишив територію Російської імперії, можна судити із вже згадуваної статті «Одесского вестника» за 1845 р.⁵⁷⁰ З неї ж випливає, що Вальтер, якого автор статті згадує як «одного з перших наших неогоціантів», мав російське підданство.

Про те, що Вальтер раніше назавжди залишив Одесу, згадував у тому ж 1845 р. і Аполлон Скальковський, який, перелічуючи купців, «гідних вічної пам'яті своїх співгромадян», назвав цілу низку вже померлих, після чого додав: «не кажучи вже про таких, які залишили наше місто, але ще живих, як Гарі та Вальтер. Всі вони або заснували, або пожвавлювали в Одесі торгівлю, отже, сприяли збагаченню Одеси»⁵⁷¹.

У 1844 і 1845 р. купець Вальтер (Esaias Walther) значився членом Торгово-ділової асоціації в Ханау. До членів цієї асоціації там же і тоді ж належав і фабричний менеджер Вальтер (J.D. Walther)⁵⁷², який був там, на відміну від Ісаї Вальтера, і станом на 1840 р.⁵⁷³

А у 1848 р. Вальтер (Esaias Walther) з Кессельштадту біля Ханау «засвітився» у зв'язку з діяльністю Німецького Передпарламенту (Vorparlament). Як і інші учасники Передпарламенту, Вальтер не обирався: більшість з тих, хто зібрались у Франкфурті-на-Майні, були активними членами парламентів окремих німецьких держав (причому не всіх). Гессен-Дармштадт тоді представляли аж 84 особи. Однією з дій Передпарламенту було обрання комісії з підготовки проекту конституції для Національних зборів⁵⁷⁴.

Таким чином, третій за хронологією прусський консульський представник у Одесі купець Ісай С. Вальтер у консульській справі Geheimes Staatsarchiv

⁵⁷⁰ Гончарук Т. Стаття на шпальтах «Одесского вестника» про шкідливість панування іноземців в зовнішній торгівлі Одеси. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2019. Вип. 26. С. 114.

⁵⁷¹ Скальковский А. «Коммерческое народонаселение города Одессы (Окончание)», *Одесский Вестник*. 20.I.1845; Гончарук Т. Стаття на шпальтах «Одесского вестника» про шкідливість панування іноземців в зовнішній торгівлі Одеси. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2019. Вип. 26. С. 115.

⁵⁷² Kurfürstlich Hessisches Hof- und Staatshandbuch auf das Jahr 1844. Cassel: Waisenhaus, 1844. S. 303; Kurfürstlich Hessisches Hof- und Staatshandbuch auf das Jahr 1845. Cassel: Waisenhaus, 1845. S. 303. Lyman I., Konstantinova V. Prussian Consuls on the Southern Ukrainian Frontier in the 19th Century. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal of Southeastern European Studies. İstanbul*. 2020. No. 35. P. 151.

⁵⁷³ Kurfürstlich Hessisches Hof- und Staatshandbuch auf das Jahr 1840. Cassel: Waisenhaus, 1840. S. 328.

⁵⁷⁴ Haeussler B. Revolution oder Reform? Politik im Vorparlament und im Fünfzigerausschuß. *Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst*. 1974. Bd. 54. S. 13-28; Wollstein G. Das Vorparlament. Die Konterrevolution erhält ihre Chance // M. Salewski (Hrsg.). Die Deutschen und die Revolution. 17 Vorträge. Muster-Schmidt Verlag, Göttingen/Zürich, 1984. S. 179-205.

Preussischer Kulturbesitz вперше згадується в документі від 27 листопада 1825 р. Вже 26 січня 1826 р. король Пруссії підписав стандартний бланк про призначання Вальтера консулом. Пропрацювавши на цій посаді 15 років і залишаючи її через переїзд до малої батьківщини, м. Ханау на річці Майн, Вальтер повернув оригінал цього документу у вересні 1840 р.

3.4. Іоган Альбрехт Бок

У відповідній архівній справі справі Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz прізвище Бока вперше присутнє у вже згадуваному листі Кюстера, адресованому Міністру закордонних справ Пруссії Альбрехту фон Бернсторфу від 11 січня 1829 р., в якому фігурували як «королівський консул Вальтер», так і «купець Вальтер 2»⁵⁷⁵. Так само про Бока йшлося і у листі, складеному з приводу листа Кюстера в Міністерстві закордонних справ Пруссії вже наступного дня, 12 січня на адресу консульства в Одесі⁵⁷⁶.

Про Бока (J.A. Wock) йшла мова і в останньому документі справи «Консульство в Одесі. Том 1. Квітень 1814 – липень 1830», яким був лист консула Вальтера до його керівника в Берліні, складений у Одесі 10 (22) червня 1830 р.⁵⁷⁷

Наступного разу про Іогана Альбрехта Бока Вальтер писав до Берліна 20 травня (1 червня) 1832 р. – цей лист відклався вже у справі «Консульство в Одесі. Том 2. Січень 1832 – грудень 1850»⁵⁷⁸ і був там першим, що стосувався процедури призначення Бока віце-консулом у Одесі. У Берліні лист Вальтера був зареєстрований 18 червня, а за 6 днів Міністерство закордонних справ звернулось з його приводу до Міністерства торгівлі. Показово, що з тексту цього звернення видно, що прізвище Бока в Міністерстві закордонних справ ще було, що називається, не на слуху. Адже, не зовсім розібравши почерк Вальтера (який, втім,

⁵⁷⁵ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 429. Bd. 1. S. 146.

⁵⁷⁶ Там само, С. 147.

⁵⁷⁷ Там само, С. 153-154.

⁵⁷⁸ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 430. Bd. 2. S. 3.

у цьому місці був розбірливішим, ніж у інших), у Міністерстві записали: «Johann Albrecht Bock (oder Boem)» («Іоган Альбрехт Бок (або Боем)»)⁵⁷⁹.

4 серпня 1832 р. Вальтер написав з приводу Бока до Міністерства вже не з Одеси, а з Берліна. Тут вже ім'я та прізвище купця Бока були виведені вельми каліграфічно⁵⁸⁰. Лист Вальтера зареєстрували в Міністерстві закордонних справ 9 серпня, а 16 серпня це Міністерство звернулось з питання Бока до фон Шукмана⁵⁸¹. Міністерство торгівлі відреагувало на це вже 21 серпня – саме тоді з приводу Бока був складений лист на ім'я Фрідріха Ансільона (Jean-Pierre Frederic Ancillon), який служив у Міністерстві закордонних справ Пруссії ще з 1804 р., а нещодавно, у цьому ж 1832 р., очолив це Міністерство⁵⁸².

За усталеною процедурою, 12 вересня 1832 р. Міністерство закордонних справ склало документ на ім'я очільника держави щодо призначення консульського представника Пруссії. Щоправда, оскільки консул не змінювався, а в його підпорядкування поступав віце-консул, на початку цього документу не згадувалась дата призначення очільника консульської установи в Одесі⁵⁸³. Наступним же документом справи став датований тим же днем документ про призначення прусського консульського представника. До стандартного друкованого бланку були вписані дата, місце призначення (Одеса), призначеного (купець Іоган Альбрехт Бок), в кількох місцях перед словом «консул» дописано «віце-», а також внесено кілька правок і доповнень⁵⁸⁴.

30 жовтня у Міністерстві закордонних справ Пруссії були складені чернетки листів щодо призначення Бока віце-консулом у Одесі, адресовані прусському послу в Петербурзі, самому Іогану Альбрехту Боку, фон Шукману та Вальтеру⁵⁸⁵.

У листі Боку перелічувались видані офіційним Берліном розпорядження від 30 січня 1815, 4 лютого і 23 серпня 1816, 14 лютого і 5 серпня 1828, 27 травня і 29 вересня 1829 р., якими він мав послуговуватись у своїй діяльності.

⁵⁷⁹ Там само, С. 4.

⁵⁸⁰ Там само, С. 5.

⁵⁸¹ Там само, С. 6.

⁵⁸² Там само, С. 7.

⁵⁸³ Там само, С. 8.

⁵⁸⁴ Там само, С. 9.

⁵⁸⁵ Там само, С. 11-12.

Подальші кроки щодо визнання нового консульського представника мали робитись вже в Петербурзі. Пруський представник у столиці Російської імперії 31 грудня 1832 (12 січня 1833 р.) повідомив Міністерству закордонних справ у Берліні про новини щодо просування справи Бока, отримані 24 грудня⁵⁸⁶. 26 січня 1833 р. Міністерство закордонних справ повідомило про це Міністерству торгівлі. Це є останній документ у справі «Консульство в Одесі. Том 2. Січень 1832 – грудень 1850», який стосується призначення і визнання Бока на посаді віце-консула в Одесі.

Наступного разу віце-консул Бок у цій справі згадується в копії листа до Берліну, складеного консулом Вальтером в Одесі 2 (14) грудня 1838 р.⁵⁸⁷

10 (22) липня 1839 р. консул Вальтер написав з Одеси до Берліну лист, який вже стосувався віце-консула Бока в першу чергу⁵⁸⁸. До цього листа був доданий і складений того ж дня лист за підписом самого Іогана Альбрехта Бока⁵⁸⁹. Про подальший перебіг цього листування⁵⁹⁰ ми вже писали в підрозділі, присвяченому Вальтеру.

Вже з інших питань віце-консул Бок згадувався в листах консула Вальтера з Одесі до Берліна, датованих 29 січня (10 лютого) 1840 р.⁵⁹¹ і 27 березня (15 квітня) 1840 р.⁵⁹², а також у листі, надісланому Вальтером до Міністерства закордонних справ Пруссії вже з Берліну 17 серпня 1840 р., який стосувався питання зміни осіб на посадах прусських консула та віце-консула в Одесі. Відповідно, про віце-консула Бока, який міг зайняти місце Вальтера, йшлося у відповіді Міністерства закордонних справ Пруссії Вальтеру від 22 серпня 1840 р.⁵⁹³, в датованому тим же днем листі Міністерства фон Альвенслебену⁵⁹⁴, відповіді Вальтера Міністерству

⁵⁸⁶ Там само, С. 14.

⁵⁸⁷ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 430. Bd. 2. S. 22.

⁵⁸⁸ Там само, С. 26.

⁵⁸⁹ Там само, С. 27.

⁵⁹⁰ Там само, С. 28-30.

⁵⁹¹ Там само, С. 31-32.

⁵⁹² Там само, С. 34.

⁵⁹³ Там само, С. 35.

⁵⁹⁴ Там само, С. 36.

закордонних справ від 15 вересня 1840 р.⁵⁹⁵ 20 вересня (2 жовтня) листа до Міністра закордонних справ написав уже сам Бок з Одеси⁵⁹⁶.

В продовження процедури про Бока йшлося і в листі Міністерства до фон Альвенслебена від 13 жовтня⁵⁹⁷, відповіді Міністерству від 10 грудня⁵⁹⁸, зверненні Міністерства до глави держави від 25 грудня 1840 р., де згадувалось і те, що у 1832 р. Бок був призначений віце-консулом Пруссії в Одесі⁵⁹⁹.

Того ж дня, 25 грудня 1840 р. побачив світ стандартний документ щодо призначення Бока на посаду консула Пруссії в Одесі⁶⁰⁰.

Як і потребувала процедура, 11 січня 1841 р. Міністерство закордонних справ звернулось до прусського повноважного представника в Петербурзі Августа фон Лібермана (August von Liebermann)⁶⁰¹. Того ж дня були складені листи Міністерства і до самого консула Бока в Одесу⁶⁰², до новопризначеного на місце віце-консула Бульке⁶⁰³ та до фон Альвенслебена⁶⁰⁴ – в двох останніх також згадувалось про підвищеного до консула Бока.

1 (13) березня 1841 р. Август фон Ліберман повідомив з Петербургу до Міністерства у Берліні про просування справи із визнанням новопризначених консула і віце-консула російською владою⁶⁰⁵.

4 квітня 1841 р. Міністерство закордонних справ написало з приводу визнання Бока консулом до фон Альвенслебена⁶⁰⁶.

14 ж квітня 1841 р. у Берліні був зареєстрований лист від самого Бока, написаний у Одесі Міністру закордонних справ Пруссії 21 березня (2 квітня)⁶⁰⁷. А 18 квітня в Міністерстві зареєстрували листа від Бока, написаного в Одесі ще 19 (31) березня. Цей лист стосувався переважно віце-консула Бульке⁶⁰⁸.

⁵⁹⁵ Там само, С. 37.

⁵⁹⁶ Там само, С. 40.

⁵⁹⁷ Там само, С. 41-42.

⁵⁹⁸ Там само, С. 43.

⁵⁹⁹ Там само, С. 45.

⁶⁰⁰ Там само, С. 47.

⁶⁰¹ Там само, С. 49-50.

⁶⁰² Там само, С. 50-51.

⁶⁰³ Там само, С. 51-52.

⁶⁰⁴ Там само, С. 52.

⁶⁰⁵ Там само, С. 53.

⁶⁰⁶ Там само, С. 54.

⁶⁰⁷ Там само, С. 55.

⁶⁰⁸ Там само, С. 57.

29 серпня (10 вересня) Бок надіслав до Міністерства закордонних справ Пруссії список низки наявних в архіві консульства в Одесі документів, виданих офіційним Берліном. Міністерство ж у відповіді Боку від 7 жовтня звернуло увагу на низку інших документів, якими він має скеровуватись у своїй консульській діяльності⁶⁰⁹.

Наступним у справі «Консульство в Одесі. Том 2. Січень 1832 – грудень 1850» був підшитий документ, датований аж 30 березня (11 квітня) – лист фон Лібермана з Петербургу до Міністерства закордонних справ Пруссії щодо відпустки віце-консула Бульке⁶¹⁰. Хоча ні в цьому листі, ні в зверненні до Міністерства з відповідного питання самого Бульке консул в Одесі Бок не згадувався, про нього не забуло написати в резолюції на листі Августа фон Лібермана, накладений 27 квітня.

Ще перебуваючи у відпустці, Бульке 9 вересня написав з Берліна листа, адресованого Генріху фон Бюлову (Heinrich von Bülow), якій тільки за рік до того став Міністром закордонних справ Пруссії. Там консул Бок вже згадувався у зв'язку з тим, що Бульке не планував повернутись до роботи під його керівництвом (докладніше про це див. у наступному підрозділі)⁶¹¹.

Подальша участь Бока у справі звільнення підпорядкованого йому віце-консула відбилась у листі до нього, складеному Міністерством закордонних справ 15 вересня⁶¹², у відповіді Бока Міністерству 17 (29) вересня⁶¹³ і в листі Міністра Генріха фон Бюлова, адресованому консулу Боку в Одесу 6 грудня 1843 р.⁶¹⁴

За 1844 р. у справі «Консульство в Одесі. Том 2. Січень 1832 – грудень 1850» не відклалось жодного документу, а першим документом за підписом консула Бока, підшитим до справи за 1845 р., став його рапорт до Міністра закордонних справ від 25 лютого (9 березня) з низкою статистичних даних щодо закордонного торгового судноплавства на Азовському морі⁶¹⁵.

⁶⁰⁹ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 430. Bd. 2. S. 62-65.

⁶¹⁰ Там само, С. 66.

⁶¹¹ Там само, С. 68.

⁶¹² Там само, С. 69.

⁶¹³ Там само, С. 71.

⁶¹⁴ Там само, С. 72.

⁶¹⁵ Там само, С. 78.

Наступного листа Бок надіслав з Одеси до Міністерства в Берліні вже 6 (18) квітня того ж 1845 р.⁶¹⁶ Відповідь Міністерства консулу в Одесі була складена 17 травня⁶¹⁷. Цим, а також вже згадуваним зверненням колишнього консула Вальтера і відповіддю йому Міністерства, і обмежується документація справи за 1845 р.

Першим документом за 1846 р. стала копія складеного у Одесі 6 (18) лютого листа Бока щодо Карла Треббіна⁶¹⁸.

Наведемо інформацію щодо Бока, виявлену в інших джерелах.

Як вже йшла мова вище, Бок згадувався британським місіонером Джозефом Вольфом, який взимку 1825-1826 р. відвідував Одесу і 2 січня 1826 р. записав, що «пани Вальтер, Бок, Ленгніч і Ко» це дуже респектабельні німецькі купці, які були з ним дуже люб'язні⁶¹⁹.

Joh. Albr. Bock подається як віце-консул у Одесі при консулі Вальтері і в списку пруських консульських представників 1835 р.⁶²⁰

Цікаво, що в листуванні професора, доктора теології Карла Рудольфа Хагенбах-Гейгі (Karl Rudolf Hagenbach-Geigy, 1801-1874), що зберігається в архіві німецькомовного кантону Базель-Штадт, розташованого на півночі Швейцарії, присутня позиція «PA 838a D 17 Bock, J.A., Konsul, Odessa (1), 1843 (Dossier)»⁶²¹.

Іван Карлович Бок у «Новороссийском календаре» вперше згадується як консул Пруссії на 1842 р.⁶²², тоді як у виданні на 1841 р. там ще значився Вальтер.

Як консул Пруссії Іван Карлович Бок значиться і в «Новороссийском календаре» на 1843⁶²³, 1844⁶²⁴, 1845⁶²⁵, 1846⁶²⁶ і 1847⁶²⁷ рр.

⁶¹⁶ Там само, С. 79.

⁶¹⁷ Там само, С. 80.

⁶¹⁸ Там само, С. 81.

⁶¹⁹ Missionary journal of the Rev. Joseph Wolff, missionary to the Jews. Vol. III. London, 1829. P. 275.

⁶²⁰ Verzeichniß der Königl. Preußischen Consulen und Agenten. *Regierungsblatt für das Königreich Württemberg*. 1835. № 39. S. 376.

⁶²¹ PA 838a D 17 Bock, J.A., Konsul, Odessa (1), 1843 (Dossier) // QUERY. Online Archivkatalog des Staatsarchivs Basel-Stadt. URL: <https://query.staatsarchiv.bs.ch/query/detail.aspx?ID=457040> (Дата звернення: 17.05.2020).

⁶²² Новороссийский календарь на 1842 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1841. С. 156.

⁶²³ Новороссийский календарь на 1843 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1842. С. 158.

⁶²⁴ Новороссийский календарь на 1844 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1843. С. 161-162.

⁶²⁵ Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1844. С. 160.

⁶²⁶ Новороссийский календарь на 1846 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1845. С. 166-167.

Можемо припустити, що саме спираючись на неточні дані «Новороссийского календаря», Людмила Вовчук подала дати перебування Бока на посаді прусського консула в Одесі як 1842-1847⁶²⁸.

Як прусський консул у Одесі Іоган Альбрехт Бок фігурує у «Genealogisch-diplomatisches Jahrbuch für den Preußischen Staat und zunächst für dessen Adel und die höheren Stände überhaupt» за 1843 р.⁶²⁹ і «Deutsche Gewerbezeitung und Sächsisches Gewerbe-Blatt» за 1846 р.⁶³⁰

Дружиною Іогана Бока стала народжена в 1808 р. Хелена Мас – рідна сестра Ернста Маса, одного з наступників Бока на посаді прусського консула в Одесі. Хелена померла в 1852 р.⁶³¹

У серпні 1833 р. у Одесі у Іогана Альбрехта Бока і Хелени Бок (уродженої Мас) народилась донька Амалия Софія⁶³².

14 лютого 1836 р. було опубліковане затверджене російським імператором положення Комітету Міністрів про дозвіл прусському віце-консулу в Одесі «створити в Новоросійському краї товариство вівчарства». Цим положенням визначались підстави, на яких Боку дозволялось створити таке товариство: 1) Капітал товариства становитиме 800000 рублів і складатиметься з 4000 паїв, кожний по 200 рублів; 2) Товариство буде опікуватись закупівлею кращих отар з Саксонії та Сілезії, загальною чисельністю 6-7 тисяч баранів і овець «найкращої породи». Вони будуть доставлені в «Новоросійський край», де товариство докладе всіх зусиль для збереження чистоти породи і примноження чисельності отари, з тим, аби місцеві поміщики могли купувати з цієї отари за помірною ціною баранів і овець для розвитку тонкорунного вівчарства, а також для покращення якості вже

⁶²⁷ Новороссийский календарь на 1847 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1846. С. 177.

⁶²⁸ Вовчук Л. Німецькі консули на Півдні України (XIX – поч. XX ст.) // *Всеукраїнська науково-методична конференція «Могилянські читання – 2015: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»*: [збірник тез]. Том 5. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 4.

⁶²⁹ Genealogisch-diplomatisches Jahrbuch für den Preußischen Staat und zunächst für dessen Adel und die höheren Stände überhaupt. II. Berlin: Verlag von Carl Heymann, 1843. S. 174.

⁶³⁰ Deutsche Gewerbezeitung und Sächsisches Gewerbe-Blatt. 1846. Leipzig und Chemnitz: Bamberg, 1846. S. 341.

⁶³¹ Odessa (City) Deaths Records, 187x (R. Wiseman). URL: <http://sites.rootsweb.com/~ukrgs/odessa/ode187xd.txt> (Дата звернення: 22.05.2020); Lyman I., Konstantinova V. Prussian Consuls on the Southern Ukrainian Frontier in the 19th Century. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal of Southeastern European Studies. İstanbul*. 2020. No. 35. P. 152.

⁶³² Odessa City Birth Records (D. Wahl). URL: <http://sites.rootsweb.com/~ukrgs/odessa/odessab.txt> (Дата звернення: 14.05.2020).

наявних у них отар; 3) Товариство буде намагатись мати під рукою достатню кількість досвідчених спеціалістів з вівчарства, до яких поміщики могли б звертатись за допомогою в сортуванні, відбраковці та «змішуванні» порід; 4) Товариство попіклується про запровадження та поширення вдосконаленої методи сортування та промивки вовни, для цього виписавши найвправніших майстрів із Німеччини; 5) Через свій зразковий завод товариство буде намагатись знайомити вівчарів з різноманітними нововведеннями, а також переконувати вівчарів у практичній користі останніх; 6) Товариство буде готувати знаючих вівчарів для поміщицьких господарств; 7) Капітал товариства не забезпечується особистим майном засновника, тобто Бока, директорів і пайовиків, а тому у випадку невдачі всі ризикують лише своїми паями; 8) Для організації своєї діяльності товариство має обрати директорів, придбати потрібні землі «в Новоросійському краї або Бессарабії», відшукає потрібних людей, заведе, «за купецьким обрядом», бухгалтерію, касові та інші необхідні книги, визначиться з порядком продажу овець і вовни, а також буде оприлюднювати через друковані видання свою постанови, які будуть стосуватись порядку управління, роздачі паїв тощо⁶³³.

Про створення віце-консулом Боком цього товариства «*Allgemeines Organ für Handel und Gewerbe des In- und Auslands damit verwandte Gegenstände*», що виходила в Кельні, повідомила в своїй кореспонденції з Одеси за 4 березня 1836 р.⁶³⁴ Того ж місяця «*Allgemeine Preußische Staats-Zeitung*» також писала, що віце-консул Пруссії в Одесі Бок одержав дозвіл на створення компанії для влаштування великого вівчарського господарства в Північному Причорномор'ї з капіталом в 800 тисяч рублів, з випуском 4000 акцій вартістю 200 рублів кожна. Компанія мала залучити до роботи досвідчених спеціалістів і виписати з Сілезії та Саксонії 6-7 тисяч відбірних мериносів⁶³⁵.

Про відкриття наприкінці 1835 р. пруським віце-консулом у Одесі Боком компанії з розведення овець «на Півдні Росії» писало довідкове видання, видане у

⁶³³ Полное собрание законов Российской империи: Собр. I. в 45 т. Т. X. Отд. II. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1836. С. 1265.

⁶³⁴ *Allgemeines Organ für Handel und Gewerbe des In- und Auslands damit verwandte Gegenstände*. 1836. № 25. S. 142.

⁶³⁵ *Allgemeine Preußische Staats-Zeitung*. 1836. № 81. S. 331.

Штутгарті у 1840 р.⁶³⁶ Як вже зазначалось, у Державному архіві Одеської області відкладалась відповідна справа⁶³⁷.

Консула в Одесі Бока зустрічаємо в списку осіб, які 12 серпня 1836 р. прибули до Нюрнбергу і зупинились у його готелях⁶³⁸.

Консул Іоган Альбрехт Бок був лідером євангельсько-реформатської релігійної громади в Одесі⁶³⁹. Цю сторінку в історії міста і цю складову біографії Бока пам'ятають сучасні представники євангельсько-реформатської громади міста: на сайті «ЕРПЦО. Євангельская Реформатская Пресвитерианская Церковь г. Одессы» присутня сторінка «История реформатской общины в Одессе», де вміщено російськомовний переклад розділу книги реформатського пастора в Петербурзі Германа Дальтона з історії реформатської церкви в Росії. Щоправда, цей переклад має низку помилок, починаючи з того, що стосовно самого джерела матеріалу там написано: «Дослідження Германа Дальтона Гота «Історія реформатської церкви в Росії»». Тож як прізвище автора тут подається місто Гота, в якому книга Дальтона була опублікована в 1865 р.⁶⁴⁰ Та й прізвище Бока тут теж перекручене: «Головою ради був обраний купець Вок, а чотирма членами стали Х. Менгер, Ф. Тритен, Х. Ріхард і Абрахам Шпренгер»⁶⁴¹. В самому оригіналі у Дальтона прізвище Бока наведено коректно⁶⁴².

А 20 квітня 1848 р. преса писала про те, що Бок помер на посаді консула Пруссії в Одесі⁶⁴³.

Таким чином, Іоган Альбрехт Бок фігурує у документах Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz починаючи з 11 січня 1829 р. 12 вересня 1832 р. він був призначений віце-консулом, а 25 грудня 1840 р. – консулом Пруссії в

⁶³⁶ Possart P. A. F. K. Die Königreiche Schweden und Norwegen, das Kaiserthum Russland und Königreich Polen, und Freistaat Krakau. Das Kaiserthum Russland. Statistik. Zweite Abtheilung. Erster Theil, Stuttgart: Literatur-Comptoir, 1840. S. 276.

⁶³⁷ ДАОО. Ф. 1. О. 191 «1836 г.». Спр. 73. 74 арк.

⁶³⁸ Allgemeine Zeitung von und für Bayern: Tagsblatt für Politik, Literatur und Unterhaltung. 1836. № 227. S. 4.

⁶³⁹ Ship S. Das musikalische Leben der religiösen Gemeinden Odessas am Anfang des 20. Jahrhunderts. Besonderheiten der multikulturellen Umgebung. S. 173. URL: https://www.gko.uni-leipzig.de/fileadmin/user_upload/musikwissenschaft/pdf_allgemein/arbeitsgemeinschaft/heft11/1114_ship.pdf (Дата звернення: 17.05.2020).

⁶⁴⁰ Hermann D. Geschichte der reformirten Kirche in Russland: kirchenhistorische Studie. Gotha: R. Besser, 1865. 272 s.

⁶⁴¹ История реформатской общины в Одессе // ЕРПЦО. Євангельская Реформатская Пресвитерианская Церковь г. Одессы. URL: http://www.erpco.org.ua/?page_id=404 (Дата звернення: 18.05.2020).

⁶⁴² Hermann D. Geschichte der reformirten Kirche in Russland: kirchenhistorische Studie. Gotha: R. Besser, 1865. S. 186.

⁶⁴³ Allgemeine Preußische Staats-Zeitung. 1848. № 112. S. 955.

Одесі, і серед всіх своїх попередників і наступників на цьому місці він став єдиним, хто помер, залишаючись в такому статусі.

3.5. Карл Генріх Бульке

Карл Генріх Бульке молодший (Carl (Karl) Heinrich jun. Bulcke) народився у 1800 р. Його батьком був Карл Генріх Бульке старший з Ланггартена (Karl Heinrich (aus Langgarten) Senior Bulcke), який народився 28 жовтня 1756 р. у Данцигу, а матір'ю – Елізабет Бульке (в дівочтві Ротс, Rohts), народжена 22 травня 1771 р. теж у Данцигу⁶⁴⁴. Згідно з «Encyklopedia Gdańska», Карл Генріх Бульке старший з 1769 р. навчався у гімназії Данцига, був купцем, у 1808 р. володів торговими суднами «Aeolus» (10 ластів) і «Die Geschwindigkeit» (120 ластів), а також будинками в Данцигу за адресами Roggenpfuhl 236/237 (тепер ul. Żabi Kruk 32-33) і Johannisgasse 1321 (нині ul. Świętojańska 29), де розміщувалась його контора, що займалась зерновою торгівлею. У 1821 р. Карл Генріх Бульке старший став співзасновником, а потім був акціонером Данцигської акціонерної ощадної каси (Danziger Sparkassen-Aktien-Vereins)⁶⁴⁵.

Батьки майбутнього прусського віце-консула в Одесі вінчалися у 1798 р. Крім Карла Генріха Бульке молодшого, подружжя мало ще 6 дітей, якими були Джоанна Кароліна (за чоловіком Фокінг Focking, 1799-1875), Густав Теодор (1801-1862), Александр Вільгельм (1802-1809), Емілія Лізетта (1805-1813), Юліана Вільгельміна (1809-1828) і Адольф Фрідріх (1812-?)⁶⁴⁶. Карл Генріх Бульке старший помер у 1837 р.⁶⁴⁷, Елізабет Бульке – у 1852 р.⁶⁴⁸ Батьки прусського віце-консула поховані на колишньому новому кладовищі громади Святого Сальватора в Данцигу (Гданську). Стосовно цього поховання датою народження Карла Генріха Бульке старшого значиться жовтень 1754 р., а датою

⁶⁴⁴ Karl Bulcke. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/karl_bulcke (Дата звернення: 16.05.2020).

⁶⁴⁵ Miroslaw Gliński. *Bulcke Carl Heinrich sen.* URL: https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=BULCKE_CARL_HEINRICH_sen. (Дата звернення: 17.05.2020).

⁶⁴⁶ Elisabeth Rohtz. URL: <https://gw.geneanet.org/freimer1?lang=en&pz=richard&nz=reimer&ocz=1&p=elisabeth&n=rohtz> (Дата звернення: 17.05.2020).

⁶⁴⁷ Karl Bulcke. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/karl_bulcke (Дата звернення: 16.05.2020).

⁶⁴⁸ Elisabeth Bulcke. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/elisabeth_bulcke (Дата звернення: 16.05.2020).

смерті – 29 грудня 1837 р.⁶⁴⁹ Стосовно ж Елізабет Бульке датою народження фігурує 20 травня 1771 р., а датою смерті – 17 жовтня 1852 р.⁶⁵⁰

Дідом Карла Генріха Бульке молодшого по батьківській лінії був народжений у Данцигу 20 жовтня 1709 р. Готфрід Бульке (Gottfried Bulcke)⁶⁵¹, а бабою – народжена 25 жовтня 1720 р. Флорентина Шульт(с) (Florentine Bulcke (Schult(z))). Крім Карла Генріха Бульке старшого, вони мали ще 7 дітей – відповідно, рідних дядьків і тіток прусського віце-консула в Одесі, серед яких були й Іоган Готфрід Бульке та Конкордія Анна Тенхерт (Tenchert), в дівоцтві Бульке⁶⁵². Готфрід Бульке помер 24 листопада 1774 р. і похований у родинному склепі в церкві Святого Іогана (Johanneskirche) у Данцигу⁶⁵³. Там же похована і його дружина, яка померла 31 жовтня 1805 р.⁶⁵⁴

Прадідом прусського віце-консула (батьком Готфріда Бульке) був Крістіан Бульке старший, народжений у 1660 р. у Гюстові (Güstrow), що нині у землі Мекленбург-Передня Померанія. З Гюстова Крістіан спочатку поїхав до Лейпцига, де працював м'ясником, а вже звідти перебрався до Данцига, де також був зарахований до гільдії м'ясників. Помер він у тому ж Данцигу 6 квітня 1739 р. і також похований у родинному склепі в Johanneskirche⁶⁵⁵. Дружиною Крістіана Бульке старшого і прабабцею прусського віце-консула була похована там само Барбара Бульке (в дівоцтві Арендтольц, Arendtholz, 1670 – 23 листопада 1739 р.)⁶⁵⁶.

Батьками ж Крістіана Бульке старшого, а отже, прапрадідом і прапрабабцею прусського віце-консула були гюстовський бюргер Давід Бульке (David Bölcke)

⁶⁴⁹ Carl Heinrich Bulcke, Sr. URL: https://www.findagrave.com/memorial/204588321/carl_heinrich-bulcke#source (Дата звернення: 16.05.2020).

⁶⁵⁰ Elisabeth Rohts Bulcke. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/204588405/elisabeth-bulcke> (Дата звернення: 16.05.2020).

⁶⁵¹ Мирослав Глінські називає батьком Карла Генріха Бульке старшого Іогана (1704-1760). URL: https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=BULCKE_CARL_HEINRICH_sen. (Дата звернення: 17.05.2020)).

⁶⁵² Karl Bulcke. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/karl_bulcke (Дата звернення: 16.05.2020).

⁶⁵³ Gottfried Bulcke. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/201481823/gottfried-bulcke> (Дата звернення: 16.05.2020).

⁶⁵⁴ Florentine Schultz Bulcke. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/201481878/florentine-bulcke> (Дата звернення: 16.05.2020).

⁶⁵⁵ Christian Bulcke, Sr. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/201481640/christian-bulcke> (Дата звернення: 16.05.2020).

⁶⁵⁶ Barbara Arendtholz Bulcke. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/201481740/barbara-bulcke> (Дата звернення: 16.05.2020).

старший (?-1675), похований на колишньому церковному дворі в Гюстові⁶⁵⁷, і Елізабет Карнац Ханкен (Karnatz Hancken), яка народилась у 1633 р. і була похована там само, де і її чоловік⁶⁵⁸.

Елізабет Карнац Ханкен, в свою чергу, була донькою Крістіана Карнаца⁶⁵⁹ і Катаріни Карнац⁶⁶⁰ – прапрапрадіда і прапрапрабабці прусського віце-консула. Згідно з судовими записами, це подружжя, як і їхня донька, стали жертвами полювання на відьом у Мекленберзі. Катаріну вперше звинувачували у чаклунстві в 1653 р. Згодом Крістіан і Катаріна Карнац були піддані в Гюставі випробуванням на відьмацтво у 1669 і 1670 рр., під час чого і загинули. Після цього жінка була спалена як відьма, а чоловік похований за межами християнського кладовища. При полюванні на відьом були піддані суду в 1675 р. і прапрадід і прапрабабця прусського віце-консула Давід Бульке старший і Елізабет Карнац. Цей процес завершився виправданням, але невдовзі після нього Давід Бульке помер. Значно молодша за нього Елізабет Карнац вийшла заміж вдруге – її чоловіком став м'ясник Міхель Ханкен. Через 6 років вона знов була піддана суду по підозрі у відьмацтві, просиділа під арештом кілька місяців, але у 1682 р. знов була виправдана⁶⁶¹.

Дідом Карла Генріха Бульке молодшого по материнській лінії був Генріх Ротс, народжений у Данцигу 16 листопада 1744 р., а бабою – народжена там само 3 листопада 1750 р. Марія Ротс (в дівоцтві Клаассен (Claaßen))⁶⁶². Крім Елізабет, у цього подружжя була донька Марія (по чоловіку Роденакер (Rodenacker))⁶⁶³, 1772-1839).

Прадідом і прабабцею Карла Генріха Бульке молодшого по лінії Генріха Ротса були Генріх і Катаріна (в дівоцтві Гірцен, Geertzen), а по лінії Марії Ротс –

⁶⁵⁷ David Bölcke, Sr. URL: https://www.findagrave.com/memorial/201522652/david-b_lcke (Дата звернення: 16.05.2020).

⁶⁵⁸ Elisabeth Karnatz Hancken. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/201522746/elisabeth-hancken> (Дата звернення: 16.05.2020).

⁶⁵⁹ Christian Karnatz. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/201487845/christian-karnatz> (Дата звернення: 16.05.2020).

⁶⁶⁰ Catharina Karnatz. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/201483250/catharina-karnatz> (Дата звернення: 16.05.2020).

⁶⁶¹ Elisabeth Karnatz Hancken. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/201522746/elisabeth-hancken> (Дата звернення: 16.05.2020); Catharina Karnatz. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/201483250/catharina-karnatz> (Дата звернення: 16.05.2020).

⁶⁶² Elisabeth Bulcke. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/elisabeth_bulcke (Дата звернення: 16.05.2020).

⁶⁶³ Там само.

Натаніель Клаассен (1714-1768) і Катаріна Клаассен, в дівоцтві фон Дюрєн (von Dühren, 1720-1754)⁶⁶⁴.

Прапрадідами і прапрабабцями прусського віце-консула по цим лініям були батьки Катаріни Гірцен Іоганес Гірцен і Катаріна Ратке (Rathke)⁶⁶⁵, батьки Натаніеля Клаассена Герхард (1683-?) і його дружина, яка в дівоцтві носила прізвище Пеннер (Penner)⁶⁶⁶, а також батьки Катаріна Клаассен (фон Дюрєн) Ісаак фон Дюрєн (1692-1742) і Катаріна ван Хоуєн (van Houwen)⁶⁶⁷.

По лінії Пеннер прапрапрадідом прусського віце-консула був Герт Пеннер, а і прапрапрабабцею – Анке Пеннер (в дівоцтві Клаассен), чийми батьками були прапрапрапрадід віце-консула Клайс Классен (Claes Classen, ?-1673) і уроджена Трінке (Trienke)⁶⁶⁸.

З огляду на такий родовід можна казати про помилковість віднесення Бульке до «не німців»: «Серед німецьких консулів 57 із 66 нам відомих, тобто 86 %, були представниками, або підданими німецьких міст [...]. І лише 14 % є представники інших націй: Бульке (віце-консул Пруського королівства в Одесі) [...]. Більшість не німців є випадковим явищем»⁶⁶⁹.

У справі «Консульство в Одесі. Том 2. Січень 1832 – грудень 1850»⁶⁷⁰ про Карла Генріха Бульке з Данцигу вперше йшлося в листі до Міністерства закордонних справ Пруссії, складеному прусським консулом Вальтером у Берліні 17 серпня 1840 р. Цей лист, на відміну від всіх попередніх, у цій справі не пронумерований, так само як і наступний аркуш у справі – написаний іншим почерком короткий опис біографії Карла Генріха Бульке. Там, зокрема, містилась

⁶⁶⁴ Elisabeth Rohtz. URL: <https://gw.geneanet.org/freimer1?lang=en&pz=richard&nz=reimer&ocz=1&p=elisabeth&n=rohtz> (Дата звернення: 17.05.2020).

⁶⁶⁵ Catharina Geertzen. URL: <https://gw.geneanet.org/freimer1?lang=en&pz=richard&nz=reimer&ocz=1&p=catharina&n=geertzen> (Дата звернення: 17.05.2020).

⁶⁶⁶ Nathanael Claaszen. URL: <https://gw.geneanet.org/freimer1?lang=en&pz=richard&nz=reimer&ocz=1&p=nathanael&n=claaszen> (Дата звернення: 17.05.2020).

⁶⁶⁷ Maria Claaszen. URL: <https://gw.geneanet.org/freimer1?lang=en&pz=richard&nz=reimer&ocz=1&p=maria&n=claaszen&oc=8> (Дата звернення: 17.05.2020).

⁶⁶⁸ \Penner\ x. URL: <https://gw.geneanet.org/freimer1?lang=en&pz=richard&nz=reimer&ocz=1&p=penner&n=x&oc=6738> (Дата звернення: 17.05.2020).

⁶⁶⁹ Вовчук Л. Діяльність консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.): дис... на канд. іст. наук: 07.00.02. Миколаїв, 2013. С. 79.

⁶⁷⁰ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 430. Bd. 2. Jan. 1832 – Dez. 1850.

інформація, що Бульке народився у Данцигу 6 липня 1800 р., почав працювати у Данцигу в 1815 р. і робив це там до кінця 1830-х рр.

На листа консула Вальтера щодо Бульке Міністерство закордонних справ Пруссії склало відповідь 22 серпня 1840 р.⁶⁷¹

В продовження процедури про Карла Генріха Бульке з Данцигу, якого планувалось призначити пруським віце-консулом у Одесі на місце Бока, який переміщувався б на посаду консула, йшлося і в листі Міністерства закордонних справ Пруссії до фон Альвенслебена від 13 жовтня⁶⁷². Причому в одному місці чернетки цього листа прізвище нового віце-консула спочатку було помилково записане як Бок, але тут же закреслене і далі записано вже правильно – Бульке.

Про Бульке, як і про Бока, йшлося й у відповіді Міністра фінансів Пруссії фон Альвенслебена Міністерству закордонних справ від 10 грудня 1840 р.⁶⁷³ При цій відповіді до Міністерства закордонних справ була надіслана копія листа фон Шона, написаного у Кенігсберзі на ім'я Міністра фон Альвенслебена 27 листопада 1840 р. Генріх Теодор фон Шон (Heinrich Theodor von Schön, 1773-1856) з 1816 р. був губернатором (обер-президентом) Західної Пруссії, а з 1824 – і всієї провінції Пруссія, з резиденцією у столиці Східної Пруссії Кенігсберзі.

Лист фон Шона став відповіддю на звернення самого фон Альвенслебена від 24 жовтня 1840 р. (цей лист Міністр фінансів склав, в свою чергу, реагуючи на лист до нього Міністерства закордонних справ від 13 жовтня). Лист фон Шона повністю стосувався купця Карла Генріха Бульке з Данцигу, якого планувалось призначити пруським консулом у Одесі. Там згадувався, зокрема, зв'язок Бульке із «Lubinski & Comp.»⁶⁷⁴ Причиною звернення з приводу Бульке саме до Генріха Теодора фон Шона було те, що Данциг знаходився в підпорядкуванні Кенігсбергу, будучи центром одного з 4 адміністративних округів провінції Пруссія – адміністративного округу Данциг (Regierungsbezirk Danzig).

Наступним документом справи «Консульство в Одесі. Том 2. Січень 1832 – грудень 1850», в якому йдеться про Бульке, є звернення Міністерства закордонних

⁶⁷¹ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 430. Bd. 2. S. 35-36.

⁶⁷² Там само, С. 41-42.

⁶⁷³ Там само, С. 43.

⁶⁷⁴ Там само, С. 44.

справ до глави держави від 25 грудня 1840 р.⁶⁷⁵ Того ж 25 грудня 1840 р. був складений стандартний текст щодо призначення купця Карла Генріха Бульке пруським віце-консулом у Одесі⁶⁷⁶. Цей документ підшитий до справи наступним після аналогічного, який стосується призначення консулом у Одесі Іогана Альбрехта Бока.

Про Бульке, як і про Бока, йшлося у такому, що, згідно з усталеною процедурою, 11 січня 1841 р. було складене у Міністерстві закордонних справ, зверненні до пруського повноважного представника в Петербурзі Августа фон Лібермана⁶⁷⁷. Про нового віце-консула Бульке писалось і в складеному того ж 11 січня 1841 р. листі Міністерства до нового консула Бока в Одесу⁶⁷⁸. Того ж дня в Міністерстві був підготовлений і лист, адресований самому віце-консулу Карлу Генріху Бульке в Одесу⁶⁷⁹. Про обох новопризначених йшлося і в листі, складеного того ж дня на адресу Міністра фінансів фон Альвенслебена⁶⁸⁰.

Як вже згадувалось вище, про просування справи із визнанням новопризначених Бульке та Бока російською владою 1 (13) березня 1841 р. повідомив з Петербургу до Міністерства закордонних справ Пруссії Август фон Ліберман⁶⁸¹.

4 квітня 1841 р. Міністерство закордонних справ написало з приводу визнання Бульке віце-консулом у Одесі до фон Альвенслебена⁶⁸².

14 квітня 1841 р. у Берліні був зареєстрований написаний у Одесі 21 березня (2 квітня) лист самого Бульке, адресований Міністру закордонних справ Пруссії⁶⁸³. Про нового віце-консула 19 (31) березня писав до Міністерства Бок⁶⁸⁴.

Папери за 1842 р. у справі «Консульство в Одесі. Том 2. Січень 1832 – грудень 1850» не відклались, а першим документом, підшитим за 1843 р., став лист пруського повноважного представника в Петербурзі Августа фон Лібермана

⁶⁷⁵ Там само, С. 45-46.

⁶⁷⁶ Там само, С. 48.

⁶⁷⁷ Там само, С. 49-50.

⁶⁷⁸ Там само, С. 50-51.

⁶⁷⁹ Там само, С. 51-52.

⁶⁸⁰ Там само, С. 52.

⁶⁸¹ Там само, С. 53.

⁶⁸² Там само, С. 54.

⁶⁸³ Там само, С. 56.

⁶⁸⁴ Там само, С. 57.

до Міністерства закордонних справ Пруссії, датований 30 березня (11 квітня)⁶⁸⁵. В ньому мова йшла про питання відпустки віце-консула Бульке і повідомлялось про його лист, написаний у Одесі 19 (31) березня того ж року. Сам цей лист Бульке, написаний на адресу Міністерства закордонних справ у Берліні, також був підшитий до справи. Основний текст цього листа вклався у 5 неповних строчок, у яких йшлося про відпустку за межами Російської імперії тривалістю від 6 до 8 місяців⁶⁸⁶.

Наступного листа Бульке написав 9 вересня того ж року вже з самого Берліна, адресувавши його Міністру закордонних справ Пруссії Генріху фон Бюлову. Бульке, який підписався як віце-консул у Одесі, просив звільнити його з посади, бо він не планував повертатись до Одеси⁶⁸⁷.

У Міністерстві закордонних справ цей лист був зареєстрований вже наступного дня після його написання. А 15 вересня була запущена відповідна процедура: Міністерство підготувало низку листів з приводу бажання Бульке залишити посаду в Одесі, які адресувались у тому числі і самому Бульке, консулу в Одесі, а також пруському послу в Петербурзі⁶⁸⁸. 17 (29) вересня листом до Міністра закордонних справ Пруссії відреагував Бок з Одеси. В Берліні цей лист був зареєстрований 10 жовтня, резолюція ж на ньому з'явилась ще за тиждень⁶⁸⁹.

Сам Бульке звернувся з листом на ім'я Міністра закордонних справ Пруссії Генріха фон Бюлова тільки 19 грудня того ж 1843 р. Лист був написаний у Данцигу і зареєстрований у Берліні вже 23 грудня⁶⁹⁰. Як це було і стосовно трьох попередників Бульке, які звільнились від виконання обов'язків консульського представника у Одесі, наступним після листа до Міністра документом до справи був підшитий повернутий оригінал документа про призначення. У випадку з Бульке цей документ датувався 25 грудня 1840 р.⁶⁹¹

Нижче ми систематизуємо дані про Бульке, виявлені в інших джерелах.

⁶⁸⁵ Там само, С. 66.

⁶⁸⁶ Там само, С. 67.

⁶⁸⁷ Там само, С. 68.

⁶⁸⁸ Там само, С. 69-70.

⁶⁸⁹ Там само, С. 71.

⁶⁹⁰ Там само, С. 73.

⁶⁹¹ Там само, С. 74-75.

Як і консул Іван Карлович Бок, віце-консул Пруссії у Одесі Бульке (причому без уточнення імені та по-батькові) в «Новороссийском календаре» вперше згадується на 1842 р.⁶⁹² В тому ж статусі, і знов фігуруючи тільки за прізвиськом, він присутній і у виданні на 1843⁶⁹³, 1844⁶⁹⁴, 1845⁶⁹⁵ і 1846⁶⁹⁶ рр. У «Новороссийском календаре» на 1847 р. у списку іноземних консульських представників у Одесі позиція віце-консула Пруссії вже була відсутня⁶⁹⁷.

Як і у випадках з Вальтером і Боком, припускаємо, що Людмила Вовчук спиралась саме на некоректні дані «Новороссийского календаря», пишучи, що Бульке був пруським консулом у Одесі в 1842-1846 рр.⁶⁹⁸

Як пруський віце-консул у Одесі Бульке фігурує у «Genealogisch-diplomatisches Jahrbuch für den Preußischen Staat und zunächst für dessen Adel und die höheren Stände überhaupt» за 1843 р.⁶⁹⁹

Про те, що, як і двоє з його попередників на консульській посаді, Вальб і Вальтер, Бульке згодом залишив територію Російської імперії, можна судити із вже згадуваної статті «Одесского вестника» за 1845 р.⁷⁰⁰ З неї ж випливає, що Бульке теж мав російське підданство.

Ні словом не обмовившись ні про віце-консульську посаду, ні взагалі про кількарічне знаходження в Одесі, «Encyklopedia Gdańska» містить інформацію, що Карл Генріх Бульке молодший був власником родинної компанії з торгівлі зерном і деревиною. У 1849 р. йому належав барк «William» (238 ластів), який

⁶⁹² Новороссийский календарь на 1842 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1841. С. 156.

⁶⁹³ Новороссийский календарь на 1843 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1842. С. 158.

⁶⁹⁴ Новороссийский календарь на 1844 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1843. С. 162.

⁶⁹⁵ Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1844. С. 160.

⁶⁹⁶ Новороссийский календарь на 1846 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1845. С. 167.

⁶⁹⁷ Новороссийский календарь на 1847 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1846. С. 177.

⁶⁹⁸ Вовчук Л. Німецькі консули на Півдні України (XIX – поч. XX ст.) // *Всеукраїнська науково-методична конференція «Могилянські читання – 2015: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»*: [збірник тез]. Том 5. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 4.

⁶⁹⁹ Genealogisch-diplomatisches Jahrbuch für den Preußischen Staat und zunächst für dessen Adel und die höheren Stände überhaupt. II. Berlin: Verlag von Carl Heymann, 1843. S. 174.

⁷⁰⁰ Д. К. «О торговом сословии Одессы, особенно русском». *Одесский Вестник*. 25.IV.1845; Гончарук Т. «Стаття на шпальтах «Одесского вестника» про шкідливість панування іноземців в зовнішній торгівлі Одеси», *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Вип. 26. Одеса: Друкарський дім, 2019. С. 114.

продовжував експлуатуватись і в 1864 р. Він же був власником суден «Wilhelm III», «David» і «Preusse». У 1839 р. контора родинної фірми значилась за адресою Roggenpfuhl 245 (нині ul. Żabi Kruk 33), у 1854 р. – Langgarten 28 (тепер ul. Długie Ogrody), у 1874 р. – Heilige-Geist-Gasse 100 (зараз ul. św. Ducha). У 1846-1854 рр. Карл Генріх Бульке був членом міської ради Данцига, а у 1855-1858 рр. – членом міської управи. У 1849-1870 рр. належав до купецької корпорації Данцига. Рідний брат Карла Генріха Густав Теодор Бульке (11 вересня 1801 – 24 листопада 1862, Данциг) у 1839 р. значився власником підприємства з дистиляції алкоголю за адресою Roggenpfuhl 236 (ul. Żabi Kruk 32). Станом на 1854 р. брати Карл Генріх і Густав Теодор Бульке володіли торговою фірмою, чия контора знаходилась за адресою Langgarten 28⁷⁰¹.

«Königlich Preußischer Staats-Anzeigen» від 31 грудня 1858 р. надрукував новину, що принц регент Пруссії нагородив купця і власника кораблів Карла Генріха Бульке (Carl Heinrich Bulcke) з Данцигу орденом Червоного орла четвертого ступеню⁷⁰².

Купець Карл Генріх Бульке з Данцигу фігурував у пресі і в січні 1866 р.⁷⁰³

У виданні «Wohnungs-Anzeiger von der See- und Handelsstadt Danzig nebst den Vorstädten pro 1867/68» присутні 3 Бульке з адресами в Данцигу: купець Карл Генріх, купець Карл Роберт і рантьє Карл Генріх⁷⁰⁴.

У прусській пресі 1868 р. згадувались фірма Карла Бульке в Данцигу і тамтешній купець Карл Міхаель Фелікс Бульке⁷⁰⁵.

Помер Карл Генріх Бульке 26 травня 1881 р.⁷⁰⁶

Щодо родини прусського віце-консула, то Карл Генріх Бульке молодший одружився із Магдаленою Луїзою⁷⁰⁷ (за іншими даними – Кароліною Луїзою), в дівоцтві Мейер (Meyer), народженою у 1810 р.⁷⁰⁸

⁷⁰¹ Miroslaw Gliński. *Bulcke Carl Heinrich jr.* URL: https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=BULCKE_CARL_HEINRICH_jr (Дата звернення: 17.05.2020).

⁷⁰² *Königlich Preußischer Staats-Anzeigen*. 1858. № 305. S. 2485.

⁷⁰³ *Beilage zum Königlich Preußischer Staats-Anzeigen*. 1866. № 6. S. 104.

⁷⁰⁴ *Wohnungs-Anzeiger von der See- und Handelsstadt Danzig nebst den Vorstädten pro 1867/68*. Danzig, 1867. S. 14.

⁷⁰⁵ *Zweite Beilage zum Königlich Preußischer Staats-Anzeigen*. 1868. № 74. S. 1305.

⁷⁰⁶ Miroslaw Gliński. *Bulcke Carl Heinrich jr.* URL: https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=BULCKE_CARL_HEINRICH_jr (Дата звернення: 17.05.2020).

⁷⁰⁷ Odessa (City) Birth Records, 184x (R. Wiseman). URL: <http://sites.rootsweb.com/~ukrgs/odessa/ode184xb.txt> (Дата звернення: 14.05.2020).

У 1838 р.⁷⁰⁹ (або ж 11 квітня 1837 р.) в подружжя народилась донька Марія Кароліна (за чоловіком – Prowe)⁷¹⁰.

30 червня⁷¹¹ (або ж 18 липня) 1840 р. у Одесі народилась Хелена Емілія – донька Карла Генріха Бульке та його дружини Магдалени Луїзи, в дівоцтві Мейер (Meyer)⁷¹². Після вінчання ця донька віце-консула стала носити прізвище Йебенс (Jebens)⁷¹³.

13 липня 1840 р. у Одесі помер син Карла Генріха Бульке Іоган (Johann Bulke)⁷¹⁴.

30 серпня 1841 р. у Одесі народився син віце-консула Карл Фелікс Міхаель Бульке⁷¹⁵.

Ще одним сином Карла Генріха Бульке був Карл Фрідріх Бульке, який з 1874 р. був членом міської управи Данцига⁷¹⁶.

Загалом у прусського віце-консула було 8 дітей.

Донька віце-консула Марія Кароліна вінчалась із народженим 2 грудня 1825 р. у Торні (Торуні) сині тамтешнього пекаря купцем Фердінандом Карлом Прове. За допомогою свого тестя Фердінанд Карл створив велику фірму «Фердінанд Прове», яка спочатку займалась переважно торгівлею зерном і перевезенням товарів і діяла в Данцигу до березня 1945 р., а згодом продовжила діяльність на території Німеччини. У 1858 р. Фердінанд Карл Прове почав видання газети «Danziger Zeitung». Марія Кароліна померла 3 квітня 1886 р. у Неаполі⁷¹⁷, її чоловік – 13 березня 1863 р. у Данцигу⁷¹⁸. У пари були двоє синів і донька.

⁷⁰⁸ Karl Bulcke. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/karl_bulcke (Дата звернення: 16.05.2020).

⁷⁰⁹ Maria Bulcke. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/karl_bulcke (Дата звернення: 16.05.2020).

⁷¹⁰ Miroslaw Gliński. Prowe Ferdinand Carl. URL: https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=PROWE_FERDINAND_CARL (Дата звернення: 17.05.2020).

⁷¹¹ Friedrich Jebens. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/friedrich_jebens (Дата звернення: 16.05.2020).

⁷¹² Odessa (City) Birth Records, 184x (R. Wiseman). URL: <http://sites.rootsweb.com/~ukrgs/odessa/ode184xb.txt> (Дата звернення: 14.05.2020).

⁷¹³ Karl Bulcke. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/karl_bulcke (Дата звернення: 16.05.2020).

⁷¹⁴ Odessa (City) Death Records, 184x (R. Wiseman). URL: <http://sites.rootsweb.com/~ukrgs/odessa/ode184xd.txt> (Дата звернення: 14.05.2020).

⁷¹⁵ Anna Sparbier. URL: https://www.myheritage.com/names/anna_sparbier (Дата звернення: 17.05.2020).

⁷¹⁶ Miroslaw Gliński. Bulcke Carl Heinrich jr. URL: https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=BULCKE_CARL_HEINRICH_jr (Дата звернення: 17.05.2020).

⁷¹⁷ Maria Bulcke. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/karl_bulcke (Дата звернення: 16.05.2020).

⁷¹⁸ Schmigalle G. “El doctor Herman Prowe, un amigo alemán de Rubén Darío”. *Anales de Literatura Hispanoamericana*. 2001. Vol. 30 P. 169; Miroslaw Gliński. Prowe Ferdinand Carl. URL: https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=PROWE_FERDINAND_CARL (Дата звернення: 17.05.2020).

Старшим з них був Макс Фердінанд Прове (28 березня 1858, Данциг – 15 серпня 1936, Ахерн), який став контр-адміралом німецького імперського флоту⁷¹⁹.

Донька Марії Кароліни і Фердінанда Карла Прове Марія Луїза (1859-1943) працювала педагогом у Москві та Ріо-де-Жанейро, а потім більшу частину життя провела в Італії, де у 1915 р. нею був заснований щорічник «*Bosca della Verità*»⁷²⁰.

Молодшим сином Марії Кароліни і Фердінанда Карла Прове був Герман Прове. Він народився у Данцигу 22 січня 1861 р., вивчав медицину у Цюриху та Берліні. У 1886 р. він перебрався з Німеччини до Ліми (Перу). Невдовзі почав працювати лікарем у Сальвадорі, де згодом став вельми поважною особою. Цей онук прусського віце-консула викладав в університеті, був членом чисельних комісій і товариств, директором венеричної лікарні. У якості військового хірурга він взяв участь у кількох війнах. Коли у 1890 р. у Сальвадорі відбувся військовий переворот, президент Франсиско Менендес Вальдівьесо помер на руках у Германа Прове. Новий президент Сальвадора Карлос Базиліо Есета організував у 1891 р. спробу вбивства Прове, яка не вдалася, але, рятуючи життя, Прове залишив Сальвадор і перебрався до міста Аламід (Каліфорнія). У 1894 р. він вже мешкав у місті Реталулеу в Гватемалі. Там він написав книгу⁷²¹ «*Deutschlands Vertretung in Central-Amerika*» («Німецьке представництво в Центральній Америці»), опубліковану в Лейпцизі⁷²². Там він жорстко критикує як режим Карлоса Базиліо Есети в Сальвадорі, так і німецьке посольство в Гватемалі, яке через бюрократизованість і байдужість не могло захистити німецьких підданих у регіоні. Ця критика викликала жваві дискусії як в пресі Німеччині, так і в Рейхстазі. У 1900 і 1904 рр. Герман Прове відвідав Німеччину та Швейцарію, у 1906 р. – Сан-Сальвадор, у 1908 р. – Мексику, у 1909 р. – знов Німеччину. У тому

⁷¹⁹ Maria Bulcke. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/karl_bulcke (Дата звернення: 16.05.2020); Mirosław Gliński. *Prowe Ferdinand Carl*. URL: https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=PROWE_FERDINAND_CARL (Дата звернення: 17.05.2020); Schmigalle G. El doctor Herman Prowe, un amigo alemán de Rubén Darío. *Anales de Literatura Hispanoamericana*. 2001. Vol. 30. P. 169.

⁷²⁰ Там само.

⁷²¹ Там само, С. 167-172.

⁷²² Prowe H. *Deutschlands Vertretung in Central-Amerika*. Leipzig: Naumann, 1894.

ж 1909 р. він займався медичною практикою в місті Амапала у Гондурасі⁷²³, де він і помер 3 жовтня 1910 р.⁷²⁴

Судячи зі всього, дядьком Германа Прове (рідним братом Фердинанда Карла Прове – зятя пруського віце-консула в Одесі Бульке) був Іоган Карл (Іван Карлович) Прове, який народився у тому ж Торні (Торуні) у 1833 р. Перебравшись до Російської імперії, Іоган Карл Прове став впливовим підприємцем, меценатом і громадським діячем – комерції радником, спадковим почесним громадянином, директором правління товариства Кренгольмської мануфактури, співвласником торгового дому «Людвіг Кноп», членом правління чисельних товариств. Батьком же Іогана Карла (Івана Карловича) Прове (а, відповідно, і батьком зятя пруського віце-консула) був Карл Емануель Прове (1797-1841), також уродженець Торна (Торуня), який у 1830-х рр. переїхав до Москви⁷²⁵.

Донька Карла Генріха Бульке Хелена Емілія стала дружиною народженого в Данцигу 17 вересня 1830 р. Альбрехта Вільгельма Йебенса. У неї народились 5 дітей – онуків пруського віце-консула. Серед них – Фрідріх Вільгельм Йебенс (1862-1909) і Карл Вільгельм Йебенс⁷²⁶.

Онук пруського віце-консула Карл Вільгельм Йебенс народився 22 березня 1864 р. у Данцигу, був землевласником і офіцером. У 1918 р. він одружився з Мартою Пінінг (Piening) (1875-1966)⁷²⁷.

Син віце-консула Карл Фелікс Міхаель Бульке взяв за дружину Елізабет Марію Шуберт (Schubert), яка народила 5 онуків і онучок віце-консула⁷²⁸.

Зокрема, у 1875 р. народилась донька Карла Фелікса Міхаеля та Елізабет Марії Бульке Анна Клара, яка у 1908 р. вийшла заміж за народженого у Вісмарі 22 липня 1858 р. Юліуса Генріха Крістіана Спарбіра (Sparbier), який працював

⁷²³ Schmigalle G. "El doctor Herman Prowe, un amigo alemán de Rubén Darío". *Anales de Literatura Hispanoamericana*. 2001. Vol. 30. Pp. 167-172.

⁷²⁴ Mirosław Gliński. *Prowe Ferdinand Carl*. URL: https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=PROWE_FERDINAND_CARL (Дата звернення: 17.05.2020).

⁷²⁵ Любартович В. А., Юхименко Е. М. «Прове» // *Большая российская энциклопедия*. URL: https://bigenc.ru/domestic_history/text/3178647 (Дата звернення: 16.05.2020); Любартович В. А., Юхименко Е. М. *Немецкий купеческий род Прове: два века с Москвой*. Москва: Изд. дом ТОНЧУ, 2008. 248 с.

⁷²⁶ Friedrich Jebens. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/friedrich_jebens (Дата звернення: 16.05.2020).

⁷²⁷ Martha Jebens. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/martha_jebens (Дата звернення: 16.05.2020).

⁷²⁸ Anna Sparbier. URL: https://www.myheritage.com/names/anna_sparbier (Дата звернення: 17.05.2020).

керівником освітньої установи. Онучка віце-консула Анна Клара Спарбїр померла у 1950 р.⁷²⁹

Серед дітей Карла Фелікса Міхаеля та Елізабет Марії Бульке був і Річард (Рікардо) Ернст Бульке⁷³⁰.

У 1964-1971 рр. у Тюбінгені публікувався генеалогічний бюлетень, присвячений родині Прове («Prowe-Nachrichten»), а вже на початку ХХІ ст. сімейним архівом розпоряджався Харальд Прове⁷³¹.

Таким чином, Карл Генріх Бульке молодший був призначений пруським віце-консулом у Одесі 25 грудня 1840 р. і протримався на цій посаді до кінця 1843 р., залишивши її за власним бажанням. При цьому весь час виконання обов'язків віце-консула Бульке знаходився в підпорядкуванні консулу Іогану Альбрехту Боку, якого він і заступив на віце-консульській посаді. Карл Генріх Бульке, як і один з його попередників, після залишення посади в Одесі повернувся на малу батьківщину, де і завершив свій життєвий шлях.

3.6. Карл Треббін

У справі «Консульство в Одесі. Том 2. Січень 1832 – грудень 1850» перший документ, який стосується Треббіна, підшитий в порушення хронології між паперами від 9 січня 1834 р. і 11 лютого 1837 р. Сам же цей 5-сторінковий документ являє собою поданий з короткими анотаціями перелік документів щодо Требіна, які з'явилися у період 18 лютого 1846 – 31 липня 1850 р.⁷³²

В документах консульства, складених до 1846 р., Треббін не фігурує. Починаючи ж з 6 (18) лютого 1846 р. стосовно нього там підшиті папери, анотації яких вміщені у вищезазначеному 5-сторінковому документі.

Саме 6 (18) лютого 1846 р. датується копія листа до його керівництва у Берліні, складеного консулом Боком у Одесі. Бок просив доручити Карлу

⁷²⁹ Там само.

⁷³⁰ Там само.

⁷³¹ Schmigalle G. El doctor Herman Prowe, un amigo alemán de Rubén Darío. *Anales de Literatura Hispanoamericana*. 2001. Vol. 30. P. 168.

⁷³² GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 430. Bd. 2. S. 18-20.

Треббіну виконання обов'язків по консульству, бо сам планував відбути з Одеси у тривалу закордонну відпустку. У Берліні цей лист був зареєстрований 4 березня⁷³³. Через 8 днів, реагуючи на звернення консула в Одесі, Міністерство закордонних справ Пруссії звернулось із листом щодо Треббіна до Теодора фон Рохова⁷³⁴ (Theodor Heinrich Rochus von Rochow, 1794-1854), який тільки півроку тому був призначений на посаду прусського посланця у Петербурзі.

Теодор фон Рохов отримав необхідні довідки і відповів з Петербургу Міністерству закордонних справ 12 (24) квітня докладний листом, цитуючи одержану щодо Требіна і Бока інформацію. 7 травня цей лист був зареєстрований у Берліні⁷³⁵.

З листування випливало, що Карл Треббін був народжений у Мекленберзі, а його кандидатура на виконання обов'язків по прусському консульству в Одесі Іоганом Альбрехтом Боком, який знав Треббіна через його співпрацю із «Bock & Co».

18 травня 1846 р. Міністерство закордонних справ написало відповідь консулу Боку в Одесу з приводу його звернення від 6 (18) лютого, повідомивши і про результати своїх зносин із Петербургом. Того ж дня Міністерством була складена і чернетка відповіді Теодору фон Рохову на його лист від 12 (24) квітня⁷³⁶.

«Allgemeine Preußische Staats-Zeitung» 20 квітня 1848 р. повідомила, що одеський купець Треббін призначений на місце віце-консула Пруссії в Одесі у зв'язку зі смертю прусського консула Бока⁷³⁷. Вже за 4 травня з Петербургу повідомили, що імператор визнав Треббіна на посаді.

У справі «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868» Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Треббін згадується як віце-консул в ході листування про призначення прусським консулом в Одесі Джона Менгера, а саме у листі Міністерства закордонних справ Пруссії до Августа фон дер Гейдта

⁷³³ Там само, С. 81.

⁷³⁴ Там само, С. 82.

⁷³⁵ Там само, С. 83-84.

⁷³⁶ Там само, С. 85.

⁷³⁷ *Allgemeine Preußische Staats-Zeitung*. 1848. № 112. S. 955.

(August Freiherr von der Heydt), прусського Міністра торгівлі та громадських робіт від 14 лютого 1851 р., а також у листі Августа фон дер Гейдта до Міністерства закордонних справ Пруссії від 17 травня 1851 р.⁷³⁸

Показово, що у списках прусських консульських представників за кордоном у виданні «Genealogisch-historisch-statistischer Almanach für das Jahr 1848» навпроти Одеси стоять три крапки⁷³⁹. Натомість, у «Handels-Archiv» як на 1848⁷⁴⁰, так і на 1849 р.⁷⁴¹ подавалась інформація, що посада консула Пруссії в Одесі була вакантною, а віце-консулом там фігурував Треббін.

У 1849 р. лейпцігське видання «Illustrierter Kalender für 1849: Jahrbuch der Ereignisse, Bestrebungen und Fortschritte im Völkerleben und im Gebiete der Wissenschaften, Künste und Gewerbe» опублікувало списки консульських представників німецьких держав за кордоном, у якому фігурує і прусський консул в Одесі Треббін⁷⁴².

У «Новороссийском календаре» Карл Фрідріхович Требін вперше фігурує як прусський консул в Одесі у виданні на 1848 р.⁷⁴³

Карл Фрідріхович Требін продовжує значитись як консул Пруссії в Одесі і в «Новороссийском календаре» на 1849⁷⁴⁴, 1850⁷⁴⁵, 1851⁷⁴⁶, 1852⁷⁴⁷, 1853⁷⁴⁸, 1854⁷⁴⁹ і 1855⁷⁵⁰ рр.

⁷³⁸ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 431. Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868.

⁷³⁹ Genealogisch-historisch-statistischer Almanach für das Jahr 1848. Weimar: Landes-Industrie-Comptoirs, 1848. S. 128.

⁷⁴⁰ Handels-Archiv. Sammlung der Neuen auf Handel und Schiffart bezüglichlichen Gesetze und Verordnungen des In- und Auslandes und Statistische Mittheilungen über den Zustand und die Entwicklung des Handels und der Industrie in der Preussischen Monarchie. Berlin: Wilhelm Besser, 1848. S. 185.

⁷⁴¹ Handels-Archiv. Sammlung der neuen auf Handel und Schiffahrt bezüglichlichen Gesetze und Verordnungen des In- und Auslandes und Statistische Mittheilungen über den Zustand und die Entwicklung des Handels und der Industrie in der Preussischen Monarchie. Berlin: Hermann Schultze, 1849. S. 150.

⁷⁴² Illustrierter Kalender für 1849: Jahrbuch der Ereignisse, Bestrebungen und Fortschritte im Völkerleben und im Gebiete der Wissenschaften, Künste und Gewerbe. Leipzig: J.J. Weber, 1849. S. 110.

⁷⁴³ Новороссийский календарь на 1848 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1847. С. 185.

⁷⁴⁴ Новороссийский календарь на 1849 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1848. С. 185.

⁷⁴⁵ Новороссийский календарь на 1850 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1849. С. 192-193.

⁷⁴⁶ Новороссийский календарь на 1851 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1850. С. 195.

⁷⁴⁷ Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1851. С. 198-199.

⁷⁴⁸ Новороссийский календарь на 1853 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1852. С. 214.

⁷⁴⁹ Новороссийский календарь на 1854 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1853. С. 218.

В переліку прусських консулів у Одесі, наведеному Людмилою Вовчук у тезах «Німецькі консули на Півдні України (XIX – поч. XX ст.)», прізвище Треббіна відсутнє: в хронології цих консулів там пропущені 1847-1858 рр.⁷⁵¹

У «Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie» Чарльз Треббін (Charles Trebbin) значився прусським віце-консулом в Одесі починаючи з 1861 і до 1864 р. включно⁷⁵². У 1865 р. віце-консулом там вже фігурував не Треббін, а Александр Ріглер.

Таким чином, одеський купець Карл Треббін вперше згадується в документах прусського консульства в Одесі 6 (18) лютого 1846 р., коли розпочалось листування щодо тимчасового доручення йому виконання обов'язків по цьому консульству. Навесні 1848 р. Треббін був призначений віце-консулом Пруссії у Одесі, що було пов'язано зі смертю у квітні 1848 р. консула Бока. Виявлені на сьогодні джерела подають суперечливу інформацію щодо тривалості перебування Карла Треббіна на віце-консульській посаді.

3.7. Джон (Іоган, Іван) Менгер

У справі «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868» Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Джон Менгер фігурує починаючи вже з першого аркушу: про кандидатуру Менгера для зайняття консульської посади в Одесі йшлося в документі, надісланому до Берліна 10 грудня і отриманому там 23 грудня 1850 р. Про кандидатуру Менгера ж йшлося і в листі прусського консульського представника в Петербурзі Іогана Бернарда Кемпе до прусського посла в Петербурзі Теодора фон Рохова (Theodor Heinrich Rochus von Rochow genannt von Briest) від 12 (24) грудня 1850 р., листі Теодора фон Рохова до

⁷⁵⁰ Новороссийский календарь на 1855 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1854. С. 211-212.

⁷⁵¹ Вовчук Л. Німецькі консули на Півдні України (XIX – поч. XX ст.) // *Всеукраїнська науково-методична конференція «Могилянські читання – 2015: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»*: [збірник тез]. Том 5. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 4.

⁷⁵² Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1861. Saint-Petersbourg: imprimerie de F.Bellizard, 1861. P. 63; Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1862. Saint-Petersbourg: imprimerie de Hogenfelden et Com, 1862. P. 63; Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1863. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1863. P. 80; Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1864. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1864. P. 80.

Берліна від 16 (28) грудня 1850 р., в листі Міністерства закордонних справ Пруссії у відповідь фон Рохову від 5 січня 1851 р., а також у листі з Петербургу до Міністерства в Берліні від 17 (29) січня 1851 р. До останнього була додана копія листа самого Джона Менгера до Кемпе в Петербурзі, який був написаний 25 грудня 1850 р. У продовження процедури Міністерство закордонних справ Пруссії 14 лютого 1851 р. звернулось до Августа фон дер Гейдта (August Freiherr von der Heydt), прусського Міністра торгівлі та громадських робіт. Фон дер Гейдт відповів Міністерству закордонних справ вже 22 лютого⁷⁵³.

Продовженням листування стали звернення Менгера, надіслане з Одеси до Петербургу 9 (21) квітня 1851 р., і надісланий як реакція на нього лист з Петербургу до Міністерства закордонних справ Пруссії від 19 квітня (1 травня) 1851 р.

17 травня 1851 р. з приводу Менгера до Міністерства закордонних справ Пруссії знов написав Август фон дер Гейдт. МЗС відреагувало 2 червня 1851 р.

Нарешті, 7 червня 1851 р. у Потсдамі був складений стандартний текст указу про призначення консульського представника Пруссії за кордоном. В цьому документі йшлося про Джона Менгера, який призначався консулом у Одесу.

21 липня 1851 р. в Петербурзі була складена франкомовна записка про те, що відповідно до звернення графа Хенкеля фон Доннерсмарка (Henckel von Donnersmarck), повіреного у справах короля Пруссії, у записці від 12 (24) червня 1851 р., були вжиті необхідні заходи задля того, аби Джон Менгер був призначений консулом Пруссії в Одесі. Висловлювалось сподівання, що імператор швидко затвердить це призначення, а уряд оприлюднить відповідне рішення.

2 (14) серпня до Хенкеля фон Доннерсмарка в Петербург писав з Одеси вже сам Менгер, ще не підписуючись як консул. Отримавши цього листа, фон Доннерсмарк звернувся до Міністерства закордонних справ у Берліні вже 7 (29) серпня, а Міністерство, в свою чергу, 6 вересня звернулось до Августа фон дер Гейдта.

⁷⁵³ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 431. Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868.

Наступні два аркуші справи «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868» відносились до січня 1852 р. і являли собою листування Менгера з Берліном з питань фінансових розрахунків, і там Джон Менгер уже фігурував саме як прусський консул у Одесі.

Так само два наступні аркуші справи датувались січнем 1853 р., теж являючи собою обмін Менгера і Міністерства закордонних справ листами з фінансових питань, і в них Менгер знов значився як консул у Одесі.

Наступні два аркуші відповідали тим самим характеристикам, тільки були складені вже у січні 1854 р. Втім, за 1854 р. у справі загалом відклались 8 документів – всі вони являли собою листування в трикутнику Одеса – Петербург – Берлін, і в них Менгер продовжував значитись як прусський консул.

За 1855 р. у справі «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868» відклались лише 3 документи – всі вони стосуються Антона Фрідріха Леопольда Картеллієрі (Anton Friedrich Leopold Cartellieri) з Піллау. В них Менгер також фігурує як консул Пруссії. Так саме як і в 1 з 2 документів, що відклались у цій справі за 1856 р., у всіх 3 документах за 1857 р., всіх 6 документах за 1858 р. і обох документах за 1859 р. У січні – березні 1860 р. ще відбувалось листування між консулом Менгером з Одеси, офіційним Берліном і посольством Пруссії у Петербурзі: у справі «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868» відклались листи Менгера до Містерства закордонних справ у Берліні від 31 грудня 1859 (12 січня 1860 р.) і до Міністра закордонних справ Пруссії Александра Густава Адольфа фон Шлейниця (Alexander Gustav Adolf von Schleinitz) від 15 (27) лютого 1860 р., відповідь Менгеру з Міністерства від 10 березня 1860 р. і лист посольства Пруссії у Петербурзі до Міністерства в Берліні від 11 (23) квітня 1860 р. Наступним же аркушом справи є вже лист від 23 травня (4 червня) 1860 р., якого на бланку прусського консульства в Одесі Александру Густаву Адольфу фон Шлейницю написав Ернст Мас⁷⁵⁴. Про Маса ж йдеться у наступному аркуші справи, написаному бісерним почерком Менгера і одержаному Міністерством закордонних справ у Берліні 6 липня 1860 р. Саме у

⁷⁵⁴ GSStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 431. Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868).

відповідь на останній з цих документів, переказуючи сутність листа Менгера, Міністерство 18 липня звернулось до Августа фон дер Гейдта, тим самим продовживши процедуру затвердження Маса на консульській посаді в Одесі. Проте, що купець Менгер був консулом Пруссії починаючи з 1851 р., згадувалось у документі Міністерства закордонних справ у Берліні від 20 жовтня 1860 р. Менгер фігурує і в листі Міністерства в Берліні до Бісмарка від 15 листопада 1860 р., який теж стосувався питання затвердження Маса на посаді прусського консула.

Менгер знов згадувався у листі Міністерства закордонних справ Пруссії від 27 лютого 1861 р., який адресувався Августу фон дер Гейдту і переповідав подробиці проходження справи затвердження консулом у Одесі Маса після того, як Август фон дер Гейдт написав до Міністерства листа з цього приводу 8 жовтня 1860 р. (між іншим, в тому листі Менгер не фігурував).

22 березня 1840 р. преса повідомила про призначення Менгера гамбурзьким консулом у Одесі⁷⁵⁵

Посилаючись на справу Державного архіву Одеської області, Лілія Білоусова називає консула Гамбургу Івана Федоровича Менгера в списку наявних у Одесі в 1840 р. 7 генеральних консулів і 14 консулів⁷⁵⁶.

Як консул Джон Менгер присутній і в списках гамбурзьких представників за кордоном, опублікованих «Hamburgischer Staats-Kalender auf das Jahr 1841»⁷⁵⁷, «Genealogisch-historisch-statistischer Almanach für das Jahr 1848»⁷⁵⁸ та «Hamburgischer Staats-Kalender auf das Schaltjahr 1856»⁷⁵⁹.

У «Lübeckischer Staats-Kalender auf das Jahr 1847» Джон Менгер значиться як консул Любека в Одесі⁷⁶⁰.

У 1849 р. лейпцігське видання опублікувало списки консульських представників німецьких держав за кордоном, у якому в Одесі фігурують Джон

⁷⁵⁵ *Allgemeine Zeitung*. 1840. № 82. S. 654.

⁷⁵⁶ Білоусова Л. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств у Одесі в XIX – на початку XX століть. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2015. Вип. 24. С. 379.

⁷⁵⁷ Hamburgischer Staats-Kalender auf das Jahr 1841. Hamburg: Nestler & Melle, 1841. S. 100.

⁷⁵⁸ Genealogisch-historisch-statistischer Almanach für das Jahr 1848. Weimar: Landes-Industrie-Comptoirs, 1848. S. 157, 225.

⁷⁵⁹ Hamburgischer Staats-Kalender auf das Schaltjahr 1856. Hamburg: Nestler & Melle, 1856. S. 114.

⁷⁶⁰ Lübeckischer Staats-Kalender auf das Jahr 1847. Lübeck: Schmidt, 1847. S. 93.

Менгер як представник Бремена і Гамбургу, а Генрі Менгер – як представник Ольденбургу⁷⁶¹.

У справі «Консульство в Таганрозі. Том 2. 1845-1868» Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz консулу Джону Менгеру в Одесу адресувався лист Міністерства закордонних справ Пруссії від 1 вересня 1852 р. Відповіддю став лист Менгера, складений у Одесі 16 (28) вересня 1852 р., у якому йшлося про Іоганна Геммерле в Таганрозі⁷⁶². У цій же справі Менгер підписав у статусі прусського консула у Одесі і лист до Міністерства закордонних справ Пруссії від 19 (31) грудня 1852 р.

Доволі відмінна від тієї, що відбилась у документах Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, картина щодо хронології консульської служби Менгера постає на сторінках «Новороссийского календаря».

В «Новороссийском календаре» видання 1840 р. Іван Федорович Менгер вперше згадується як консул Гамбургу в Одесі⁷⁶³. У 1841-1846 рр. в тому ж статусі він фігурував як Іван Фрідріхович⁷⁶⁴.

Причому у 1845 р., крім консула Гамбургу, він же був і консулом Бремена та Любека в Одесі⁷⁶⁵.

У 1847-1854 рр. Іван Фрідріхович вже значився тільки як бременський консул⁷⁶⁶. З 1855 р. Бремен він вже не представляв.

⁷⁶¹ Illustrierter Kalender für 1849: Jahrbuch der Ereignisse, Bestrebungen und Fortschritte im Völkerleben und im Gebiete der Wissenschaften, Künste und Gewerbe. Leipzig: J.J. Weber, 1849. S. 112.

⁷⁶² GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 451. Bd. 2. 1845-1868.

⁷⁶³ Новороссийский календарь на 1841 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1840. С. 140.

⁷⁶⁴ Новороссийский календарь на 1842 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1841. С. 156; Новороссийский календарь на 1843 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1842. С. 158; Новороссийский календарь на 1844 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1843. С. 162; Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1844. С. 160; Новороссийский календарь на 1846 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1845. С. 167; Новороссийский календарь на 1847 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1846. С. 177; Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1851. С. 199;

⁷⁶⁵ Новороссийский календарь на 1846 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1845. С. 167.

⁷⁶⁶ Новороссийский календарь на 1848 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1847. С. 185; Новороссийский календарь на 1849 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1848. С. 185; Новороссийский календарь на 1850 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1849. С. 193; Новороссийский календарь на 1851 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1850. С. 195; Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1851. С. 199; Новороссийский календарь на 1853 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1852. С. 214; Новороссийский календарь на

У списках іноземних консулів у Одесі саме як прусський консул Іван Фрідріхович Менгер у «Новороссийском календаре» вперше значиться у виданні аж на 1856 р.⁷⁶⁷ При цьому вже у цьому ж виданні за попередній рік повідомлялось, що після обстрілу англо-французькою ескадрою Одеси іноземні консульські представники, які залишались у місті, 16 (28) квітня 1854 р. підписали листа на адресу виконуючого обов'язки Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, де висловлювали вдячність йому та Одеському військовому губернатору за «суттєво-корисні заходи і батьківські турботи, якими ви зволили огородити в дні небезпеки родини та майно співвітчизників їх, які оселились у місті Одесі». Лист був підписаний прусським консулом Менгером, австрійським консулом Чіскіні, сардинським генеральним консулом Берцолезе, нідерландським консулом Юнгом, баварським консулом Еттлінгером, іспанським і пармським генеральним консулом Багер-і-Рібасом, неаполітанським і римським генеральним консулом Нуньєсом-деі-Сан-Секондо, шведським і норвезьким консулом Вількінсом і португальським генеральним консулом Порро⁷⁶⁸.

Стосовно подій цього бомбардування у князя П. Вяземського натрапляємо на опис, що тоді союзницькою ескадрою були обстріляні, поміж інших, «на вулиці позаду бульвару будинки: громадянина Бондарева, прусського консула Джона Менгера, графа Льва Потоцького, Стурдзи, князя Гагаріна і деякі інші»⁷⁶⁹.

Як прусський консул Іван Фрідріхович Менгер значиться і в «Новороссийском календаре» на 1857⁷⁷⁰, 1858⁷⁷¹, 1859, 1860⁷⁷², 1861⁷⁷³, 1862⁷⁷⁴ рр.

1854 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1853. С. 218; Новороссийский календарь на 1855 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1854. С. 211.

⁷⁶⁷ Новороссийский календарь на 1856 високосный год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1855. С. 217-218.

⁷⁶⁸ Бомбардирование Одессы англо-французским флотом, 10 апреля 1854 года // *Новороссийский календарь на 1855 год, издаваемый от Ришельевского лица*. Одесса: Городская типография, 1854. С. 422-424. Цей же документ наводиться і тут: Зеленецкий К. Записки о бомбардировании Одессы, 10 апреля 1854 года. Одесса: типография Францова и Нитче, 1855. С. 113.

⁷⁶⁹ Письма Ветерана 1812 года // *Полное собрание сочинений князя П. А. Вяземского*. Том VI. 1853-1855 г. СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1881. С. 388.

⁷⁷⁰ Новороссийский календарь на 1857 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1856. С. 232.

⁷⁷¹ Новороссийский календарь на 1858 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1857. С. 267.

⁷⁷² Новороссийский календарь на 1860 високосный год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1859. С. 279-280.

⁷⁷³ Новороссийский календарь на 1861 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1860. С. 246.

В переліку прусських консулів у Одесі, наведеному Людмилою Вовчук у тезах «Німецькі консули на Півдні України (XIX – поч. XX ст.)», хронологія перебування «К. Ф. Менгера» на посаді консула Пруссії в Одесі чомусь зазначена як 1859-1869 рр. При цьому Мас, який насправді був консулом Пруссії більшу частину зазначеного часового проміжку, в цьому списку не значиться⁷⁷⁵.

У 1841 і наступних роках серед одеських морських маклерів значився Генріх Менгер⁷⁷⁶. В «Новороссийском календаре» на 1847 р. Генріх Федорович Менгер знов фігуруючи в переліку одеських морських маклерів, вже присутній і в статусі ольденбурзького консула в списку іноземних консульських представників у Одесі⁷⁷⁷. На цій посаді він значився і в наступні роки⁷⁷⁸ аж до 1854 р., коли ольденбурзьким консулом вже називається Юлій Коба⁷⁷⁹.

З 1848⁷⁸⁰ р. Іван Фрідріхович Менгер фігурував ще й касиром благодійного товариства на користь німців в Одесі. Головою цього товариства у 1848 р. був австрійський консул Людвіг Леопольдович Гутмансталь, а з 1849 р. – Ердман

⁷⁷⁴ Новороссийский календарь на 1862 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1861. С. 214.

⁷⁷⁵ Вовчук Людмила. «Німецькі консули на Півдні України (XIX – поч. XX ст.)», *Всеукраїнська науково-методична конференція «Могилянські читання – 2015: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»*: [збірник тез]. Том 5. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 4.

⁷⁷⁶ Новороссийский календарь на 1842 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1841. С. 154; Новороссийский календарь на 1843 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1842. С. ; Новороссийский календарь на 1844 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1843. С. 160; Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1844. С. 158; Новороссийский календарь на 1846 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1845. С. 164; Новороссийский календарь на 1847 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1846. С. 174; Новороссийский календарь на 1848 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1847. С. 183; Новороссийский календарь на 1849 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1848. С. 183; Новороссийский календарь на 1850 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1849. С. 191; Новороссийский календарь на 1851 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1850. С. 193; Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1851. С. 196; Новороссийский календарь на 1853 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1852. С. 211. На цій посаді Менгер не згадується тільки з 1853 р. (Новороссийский календарь на 1854 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1853. С. 215).

⁷⁷⁷ Новороссийский календарь на 1847 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1846. С. 177.

⁷⁷⁸ Новороссийский календарь на 1848 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1847. С. 185; Новороссийский календарь на 1849 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1848. С. 185; Новороссийский календарь на 1850 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1849. С. 193; Новороссийский календарь на 1851 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1850. С. 195; Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1851. С. 199; Новороссийский календарь на 1853 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1852. С. 214; Новороссийский календарь на 1854 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1853. С. 218;

⁷⁷⁹ Новороссийский календарь на 1855 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1854. С. 211.

⁷⁸⁰ Новороссийский календарь на 1849 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1848. С. 322-323.

Готлібович Якобі, секретарем – Август Гейбель, членами-помічниками – Етлінгер, Рудольф, Ангер, Мальман, Гезелле, Гофман і Гагельбергер⁷⁸¹. Цікаво, що в «Новороссийском календаре» на 1852 р. щодо касира благодійного товариства на користь німців в Одесі Івана Фрідріховича Менгера зазначено, що він є консулом Пруссії⁷⁸², тоді як в поміщеному в цьому ж виданні списку іноземних консульських представників пруським консулом значиться Требін⁷⁸³. Та сама неузгодженість має місце і у виданні за 1853⁷⁸⁴, 1854⁷⁸⁵, 1855⁷⁸⁶ рр. Менгер продовжував фігурувати на цій посаді касира і в наступних роках⁷⁸⁷. У 1860 р. посада касира благодійного товариства на користь німців в Одесі вперше була вакантною⁷⁸⁸. Значилась вона вакантною і в 1861 р.⁷⁸⁹

У базі даних «Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland» міститься інформація, що місцем народження Джона Менгера був Мемель (Memel)⁷⁹⁰ – саме так, поки місто належало до території Німеччини, називалась Клайпеда, нині – найбільший порт Литви. Тут же, з посиланням на архіви Гамбургу, Любека, Берліну та Бремену, зазначається, що з 1840 р. Менгер був консулом Гамбургу і Любеку, з 1845 р. – Бремену, з 1851 р. – Пруссії. Кінцевим роком виконання кожного з цих консульських повноважень фігурує 1860 р. У 1857 р. Джон Менгер був нагороджений орденом Червоного орла

⁷⁸¹ Новороссийский календарь на 1850 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1849. С. 309; Новороссийский календарь на 1851 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1850. С. 319; Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1851. С. 323;

⁷⁸² Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1851. С. 323.

⁷⁸³ Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1851. С. 198-199.

⁷⁸⁴ Новороссийский календарь на 1853 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1852. С. 360.

⁷⁸⁵ Новороссийский календарь на 1854 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1853. С. 352.

⁷⁸⁶ Новороссийский календарь на 1855 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1854. С. 345.

⁷⁸⁷ Новороссийский календарь на 1856 високосный год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1855. С. 354; Новороссийский календарь на 1857 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1856. С. 365; Новороссийский календарь на 1858 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1857. С. 390; Новороссийский календарь на 1860 високосный год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1859. С. 404;

⁷⁸⁸ Новороссийский календарь на 1861 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1860. С. 369.

⁷⁸⁹ Новороссийский календарь на 1862 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1861. С. 331.

⁷⁹⁰ Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=32526&mode=1> (Дата звернення: 31.03.2020).

четвертого ступеню. У Одесі він співпрацював з фірмою Е. Маса. Дружиною Менгера називається Вільгельміна Клюге (Wilhelmine Kluge)⁷⁹¹. Це є вельми інтригуючим зважаючи на дані щодо дружини наступника Менгера на консульській посаді в Одесі (див. наступний підрозділ).

Немає сумнівів, що саме брат Івана Федоровича Меглера Генріх фігурує у вже згадуваній праці реформатського пастора в Петербурзі Германа Дальтона з історії реформатської церкви в Росії. Там «H. Menger» називається серед тих кількох осіб, які були обрані членами новоствореної у 1842 р. ради євангельсько-реформатської релігійної громади Одеси⁷⁹². У «Новороссийском календаре» на 1851 р. Генріх Федорович Менгер значиться як касир товариства реформатської церкви в Одесі⁷⁹³. Щоправда, вже з наступного року касиром там був вже надвірний радник Вільям Самойлович Тові, а Генріх Менгер значився членом товариства⁷⁹⁴. З 1855 р. Менгер там вже не фігурував⁷⁹⁵. Ці корелюється з даними «Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland», де з посиланням на архів у Ольденбурзі міститься інформація, що брат Джона Менгера Генрі Фрідріх Менгер, який з 8 квітня 1845 р. був консулом Ольденбургу в Одесі і був одружений на Августі Вілер (Auguste Wieler), помер у Дрездені 6 червня 1853 р.⁷⁹⁶

Видання «Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique», яке у 1820-х – 1840-х рр. подавало дані щодо представництва Пруссії тільки в Петербурзі, не пишучи про інші міста Російської імперії, з початку 1850-х стало наводити інформацію і щодо них. При цьому наявність прусського консульства в Одесі у цьому виданні не згадується ні в 1851⁷⁹⁷, ні в 1852⁷⁹⁸ р., тоді як дані щодо

⁷⁹¹ Там само.

⁷⁹² Hermann D. Geschichte der reformirten Kirche in Russland: kirchenhistorische Studie. Gotha: R. Besser, 1865. S. 186.

⁷⁹³ Новороссийский календарь на 1851 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1850. С. 321.

⁷⁹⁴ Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1851. С. 323; Новороссийский календарь на 1853 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1852. С. 360; Новороссийский календарь на 1854 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1853. С. 352; Новороссийский календарь на 1855 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1854. С. 345.

⁷⁹⁵ Новороссийский календарь на 1856 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1855. С. 354.

⁷⁹⁶ Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=32525&mode=1> (Дата звернення: 31.03.2020).

⁷⁹⁷ Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1851. Pp. 634-635.

деяких інших консульських представництв Пруссії в Російській імперії там вже наводяться. Вперше прусський консул у Одесі у «*Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*» згадується у 1853 р. На цій посаді фігурує Менгер («*J. Menger, C*»)⁷⁹⁹. Він же називається прусським консулом у Одесі і в 1854-1861 рр.⁸⁰⁰

Річний звіт консульства Пруссії в Одесі за 1856 р. був надрукований у «*Preussisches Handelsarchiv*» у 1857 р., і там наводились дані не лише щодо самої Одеси, а і про Керч, Бердянськ, Маріуполь, Таганрог і Ростов-на-Дону⁸⁰¹. Натомість у опублікованому в тому ж виданні річному звіті консульства за 1857 р., складеному в Одесі у квітні 1858, подавався загальний обсяг хлібної торгівлі, без наведення статистики по окремим портам⁸⁰².

1 березня 1861 р. преса інформувала, що на місце консула Пруссії в Одесі замість Менгера був призначений Ернст Мас⁸⁰³.

Таким чином, ім'я Джона Менгера фігурує у консульських паперах *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz* починаючи з 10 грудня 1850 р. Вже за півроку, 7 червня 1851 р. Менгер був призначений прусським консулом у Одесі і пропрацював на цій посаді близько 10 років. При цьому Джон Менгер впродовж своєї кар'єри представляв у Одесі інтереси кількох німецьких держав.

Підбиваючи загальні підсумки третього розділу, варто зазначити, що за період від заснування в Одесі прусського консульства і до призначення на консульську посаду особи, за якої ця установа була перетворена на Генеральне консульство, консулами Пруссії в Одесі встигли побути Євгеній фон Гогель, Жан (Іоан) Вальб, Ісай Вальтер, Іоган Альбрехт Бок і Джон Менгер. При цьому перед

⁷⁹⁸ *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. Gotha: Justus Perthes, 1852. Pp. 593.

⁷⁹⁹ *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. Gotha: Justus Perthes, 1853. Pp. 584.

⁸⁰⁰ *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. Gotha: Justus Perthes, 1854. P. 597; *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. Gotha: Justus Perthes, 1855. P. 618; *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. 1856. Gotha: Justus Perthes, 1856. P. 616; *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. Gotha: Justus Perthes, 1857. P. 645; *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. Gotha: Justus Perthes, 1858. p. 664; *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. Gotha: Justus Perthes, 1859. P. 706; *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. Gotha: Justus Perthes, 1860. P. 718; *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. 1861. Gotha: Justus Perthes, 1861. P. 747.

⁸⁰¹ *Jahresbericht des Königl. Preußischen Konsulats zu Odessa für 1856. Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1857. Nr. 11. S. 275-278.

⁸⁰² *Jahresbericht des Preuß. Konsulates zu Odessa für 1857. Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1858. S. 257.

⁸⁰³ *Königlich Preußischer Staats-Anzeigen*. 1861. № 56. S. 411.

призначення консулом на посаді віце-консула в Одесі пропрацював Іоган Альбрехт Бок, а виключно віце-консулами були Карл Генріх Бульке і Карл Треббін. Терміни знаходження на консульській посаді в Одесі суттєво різнились, починаючи з неповних 8 місяців Євгенія фон Гогеля і завершуючи більш ніж 14 роками консульства Ісайя Вальтера. Тривалість же перебування на віце-консульській посаді в Одесі для Іогана Альбрехта Бока становила 8 років, для Карла Генріха Бульке – 3 роки, для Карла Треббіна – як мінімум 7 років.

Етапи процедури призначення прусських консулів у Одесі, ключові посадові особи, які брали в цій участь, формуляри документів, які складались в ході цієї процедури були стандартизовані і відповідали загальній практиці офіційного Берліну з цього питання. Підставами для такого твердження є вивчення як справи про створення прусського консульства у Сент Луїсі (США)⁸⁰⁴, так і справ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz про призначення консулів Пруссії у інших містах.

⁸⁰⁴ Schneider C. E. The Establishment of the First Prussian Consulate in the West. *The Mississippi Valley Historical Review*. 1944. Vol. 30. No. 4. Pp. 507-520.

РОЗДІЛ 4

ГЕНЕРАЛЬНЕ КОНСУЛЬСТВО В ОДЕСІ

4.1. Ернст Мас

При всій знаковості цілої низки прусських консульських представників у регіоні, напевно, найвпливовішим з них був Ернст Мас (у німецькомовних консульських джерелах переважно Mahs, у російськомовних – Мас, Масс, Маас). Але навіть у тих не чисельних роботах, в яких подається більш-менш різнопланова та відносно докладна інформація про Маса, його консульська діяльність якщо і згадується, то не просто побіжно, а, як правило, обмежується наведенням переліку держав, інтереси яких він представляв, і датами початку і завершення консульської служби. Причому навіть у цій скупій інформації не обходиться без помилок.

Дідом Ернста Маса, чие прізвище, як припускається, походить від назви річки Маас, що протікає територією нинішніх Франції, Бельгії та Нідерландів, був Іоган Іоахим Мас (Johann Joachim Mahs). Народжений 24 червня 1718 р. у Гамбурзі в родині дрібного ремісника, він перебрався до Російської імперії і зайнявся там міжнародною торгівлею, зосередившись переважно на експорті. У 1740-х р. вже була відомою фірма «Мейбом і Мас» (Meuholm & Mahs), а згодом була заснована і компанія «Мас і Син». Тільки у 1786 р. Іоган Іоахим Мас прийняв підданство Російської імперії, змінивши статус з гамбурзького підприємця на російського купця 1-ї гільдії.

В родині Іогана Іоахіма Маса і його дружини Хедвіг, яка була донькою бургомістра петербурзької громади іноземних купців Фінляндії Ніколая Грена (Grään), народилось 11 дітей, двоє з яких, Іоган (1746-1796) та Іоахим, згодом займали посаду генерального консула Пруссії в Петербурзі. Сам Іоган Іоахим Мас помер у Петербурзі 20 січня 1783 р.

Батьком Ернста Маса був той самий син Іогана Іоахіма Маса Іоахим Мас (Joachim Mahs; 28 вересня 1758 – 6 березня 1836, Петербург). Це і був той

компаньон, з яким Іоган Іоахим Мас заснував компанію «Мас і Син». Вже у 1794 р. Іоахим Мас зі своїм братом Іоганом заснував фірму «Сини Маса». В це ж десятиліття Іоахим Мас фігурував як купець 1-ї гільдії, але згодом пережив банкрутство, у 1812 р. вже належачи до купців 2-ї, а за 4 роки – і взагалі 3-ї гільдії.

У Іоахима Маса та його дружини Елізабет, яка була донькою відомого купця Томаса Сіверса (Sievers), народилось 14 дітей, у тому числі і прусський генеральний консул в Одесі Ернст Мас і Хелена Мас, яка стала дружиною Іогана Бока – одного з попередників Ернста Маса на консульській посаді в Одесі.

Майбутній прусський генеральний консул в Одесі Ернст Мас народився у столиці Російської імперії 1 березня 1807 р. Він отримав освіту в лютеранській школі та на юридичному факультеті Петербурзького університету.

Дядька Ернста Маса Готліб працював прикажчиком у конторі барона Людвіга Івановича фон Штігліца, який, як і дід Ернста Маса, свого часу належав до гамбурзького купецтва, а згодом перебрався до Російської імперії. В Петербурзі Штігліц заснував банкірський дім «Штігліц і Ко» і став надзвичайно впливовим банкіром і членом ради державних кредитних установ Російської імперії. До банкірського дому Штігліца прийшов і Ернст Мас⁸⁰⁵. Зарекомендувавши себе найкращим чином, саме завдяки Штігліцу 25-річний Ернст у 1832 р. перебрався зі столиці до Одеси: Штігліц мав там філію свого банку і запропонував Масу стати її директором.

Наступним кроком в налагодженні надзвичайно корисних зв'язків стало знайомство Маса з Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором Михайлом Семеновичем Воронцовим – клієнтом одеської філії банку Штігліца⁸⁰⁶.

Деякий час Ернст був співробітником і партнером фірми «Людвіг Штігліц і Ко», при цьому реально вже у 1835-1838 рр. Штігліц передав йому свої справи в

⁸⁰⁵ Мошенский, С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. Лондон: Xlibris, 2014. С. 310.

⁸⁰⁶ Морозан В. В. «Крупнейшие торгово-банкирские дома Одессы XIX века» // *Экономическая история: Ежегодник. 2007*. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 151-152.

Одесі⁸⁰⁷. У 1838 р. фірма Штігліца була ліквідована, а її клієнти, включно з М.С. Воронцовим, перейшли до відкритого 8 липня 1838 р. торгового дому «Арист Мас і Ко». Швидкому прогресу цього торгового дому значною мірою сприяли персональні ділові якості Маса – чесність, порядність і обов’язковість⁸⁰⁸.

Як підприємця, який мав «добрий бізнес», Ернста Маса характеризували, зокрема, представники банкірського дому братів Берінг у Лондоні. Мас був повіреним знаменитого банкірського будинку Ротшильдів, співпрацював із гамбурзькою фірмою «Thomas Mahs & Co» і з Берлінським дисконтним товариством⁸⁰⁹. Завдяки гамбурзькому родичу Ернст налагодив контакти з «J.H. Schroeder & Co». Брат же засновника цієї лондонської фірми одружився з сестрою Ернста Маса. І саме Джон Шрьодер не тільки надавав фірмі Ернста Маса різноманітні послуги у Великій Британії, але і допоміг родичу Ернста, Ніколасу Масу відкрити комісійну фірму в Ліверпулі⁸¹⁰.

У списках купців, які вели закордонну торгівлю більш ніж на 50 тисяч рублів у 1861 р., наведеному у виданні Департаменту зовнішньої торгівлі, присутній і одеський купець 1-ї гільдії Ернст Масс (Мас), стосовно якого зазначено, що він вів торгівлю через порти Одеси та Херсону, ввіз туди впродовж року товарів на 279663 рублі, а вивіз на 4400049 рублів⁸¹¹.

Наступного, 1862 р. в списку купців, які вели закордонну торгівлю більш ніж на 50 тисяч рублів, Ернст Масс був присутній, хоча там його ім’я і записане як «Арист». Уточнювалось, що цей одеський купець 1-ї гільдії вів торгівлю через Одесу, ввіз туди товарів на 110385 рублів, а вивіз на 3458410 рублів⁸¹².

⁸⁰⁷ Вольфганг С. Хлебные экспорты Черноморско-Азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834-1914 // *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор’ї XVIII-XIX ст. Збірник наукових статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 170.

⁸⁰⁸ Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 60; ДАОО. Ф. 2. О. 1. Спр. 259. 6 арк.

⁸⁰⁹ Докладніше про банківську систему німецьких держав див., зокрема, тут: Guinnane T. W. Delegated Monitors, Large and Small: Germany’s Banking System, 1800-1914. *Journal of Economic Literature*. Vol. 40. № 1. Pp. 73-124.

⁸¹⁰ Мошенский С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. Лондон: Xlibris, 2014. С. 311.

⁸¹¹ Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1861 год. Санкт-Петербург: типография Департамента внешней торговли, 1862. К XLII табл., 6 фор.

⁸¹² Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1862 год. Санкт-Петербург: типография Департамента внешней торговли, 1863. К XLII табл.

Барон Мас згадувався як один з великих експортерів зерна фон Штерном⁸¹³. А у виданні «Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г. Одессы и региона, 1803-1917: библиографический указатель» «Арист Мас і Ко» характеризувався не інакше як «експортний будинок, якому Одеса зобов'язана розвитком своєї вивізної зернової торгівлі»⁸¹⁴.

Вже з першого десятиліття свого перебування в Одесі став активно долучатись до інших аспектів розбудови регіону та безпосередньо міста.

Добре зарекомендувавши себе в очах генерал-губернатора, Ернст Мас у 1837 р. за його дорученням виконував обов'язки уповноваженого комісара по боротьбі з епідемією чуми⁸¹⁵, а наступного року за активності на цій посаді був нагороджений золотою медаллю⁸¹⁶. Невдовзі Мас був залучений до діяльності кількох створених з ініціативи М.С. Воронцова комісій, і згодом за участь в розробці Карантинного статуту отримав золоту медаль для носіння на Аннінській стрічці⁸¹⁷.

У 1838 р. Ернст Масс вже згадувався як член Одеського будівельного комітету, який діяв під головуванням військового губернатора Одеси графа Олександра Петровича Толстого⁸¹⁸. З наступного року серед членів Одеського будівельного комітету Масс не значився⁸¹⁹.

⁸¹³ von Stern E. Die politische und sociale Struktur der Griechencolonien am Nordufer des Schwarzmeergebietes. *Hermes*. 1915. Bd. 50. H. 2. P. 169.

⁸¹⁴ Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г. Одессы и региона, 1803-1917: библиографический указатель / сост. В. В. Самодурова. Одесса: АстроПринт, 1999. С. 139.

⁸¹⁵ Про цю епідемію згадував, зокрема, протоієрей Веселовський. Він писав, що чума була занесена в місто доглядачем карантину. Протоієрей писав, що градоначальник Левшин надіслав повідомлення про чуму до Петербурга, але це послання не було піддане окурюванню, і, за чутками, імператор Микола I через це 3 дні нікого до себе не підпускав, побоюючись заразити. Лад в місті навів Воронцов. Градоначальник Левшин був переведений до Іркутська, а коли городяни звернулись до його наступника на посаді, графа Толстого, з проханням зняти ізоляцію міста, той нібито відповів, що забув ключі в Петербурзі (Воспоминания протоиерея Матфея Веселовского», *Из прошлого Одессы* / Сост. Л.М. де-Рибас. Одесса: тип. Л. Кирхнер, 1894. С. 134-135).

⁸¹⁶ Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 149.

⁸¹⁷ Там само.

⁸¹⁸ Новороссийский календарь на 1839 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1838. С. 192.

⁸¹⁹ Новороссийский календарь на 1840 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1839. С. 3; Новороссийский календарь на 1841 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1840. С. 135-136; Новороссийский календарь на 1842 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1841. С. 151-152; Новороссийский календарь на 1843 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1842. С. 153-154; Новороссийский календарь на 1844 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1843. С. 157-158; Городская типография, 1842. С. 153-154; Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1844. С. 155-156; Новороссийский календарь на 1846 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1845. С. 162; Новороссийский календарь на 1847 год, издаваемый от

Вже у 1837 р. Масс фігурував і як член Одеського відділення комерційної ради, президентом якого був градоначальник Одеси, а віце-президентом – одеський купець 1-ї гільдії Джеймс Кортацці. Іншими членами відділення тоді значились почесні громадяни Гавриїл Логінов і Родоканакі, купці 1-ї гільдії Костянтин Папудов, Раллі, Яків Багуер-і-Рівас, Карл Сікар, Етлінгер, Деазарта, Лаура, і Порро, а секретарем – надвірний радник Аполлон Олександрович Скальковський⁸²⁰.

Значиться Масс і в списках членів Одеського відділення комерційної ради у 1838⁸²¹, 1839⁸²², 1840⁸²³, 1841⁸²⁴, 1842⁸²⁵, 1843⁸²⁶, 1844⁸²⁷, 1845⁸²⁸, 1846⁸²⁹, 1847⁸³⁰, 1848⁸³¹, 1849⁸³² рр.

І в «Новороссийском календаре» видання 1850 р. комерції радник і почесний громадянин Арист Єфимович Масс продовжує фігурувати як член відділення комерційної ради, яке діяло під головуванням Одеського градоначальника Олександра Івановича Казначеева та віце-президента Джеймса Лікуча Кортацці⁸³³.

Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1846. С. 172; Новороссийский календарь на 1848 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1847. С. 180; Новороссийский календарь на 1849 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1848. С. 180; Новороссийский календарь на 1850 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1849. С. 188.

⁸²⁰ Новороссийский календарь, издаваемый П. Яхневичем. 1838-й год. Одесса: Городская типография, 1837. С. 90.

⁸²¹ Новороссийский календарь на 1839 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1838. С. 209.

⁸²² Новороссийский календарь на 1840 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1839. С. 7.

⁸²³ Новороссийский календарь на 1841 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1840. С. 137.

⁸²⁴ Новороссийский календарь на 1842 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1841. С. 153.

⁸²⁵ Новороссийский календарь на 1843 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1842. С. 155.

⁸²⁶ Новороссийский календарь на 1844 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1843. С. 159.

⁸²⁷ Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1844. С. 157.

⁸²⁸ Новороссийский календарь на 1846 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1845. С. 163.

⁸²⁹ Новороссийский календарь на 1847 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1846. С. 173.

⁸³⁰ Новороссийский календарь на 1848 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1847. С. 182.

⁸³¹ Новороссийский календарь на 1849 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1848. С. 182.

⁸³² Новороссийский календарь на 1850 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1849. С. 189.

⁸³³ Новороссийский календарь на 1851 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1850. С. 191-192, 195.

Масс залишається в складі цієї комерційної ради і в наступних роках⁸³⁴.

З 1849 р. Арист Єфимович Масс був і в списку членів Одеського біржового комітету, очолюваного іноземним гостем 1-ї гільдії, графом Яковом Фомичем Порро (І Володимир Морозан⁸³⁵, і Валентина Шевченко⁸³⁶ стверджують, що Одеський біржовий комітет вже з 1850 р. очолювався Масом, але «Новороссийский календар» аж до 1855 року включно наводив інформацію, що головою залишався саме Порро). Секретарем комітету був ніхто інший як Аполлон Олександрович Скальковський⁸³⁷, який вже після смерті Маса опублікував у «Одесском вестнике» спогади про нього⁸³⁸. З 1856 р. Масс вже значився головою цього біржового комітету⁸³⁹. Під керівництвом Маса комітет спромігся, зокрема, пролобіювати початок будівництва Південно-Західної залізниці⁸⁴⁰.

⁸³⁴ Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1851. С. 195; Новороссийский календарь на 1853 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1852. С. 210; Новороссийский календарь на 1854 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1853. С. 214; Новороссийский календарь на 1855 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1854. С. 208; Новороссийский календарь на 1856 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1855. С. 213; Новороссийский календарь на 1857 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1856. С. 228; Новороссийский календарь на 1858 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1857. С. 264; Новороссийский календарь на 1860 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1859. С. 275; Новороссийский календарь на 1861 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1860. С. 242; Новороссийский календарь на 1862 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1861. С. 210; Памятная книжка для Херсонской губернии на 1866 год. Херсон: Типография губернского правления, 1865. С. 36; *Памятная книжка Одесского градоначальства на 1870 г., изданная Одесским статистическим комитетом. Одесса: типография П. Францова, 1869. С. 139.*

⁸³⁵ Морозан В. В. «Крупнейшие торгово-банкирские дома Одессы XIX века» // *Экономическая история: Ежегодник. 2007*. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 153.

⁸³⁶ Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 152.

⁸³⁷ Новороссийский календарь на 1850 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1849. С. 189-190; Новороссийский календарь на 1851 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1850. С. 192; Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1851. С. 195; Новороссийский календарь на 1853 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1852. С. 210; Новороссийский календарь на 1854 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1853. С. 214; Новороссийский календарь на 1855 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1854. С. 208; Новороссийский календарь на 1856 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1855. С. 214;

⁸³⁸ Скальковский А. Мои воспоминания о бароне А.Е. Массе. *Одесский вестник*. 1880. № 6. С. 2.

⁸³⁹ Новороссийский календарь на 1857 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1856. С. 228; Новороссийский календарь на 1858 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1857. С. 264; Новороссийский календарь на 1860 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1859. С. 275; Новороссийский календарь на 1861 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1860. С. 242; Новороссийский календарь на 1862 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1861. С. 210.

⁸⁴⁰ Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 153.

Мас напряду долучився й до іншого проекту, знакового не тільки для Одеси, але і для регіону та Російської імперії в цілому. Мова йде про те, що Одеса стала пілотною для всієї імперії в реформуванні системи міського самоврядування: 30 квітня 1863 р. було затверджено Положення про громадське управління міста Одеси (№ 39565)⁸⁴¹, яке визначило низку тенденцій більш пізніх реформ, в тому числі і суттєво вплинувши на зміст міської реформи 1870 р.⁸⁴² Для запровадження Положення про громадське управління міста Одеси була створена тимчасова комісія, до якою увійшов і Мас⁸⁴³.

Як Володимир Морозан, так і Валентина Шевченко не зовсім коректно формулюють, що Мас «починаючи з 1838 р. був консулом в Одесі, спочатку ганноверським і пруським»⁸⁴⁴ і «починаючи з 1838 р. він займав посаду спочатку ганноверського й пруського ... консула»⁸⁴⁵. Адже консулом Пруссії наприкінці 1830-х років був не Мас, а Вальтер.

В «Новороссийском календаре» серед іноземних консулів у Одесі «Орест Єфимович Масс» згадується у 1840 р., будучи тоді виключно консулом Ганноверу⁸⁴⁶. В тому ж статусі ганноверського консула в Одесі він значився у виданні 1841-1851 рр.⁸⁴⁷ (з пропуском 1847-1849 рр., коли наявність консула Ганноверу в Одесі не згадувалась)⁸⁴⁸. Тим не менш, відсутність таких даних у

⁸⁴¹ Полное собрание законов Российской империи: Собр. II. В 55 т. Т. XXXVIII. Отд. I. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1884. С. 402-412.

⁸⁴² Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. С. 170-173; Стременовский С. Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия. Историко-правовое исследование. Одесса: Юридична література, 2002. С. 144-145.

⁸⁴³ Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 142.

⁸⁴⁴ Морозан В. В. «Крупнейшие торгово-банкирские дома Одессы XIX века» // *Экономическая история: Ежегодник. 2007*. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 152.

⁸⁴⁵ Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 155.

⁸⁴⁶ Новороссийский календарь на 1841 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1840. С. 140.

⁸⁴⁷ Новороссийский календарь на 1842 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1841. С. 156; Новороссийский календарь на 1843 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1842. С. 158; Новороссийский календарь на 1844 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1843. С. 162 (тут ім'я Масс наводиться як Ераст); Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1844. С. 160 (Ераст); Новороссийский календарь на 1846 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1845. С. 167 (Ераст); Новороссийский календарь на 1847 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1846. С. 177 (Ераст); Новороссийский календарь на 1851 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1850. С. 195; Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1851. С. 199;

⁸⁴⁸ Новороссийский календарь на 1848 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1847. С. 185; Новороссийский календарь на 1849 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская

«Новороссийском календаре» зовсім не означала реальну відсутність консула: про діючого в 1848 р. ганноверського консула в Одесі Е. Маса знаходимо в «Genealogisch-historisch-statistischer Almanach für das Jahr 1848»⁸⁴⁹.

В списку іноземних консулів у Одесі, опублікованому в 1852 р., Масс був відсутній, як немає там і іншої особи на посаді консула Ганноверу⁸⁵⁰. Натомість Масс знов фігурує як консул Ганноверу з 1853 р.⁸⁵¹

Як консул Ганновера (і одночасно генеральний консул Пруссії) Ернст Мас значиться навіть у опублікованому в 1865 р. виданні «Памятная книжка для Херсонской губернии на 1866 год» списку іноземних консулів у Херсонській губернії⁸⁵². При цьому на іншій сторінці цього видання, у розділі «Одесское градоначальство» в списку консулів Мас значиться тільки в статусі прусського генерального консула, а консульство Ганноверу не згадується взагалі⁸⁵³.

Вже в першій половині 1840-х рр. одеський купець 1-ї гільдії Мас був дійсним членом ради Одеського інституту шляхетних дівчат (головою цієї ради виступав Одеський військовий губернатор)⁸⁵⁴.

На розі Херсонської та Преображенської вулиць була зведена на приватні пожертви будівля реформатської церкви⁸⁵⁵, до чого саме безпосереднє відношення мав і Арист Єфимович Масс. З 1850 р. він значився головою церковної ради товариства реформатської церкви в Одесі, тоді як касиром цього товариства у

типография, 1848. С. 185; Новороссийский календарь на 1850 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1849. С. 193.

⁸⁴⁹ Genealogisch-historisch-statistischer Almanach für das Jahr 1848. Weimar: Landes-Industrie-Comptoirs, 1848. S. 158.

⁸⁵⁰ Новороссийский календарь на 1853 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1852. С. 214.

⁸⁵¹ Новороссийский календарь на 1854 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1853. С. 218; Новороссийский календарь на 1855 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1854. С. 211; Новороссийский календарь на 1856 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1855. С. 218; Новороссийский календарь на 1857 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1856. С. 232; Новороссийский календарь на 1858 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1857. С. 267; Новороссийский календарь на 1860 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1859. С. 280; Новороссийский календарь на 1861 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1860. С. 246; Новороссийский календарь на 1862 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1861. С. 214.

⁸⁵² Памятная книжка для Херсонской губернии на 1866 год. Херсон: Тип. губернского правления, 1865. С. 79-80.

⁸⁵³ Памятная книжка для Херсонской губернии на 1866 год. Херсон: Тип. губернского правления, 1865. С. 40.

⁸⁵⁴ Новороссийский календарь на 1844 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1843. С. 281; Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1844. С. 280; Новороссийский календарь на 1855 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1854. С. 211.

⁸⁵⁵ Плесская Э. Г. Одесские немцы вчера и сегодня. Одесса: Астропринт, 2010. С. 9.

1850 р. був Генріх Менгер. Пастором товариства у 1850 р. був Густав Ганрі, членами – Франц Трітен, Ердман, Якобі, Карл Ангер, Михайл Альбер, Георг Кельнер і Кнері⁸⁵⁶. У 1851 р. в складі товариства відбулись значні зміни, але Мас залишився на своїй посаді і займав її ще багато років⁸⁵⁷.

З 1854 р. Арист Єфимович Масс перебував членом комітету для допомоги незаможним мешканцям м. Одеси, головою якого в 1854 р. значився граф Михайло Дмитрович Толстой, а з 1855 р. – дійсний статський радник Олександр Григорович Тройницький⁸⁵⁸.

З 1855 р. Мас був ще й членом комітету Одеської амбулаторної лікарні⁸⁵⁹.

В цей же період Мас відзначився і допомогою військам Російської імперії у Кримській війні, жертвуючи на їх користь гроші, зерно та інше продовольство⁸⁶⁰.

З 1855 р. Мас вже значився членом імператорського товариства сільського господарства Південної Росії⁸⁶¹, президентом якого був князь Михайло Семенович Воронцов, а пізніше – граф Олександр Григорович Строганов. Поміж інших, це товариство мало свого кореспондента і в Берліні (Гартіс)⁸⁶². У 1859 р. і наступних

⁸⁵⁶ Новоросійський календарь на 1851 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1850. С. 321.

⁸⁵⁷ Новоросійський календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1851. С. 323; Новоросійський календарь на 1853 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1852. С. 360; Новоросійський календарь на 1854 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1853. С. 352; Новоросійський календарь на 1855 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1854. С. 345; Новоросійський календарь на 1856 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1855. С. 354; Новоросійський календарь на 1857 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1856. С. 365; Новоросійський календарь на 1858 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1857. С. 390; Новоросійський календарь на 1860 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1859. С. 404.

⁸⁵⁸ Новоросійський календарь на 1855 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1854. С. 345; Новоросійський календарь на 1856 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1855. С. 354.

⁸⁵⁹ Новоросійський календарь на 1856 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1855. С. 355; Новоросійський календарь на 1857 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1856. С. 366; Новоросійський календарь на 1858 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1857. С. 391; Новоросійський календарь на 1860 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1859. С. 405; Новоросійський календарь на 1861 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1860. С. 370; Новоросійський календарь на 1862 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1861. С. 332; Памятная книжка для Херсонской губернии на 1866 год. Херсон: Тип. губернского правления, 1865. С. 85).

⁸⁶⁰ Мошенский, С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. Лондон: Xlibris, 2014. С. 311.

⁸⁶¹ Новоросійський календарь на 1856 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1855. С. 348; Новоросійський календарь на 1857 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1856. С. 359; Новоросійський календарь на 1858 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1857. С. 383;

⁸⁶² Новоросійський календарь на 1856 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1855. С. 349.

роках Ернест Єфимович Масс значився вже членом імператорського товариства сільського господарства Південної Росії за посадою, фігуруючи там як казначей і член ради⁸⁶³.

Був Ернст Мас і дійсним членом Одеського статистичного комітету⁸⁶⁴.

Як у цих установах, так і в бізнесі Мас мав справу у тому числі і з місцевими німцями. У 1860 р. купець 1-ї гільдії Євген Іванович Шульц став компаньйоном торгового дому «Арист Мас і Ко»⁸⁶⁵ (при цьому Ельвіра Плеська стверджує, що Є. Шульц був компаньйоном Маса вже в 1838 р.⁸⁶⁶, але це не витримує критики вже з огляду на те, що майбутній компаньйон Маса народився в 1829 р.⁸⁶⁷).

У відповідній архівній справі Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz фірма Маса згадується вже на першому аркуші, надісланому до Берліна 10 грудня і отриманого там 23 грудня 1850 р. Сам же ганноверський консул Ернст Мас згадується вперше в листі Менгера від 9 (21) квітня 1851 р. і в листі, надісланому з Петербургу до Берліну 19 квітня (1 травня) 1851 р. Згодом Ернст Мас фігурував у листі, направленому з Петербургу до Берліну 24 травня (5 червня) 1854 р. і в листі Міністерства закордонних справ Пруссії до пруського Міністра торгівлі та громадських робіт Августа фон дер Гейдта від 9 серпня 1854 р. Про ганноверського консула Ернста Маса йшлося і в листі пруського консула в Одесі Менгера до прем'єр-міністра і міністра іноземних справ Пруссії Отто Теодора фон Мантейфеля⁸⁶⁸ від 9 (21) квітня 1858 р., в листі з Берліна до Менгера від 5 травня 1858 р., в листі з Берліна до пруського посла в Петербурзі від 20 серпня 1858 р., в листі Менгера до Міністра закордонних справ Пруссії Александра Густава

⁸⁶³ Новороссийский календарь на 1860 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1859. С. 396; Новороссийский календарь на 1861 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1860. С. 360; Новороссийский календарь на 1862 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1861. С. 322.

⁸⁶⁴ Памятная книжка Одесского градоначальства на 1870 г., изданная Одесским статистическим комитетом. Одесса: типография П. Францова, 1869. С. IV.

⁸⁶⁵ Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 112.

⁸⁶⁶ Плесская Э. Г. Одесские немцы вчера и сегодня. Одесса: Астропринт, 2010. С. 1-2.

⁸⁶⁷ Морозан В. В. «Крупнейшие торгово-банкирские дома Одессы XIX века» // *Экономическая история: Ежегодник. 2007*. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 154.

⁸⁶⁸ Про специфіку розвитку Пруссії часів прем'єр-міністра і міністра іноземних справ Отто Теодора фон Мантейфеля докладніше див: Ross A. *Beyond the Barricades: Government and State-Building in Post-Revolutionary Prussia, 1848-1858*. Oxford: Oxford University Press, 2019. 256 p.

Адольфа фон Шлейниця від 15 (27) лютого 1860 р., у відповіді Менгеру з Берліну від 10 березня 1860 р.

Мова йшла, зокрема, про те, що, залишаючись ганноверським консулом, Ернст Мас інколи, коли Менгер був у відпустках, виконував обов'язки з представлення в Одесі інтересів Пруссії.

Вже 23 травня (4 червня) 1860 р., Ернст Мас написав листа до Александра Густава Адольфа фон Шлейниця на бланку прусського консульства в Одесі. Цей лист був зареєстрований у Берліні 12 червня⁸⁶⁹.

6 липня 1860 р. щодо Маса написав до Міністерства закордонних справ Пруссії Джон Менгер. Продовжуючи справу затвердження Маса на консульській посаді в Одесі, Міністерство закордонних справ 18 липня звернулось до Августа фон дер Гейдта, а той дав відповідь на ім'я Александра Густава Адольфа фон Шлейниця вже 21 липня, а згодом, 8 жовтня, знов написав йому ж все з того ж питання про призначення ганноверського консула Ернста Маса прусським консулом в Одесі.

Наступним аркушем справи «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868» вже є чернетка стандартного бланку про призначення прусського консульського представника, куди були вписані ім'я та прізвище Маса, посаду, на яку він призначався (консул) і місце призначення (Одеса). Ось тільки і на початку, і в кінці цієї чернетки замість точної дати фігурує лише 1860 рік. Після цього у справі йдуть документ Міністерства закордонних справ у Берліні від 20 жовтня 1860 р. і лист того ж Міністерства до Бісмарка від 15 листопада 1860 р., які теж стосувались питання затвердження Маса на посаді прусського консула.

31 грудня 1860 р. (12 січня 1861 р.) Ернст Мас знов написав листа до Міністерства закордонних справ Пруссії на бланку прусського консульства в Одесі. У листі, складеному в свою чергу Міністерством у Берліні 23 січня, Мас фігурував саме як консул Пруссії. Обидва ці документи стосувались

⁸⁶⁹ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 431. Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868.

врегулювання традиційних для січня фінансових питань, з яких у попередні роки зносився з Берліном консул Менгер⁸⁷⁰.

1 березня 1861 р. у прусській пресі було надруковано, що замість Менгера консулом Пруссії в Одесі став тамтешній купець Ернст Мас⁸⁷¹.

А 5 березня 1861 р. була опублікована новина про те, що Ернст Мас був визнаний Олександром II прусським консулом в Одесі⁸⁷².

Вже невдовзі, 11 (23) березня 1861 р. Мас написав Міністру закордонних справ Пруссії подробиці плану реорганізації мережі консульських установ Пруссії в регіоні. Пропонувалось підняти консульство в Одесі до статусу генерального консульства, посилення прусського представництва в Бердянську призначенням туди консула (на той момент у Бердянську діяв лише консульський агент Пруссії, якого пропонувалось залишити на посаді). Тут же була запропонована і кандидатура на місце прусського консула в Бердянську – туди пропонувалось перемістити консульського агента у Таганрозі Іоган Гемерле, а на місце останнього у Таганрозі призначити його брата, Александра Геммерле⁸⁷³. Як ці пропозиції втілювались у життя, зафіксовано у справах щодо консульських установ у Бердянську і Таганрозі⁸⁷⁴.

До свого вищезгаданого листа Міністру закордонних справ Пруссії від 11 (23) березня 1861 р. Ернст Мас додав підписаний того ж дня опис архіву прусського консульства в Одесі. До цього опису увійшли різні види документації як самого консульства в Одесі за 1845-1861 рр, так і документи прусського консульського агента в Керчі за 1852-1856 рр.⁸⁷⁵

Подальшими кроками в підготовці реорганізації консульства в Одесі в генеральне консульство стали лист Міністерства закордонних справ Пруссії до Августа фон дер Гейдта від 8 липня 1861 р. і відповідь фон дер Гейдта Александру Густаву Адольфу фон Шлейницю від 19 липня 1861 р.⁸⁷⁶

⁸⁷⁰ Там само.

⁸⁷¹ *Königlich Preußischer Staats-Anzeigen*. 1861. № 56. S. 411.

⁸⁷² Отдел официальный. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1861. № 10. С. 37.

⁸⁷³ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 431. Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868.

⁸⁷⁴ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 456. Konsulate in Kertsch auf der Krim und in Berdjansk. 1845-1868; GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 451. Bd. 2. 1845-1868.

⁸⁷⁵ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 431. Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868.

⁸⁷⁶ Там само.

Нарешті, 5 серпня 1861 р. король Пруссії підписав документ про призначення Маса генеральним консулом.

Втім, до остаточного завершення справи було ще далеко, адже, зокрема, на таке призначення мала ще офіційно дати згоду російська сторона. В подальшому листуванні з цього приводу Берліна і Петербургу, як правило, йшлося одразу про три міста і трьох осіб: Одесу, Бердянськ і Таганрог. Відповідно, про Ернста Маса, Йогана Геммерле і Александра Геммерле.

Перший документ на бланку вже не консульства, а генерального консульства в Одесі в справі «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868» датується 31 грудня 1862 (12 січня 1862 р.). Ним став підписаний Масом тепер вже як генеральним консулом стандартний щорічний лист до Міністерства закордонних справ Пруссії⁸⁷⁷.

19 січня 1862 р. у «Königlich Preußischer Staats-Anzeigen» повідомлялось, що король призначив консула в Одесі Маса генеральним консулом⁸⁷⁸.

Рахуючи цей документ, у справі «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868» відклалось 4 документи за 1862 р. За 1863 р. там вже представлено 23 документи. Тоді як перші 2 з них, складені в січні, стосувались питань, з яких Одеса і Берлін зносились на початку кожного року, інший 21 документ стосувався процедури призначення до генерального консульства в Одесі Александра Ріглера (мова про це піде у наступному підрозділі).

Питань призначення Ріглера і віце-консульства Пруссії в Одесі стосується і більша частина з тих 18 документів, які відклались у справі за 1864 р. Решта ж документів стосується призначення консульським агентом Теодора Хофмана і тих традиційних аспектів діяльності консульського представництва, які відбилися і в документації попередніх років.

За 1865 р. відклались 10 документів, з яких більшість стосуються віце-консула Александра Ріглера. Натомість у 12 документах 1866 р. Ріглер вже

⁸⁷⁷ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 431. Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868.

⁸⁷⁸ Königlich Preußischer Staats-Anzeigen. 1862. № 17. S. 111.

згадувався тільки в 1, а більшість з них була складена у Берліні та Петербурзі у відповідь на листи Маса.

Протилежна картина була у 1867 р., коли основний масив з 33 документів знов стосувався питань, пов'язаних із Александром Ріглером. Але, на відміну від 1864 і 1865 рр., Ернст Мас тепер був активно включений у листування з приводу віце-косула. Докладніше роль Маса у цьому питанні буде розглянута в наступному підрозділі.

Щорічних рутинних питань, а також Александра Ріглера стосувались і 8 документів, які відклались у справі, що розглядається, за січень-березень 1868 р.

Хронологічним продовженням попередньої стала справа «Консульство в Одесі. Том 4. Липень 1868 – липень 1869» Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz⁸⁷⁹. У ній до 1868 р. відносяться лише 2 листи, адресовані з Берліна Бісмарку (13 липня) і послу в Петербурзі (5 грудня). У першому йшлося про відпустку генерального консула Північнонімецького союзу Маса в Теплиці (Teplitz). Другий стосувався справ генерального консульства і його персонального складу. До 1869 р. у справі відносяться 7 документів, але жоден з них не виходив від Маса.

В справі «Консульство в Керчі, в Криму, і в Бердянську. 1845-1868» Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Мас (Consul Herr Mahs) згадується вже в листі прусського консула в Одесі Джона Менгера від 17 серпнем 1855 р.⁸⁸⁰

29 жовтня (10 листопада) 1863 р. на бланку генерального консульства в Одесі Ернст Мас підписав лист до прусського посольства в Петербурзі, який був написаний у контексті ініційованої процедури призначення купця Густава Адольфа Рудольфі (Gustav Adolf Rudolphi) прусським консулом у Ростові-на-Дону і відклався у Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz в справі «Консульство в Ростові. Серпень-грудень 1863»⁸⁸¹.

У справі «Консульство в Таганрозі. Том 2. 1845-1868» Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Масом були підписані складені на бланку генерального

⁸⁷⁹ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 432. Bd. 4. Juli 1868 – Juli 1869.

⁸⁸⁰ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 456. S. 96.

⁸⁸¹ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 466. Aug. – Dez. 1863.

консульства в Одесі листи з фінансових питань консульського представництва в Таганрозі, адресовані до Міністерства в Берліні і датовані 29 квітня (11 травня) 1863 р., 8 (20) лютого 1864 р., 6 (18) квітня 1864 р., 12 (24) березня 1866 р., 27 січня (8 лютого) 1867 р., 24 квітня (6 травня) 1867 р., 11 (23) березня 1868 р.⁸⁸²

Тож починаючи з 1862 р. відомості про Маса як про прусського консула (з 1863 р. – генерального консула) в Одесі подає і «*Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*»⁸⁸³. «*Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie*» називає Маса генеральним консулом у Одесі кожного року починаючи вже з 1861 р.⁸⁸⁴ У «Списках станом на 1 січня 1861 р. прусських консульських службовців, зайнятих за кордоном», що були опубліковані у «*Preussisches Handelsarchiv*», Мас ще фігурує як консул, і Одеса крім нього ніким не представлена⁸⁸⁵. Натомість у відповідних списках, надрукованих тим же виданням у 1863⁸⁸⁶, 1864⁸⁸⁷, 1866⁸⁸⁸, 1867⁸⁸⁹ рр., Мас вже фігурує як генеральний консул у Одесі.

Вже 18 (30) березня 1861 р., тобто лише через кілька тижнів після публікації волі Олександра II щодо визнання Ернста Маса прусським консулом, в Одесі був складений річний звіт консульства Пруссії, який у травні був надрукований у «*Preussisches Handelsarchiv*»⁸⁹⁰.

⁸⁸² GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 451. Bd. 2. 1845-1868.

⁸⁸³ *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. Gotha: Justus Perthes, 1862. P. 784; *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. Gotha: Justus Perthes, 1863. P. 818; *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. Gotha: Justus Perthes, 1864. P. 848; *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. Gotha: Justus Perthes, 1865. P. 878; *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. Gotha: Justus Perthes, 1866. P. 884; *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. Gotha: Justus Perthes, 1867. P. 762; *Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique*. Gotha: Justus Perthes, 1868. P. 868.

⁸⁸⁴ *Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1861*. Saint-Petersbourg: imprimerie de F. Bellizard, 1861. P. 63; *Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1862*. Saint-Petersbourg: imprimerie de Hogenfelden et Com, 1862. P. 63, 80; *Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1865*. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1865. P. 79; *Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1866*. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1866. P. 76; *Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1867*. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1867. P. 76; *Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1868*. 8e année. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1868. P. 76.

⁸⁸⁵ Verzeichniss der am 1. Januar 1861 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten, *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1861. № 3. S. 56.

⁸⁸⁶ Verzeichniss der am 1. Januar 1863 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1863. № 1. S. 5.

⁸⁸⁷ Verzeichniss der am 1. Januar 1864 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1864. № 21. S. 5.

⁸⁸⁸ Verzeichniss der am 1. Januar 1866 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1866. № 4. S. 5.

⁸⁸⁹ Verzeichniss der am 1. Januar 1867 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1867. № 3. S. 5.

⁸⁹⁰ Jahresbericht des Preussischen Konsulats zu Odessa für 1860. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1861. Nr. 18. S. 435-436.

12 (24) березня 1862 р. в Одесі був складний «Річний звіт прусського Генерального консульства в Одесі за 1861 рік», опублікований 2 травня⁸⁹¹.

Складений у Одесі у червні 1863 р. «Річний звіт консульства Пруссії в Одесі за 1863 рік» був опублікований у «Preussisches Handelsarchiv» вже в серпні⁸⁹².

У червні 1864 р. був виданий звіт генерального консульства Пруссії в Одесі за 1863 р., який датується 8 (20) квітня 1864 р.⁸⁹³

Річний звіт генерального консульства Пруссії в Одесі за 1864 р. був складений 16 квітня 1865 р. і надрукований у «Preussisches Handelsarchiv» в липні. Там, крім загального огляду та інформації безпосередньо щодо Одеси, подавалась і статистика про торгівлю через Таганрозький порт⁸⁹⁴.

15 березня 1866 р. був складений звіт генерального консульства за 1865 р.⁸⁹⁵

В липні 1867 р. публікувався вже складений у квітні не звіт генерального консульства, а звіт консульства в Одесі⁸⁹⁶.

В липні наступного року «Preussisches Handelsarchiv» розмістив вже дані про торгівлю та рух суден з Одеси, Таганрога та Бердянська у 1867 р., взяті з річного звіту прусського консула в Одесі⁸⁹⁷.

Як згодом зазначав Арнольд Штайнман-Бюхер, історія німецької консульської системи віддзеркалювала розвиток концепції німецької єдності. До 1867 р. кожне з чисельних німецьких державних утворень мало власних консульських представників за кордоном⁸⁹⁸.

8 листопада 1867 р. прусський король Вільгельм підписав закон, який визначав статус консулів Північонімецького союзу («Gesetz betreffend die

⁸⁹¹ Jahresbericht des Preußischen General-Konsulats zu Odessa für 1861. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1862. № 18. S. 364-365.

⁸⁹² Jahresbericht des Preußischen Konsulats zu Odessa für 1862. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1863. № 35. S. 196-199.

⁸⁹³ Jahresbericht des Preußischen General-Konsulats zu Odessa für 1863. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1864. Nr. 23. S. 461-462.

⁸⁹⁴ Jahresbericht des Preußischen General-Konsulats zu Odessa für 1864. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1865. Nr. 28. S. 71-74.

⁸⁹⁵ Jahresbericht des Preußischen General-Konsulats zu Odessa für 1865. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1866. Nr. 21. S. 576-577.

⁸⁹⁶ Jahresbericht des Preußischen Konsulats zu Odessa für 1866. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1867. Nr. 27. S. 22-23.

⁸⁹⁷ Handel und Schifffahrt von Odessa, Taganrog und Berdiansk in 1867. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1868. Nr. 31. S. 163-166.

⁸⁹⁸ Steinmann-Bucher A. Die Reform des Konsulatswesens aus dem volkswirtschaftlichen Gesichtspunkte. Berlin: R. von Deckers Verlag, 1884. S. 7.

Organisation der Bundeskonsulate, sowie die Amtsrechte und Pflichten der Bundeskonsuln”)⁸⁹⁹. Вже 3 грудня того ж 1867 р. були призначені перші консули Північнонімецького союзу в Бейруті, Смирні, Боснії, Японії та Москві. Після створення консульств нового союзу консульські представництва Пруссії (так само як і консульства інших держав, які увійшли до його складу) ліквідовувались. Загалом на початок 1870 р. Північнонімецький союз вже мав 446 консульських представництв (23 генеральні консульства, 295 консульств, 128 віце-консульств) і 65 консульських агентів⁹⁰⁰.

9 квітня 1868 р. була заповнена чернетка стандартного документу, який стосувався призначення консульських представників Північнонімецького союзу. Документ був адресований Ернсту Масу, з нього щодо нової посади викреслені позиції «консул» і «віце-консул», залишена «генеральний консул», вписано «Одеса». Так само щодо старої посади в консульському корпусі Пруссії викреслені позиції «консул» і «віце-консул», а залишена «генеральний консул». Під документом стоїть прізвище Філіпсборн (Philipsborn)⁹⁰¹.

В листі, надісланому до Берліна на адресу Міністерства закордонних справ Пруссії 20 травня (1 червня) 1868 р., Ернст Мас ще підписався як королівський генеральний консул, та й сам цей лист був написаний на старому бланку прусського генерального консульства в Одесі.

А вже 7 (19) червня 1868 р. Ернст Мас надіслав з Одеси до Берліна листа, складеного на новому бланку і написом «General-Consulat des Norddeutschen Bundes» і підписався як генеральний консул Північнонімецького союзу. Це і був останній документ за підписом Маса у справі «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868».

Першим документом у справі Німецького генерального консульства в Одесі, яка зберігається у Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, став підписаний королем Пруссії 29 лютого 1868 р. указ про призначення Ернста Маса генеральним консулом Північнонімецького союзу в Одесі⁹⁰².

⁸⁹⁹ Там само, С. 165-168.

⁹⁰⁰ Там само, С. 7.

⁹⁰¹ Karl Alexander Wilhelm Maximilian Philipsborn (1815-1885).

⁹⁰² Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R. 252138. S. 1.

Коли ж у червні 1868 р. був опублікований указ короля Пруссії з переліком осіб, які призначались офіційними представниками Північнонімецького союзу в містах Російської імперії, широка читацька аудиторія могла дізнатись, що посаду генерального консула в Одесі посів прусський генеральний консул в цьому місті Ернст Мас⁹⁰³.

Як генеральний консул у Одесі Е. Масс (Mahs) фігурує в списках консульських представників Північнонімецького союзу на 1869⁹⁰⁴, 1870⁹⁰⁵ і 1871 р.⁹⁰⁶

У консульських документах спеціально прописувалось, що генеральне консульство в Одесі представляє інтереси і Саксонії, Мекленбурга, Шверіна, Ольденбурга, Ангальт-Дессау, Гамбургу, Бремена і Любека.

⁹⁰³ "...Seine Majestät der König von Preußen haben im Namen des Norddeutschen Bundes zu Konsuln des Norddeutschen Bundes zu ernennen geruht, und zwar:

zu Generalkonsuln:

den Preußischen Generalkonsul für Kur- und Liefeland *Christian Heinrich v. Wöhrmann* in Riga,

den Preußischen Generalkonsul *Ernst Mahs* in Odessa;

zu Konsuln:

den Preußischen und Hamburgischen Konsul *Johannes Gernet* in Archangel,

den Preußischen Konsul *Franz Johan Franzén* in Uleåborg,

den Lübeckischen Konsul *Carl Grundfeldt* in Ny Karleby,

den Lübeckischen Konsul *Carl Gustaf Wolff* in Wasa,

den Lübeckischen Konsul *Carl Emil Carlström* in Christinestadt,

den Lübeckischen Konsul *Georg Wentzel* in Björneborg,

den Lübeckischen Konsul *Christian Friedrich Voß* in Åbo,

den Lübeckischen Konsul *Carl Julius Harff* in Helsingfors,

den Preußischen Konsul *Frithiof Hultmann* in Ekenäs,

den Lübeckischen Konsul *Carl Eugène Aberg* in Borgo,

den Preußischen Konsul *Johann Friedrich Hackmann* in Wiburg,

den Preußischen Konsul *Ed. Sutthoff* in Narva,

den Preußischen Konsul *Andreas Christian Koch* in Reval,

den Preußischen Konsul *Nikolai Michael Bremer* in Pernau,

den Preußischen Konsul *Carl Ernst Mahler* in Windau,

den Preußischen Konsul *Carl Friedrich Ulrich Schneider* in Libau,

den Preußischen Konsul *Johann Hämmerle* in Berdjansk,

den Hamburgischen Konsul *Jean Emmanuel Scaramanga* in Rostoff,

den Preußischen Konsul *Walter Ferdinand Siemens* in Tiflis;

zu Vizekonsuln:

den Fabrikbesitzer Dr. A. Hoyer in Moskau,

den Preußischen, Mecklenburgischen, Oldenburgischen und Hanseatischen Vizekonsul *Wilhelm Lüders* in Kronstadt,

den Preußischen Konsular-Agenten *Theodor Hoffmann* in Odessa,

den Mecklenburgischen Vizekonsul *Jean Salatich* in Kertsch,

den Mecklenburgischen Vizekonsul *Mathias Kowacewicz* in Marioupol und

den Preußischen und Oldenburgischen Vizekonsul *Alexander Hämmerlé* in Taganrog" (*Bundesgesetzblatt des Norddeutschen Bundes* Band, Nr. 19 (Juni 1868), S. 341-342).

⁹⁰⁴ Verzeichniss der bis zum 3. Juli 1869 ernannten Consuln des Norddeutschen Bundes. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1869. № 31. S. 4.

⁹⁰⁵ Verzeichniss der Consuln des Norddeutschen Bundes. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1870. № 11. S. 6.

⁹⁰⁶ Verzeichniss der Consuln des Norddeutschen Bundes. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1871. № 3. S. 6.

Ознакою перехідного етапу в діяльності генерального консульства в Одесі став складений там «Список прусських суден до червня 1868 р. і суден Північнонімецького союзу з червня по грудень 1868 р., які очистились у Одесі»⁹⁰⁷.

Коли ж була утворена Німецька імперія, Мас вже не став її консулом⁹⁰⁸.

Вже про колишнього генерального консула Маса, як і про його віце-консула Хофмана, йшлося в доволі розлогіму і докладному листі за № 1, складеному у генеральному консульстві Німецької імперії в Одесі 17 серпня 1871 р. і надісланому до Берліну на ім'я Бісмарка⁹⁰⁹, в якому розписувались питання, пов'язані зі змінами статусу консульства та складу працюючих там осіб⁹¹⁰.

У 1873 р. генеральним консулом Німецької імперії в Одесі (з консульським округом, що включав Херсонську, Катеринославську, Полтавську та Харківську губернії) значився вже О. Блау (Blau)⁹¹¹.

Цікаво, що Мас продовжував виконувати консульські обов'язки ще кілька років після того, як відійшов від керівництва своєю компанією через хворобу очей.

За службу на користь їхніх держав Ернст Мас був нагороджений у 1854 р. очільником Ганноверу тамтешнім орденом Гвельфів (Guelphen-Orden) четвертого ступеню і у 1858 р. королем Пруссії орденом Червоного орла третього ступеню. Крім того, король Пруссії та імператор Німецької імперії 12 квітня 1873 р. надав Масу баронський титул. З боку влади Російської імперії Мас був нагороджений, поміж іншого, орденом Святої Анни другого ступеню і Святого Володимира третього ступеню⁹¹². Посилаючись на одержання останнього з цих орденів, у 1874 р. Мас звернувся до російської влади з клопотанням про зарахування його з родиною до спадкових дворян Херсонської губернії. На місцевому рівні

⁹⁰⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R. 252138. S. 24-25.

⁹⁰⁸ Там само, С. 86-87.

⁹⁰⁹ Цікавий погляд на персону і політику Бісмарка, в тому числі і цього періоду, очима карикатуристів зарубіжних країн представлений у Bismarck in der Karikatur des Auslands. Berlin: Nicolaische Verlagsbuchhandlung, 1990. 222 s.

⁹¹⁰ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R. 252138. S. 102-105.

⁹¹¹ Verzeichniss der Kaiserlich Deutschen Consulate. Januar 1873. Berlin: Auswärtiges amt des Deutschen Reiches, 1873. S. 29.

⁹¹² ДАОО. Ф. 2. О. 1. Спр. 924; Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 87, 130, 149, 155.

підтримка цього клопотання була легко отримана, але немає жодного свідчення про те, що офіційний Петербург надав бажаний Масом статус⁹¹³.

Барон Мас кілька разів згадується у знаковому одеському виданні 1894 р. «Из пришлого Одессы», упорядкованому Л.М. де-Рібасом. Зокрема, у спогадах одеського старожила О. Чижевича «Город Одесса и одесское общество (1837-1877)» будинок барона Маса називається в числі «будинків, які жили відкрито», тобто таких, куди «не тільки в прийомні дні, але і щоденно добрі знайомі могли без запрошення з'явитись до сніданку, обіду та вечері. Завжди знаходились місце і прибор для кожного»⁹¹⁴. Першим же в цьому переліку йшов будинок князя М.С. Воронцова.

У 1871 р. Ернст Мас зробив інвестицію, купивши маєток в селі Дербчин Подільської губернії, де невдовзі, цілком в руслі тогочасних трендів, був зведений цукровий завод.

Попри хворобу і відхід від керівництва компанією, Мас продовжував надавати підтримку розташованим у Одесі установам, що об'єктивно сприяло розвитку міста і регіону. Аполлон Скальковський писав про таку підтримку з боку Маса не тільки в умовах торгових криз 1848 р. і часів Кримської війни, але і в роки російсько-турецької війни 1877-1878 рр.⁹¹⁵, тобто незадовго до смерті колишнього прусського консула в Одесі.

Помер Ернест Мас 30 грудня 1879 р.⁹¹⁶ Поміж іншого, у своєму заповіті він заповідав євангельсько-лютеранській громаді Одеси 5 тисяч рублів на добудову сирітського будинку для хлопчиків і ще 10 тисяч – на утворення недоторканого капіталу, відсотки з якого мали йти на утримання цього притулку. Крім того, у заповіті Мас передбачив щорічну довічну виплату 600 рублів кожному

⁹¹³ ДАОО. Ф. 2. О. 1. Спр. 924; Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 130-131.

⁹¹⁴ Чижевич О. О. Город Одесса и одесское общество (1837-1877) // *Из пришлого Одессы* / Сост. Л.М. де-Рибас. Одесса: тип. Л. Кирхнер, 1894. С. 81.

⁹¹⁵ Скальковский А. Мои воспоминания о бароне А.Е. Массе. *Одесский вестник*. 1880. № 6. С. 2; Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 60.

⁹¹⁶ Морозан В. В. Крупнейшие торгово-банкирские дома Одессы XIX века // *Экономическая история: Ежегодник*. 2007. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 152.

співробітнику свого торговому дому, окрім новачків, для яких передбачив одноразову виплату⁹¹⁷.

Ще у 1834 р. Ернест Масс одружився з народженою у 1813 р. Марією Вільгельміною, яка була донькою торгового агента Іогана Георга Клюге (Georg Kluge) з Франкфурту і Софії Бок (Sophie Bock). В російськомовних колах дружина Маса фігурувала як Марія Юріївна та Марія Георгіївна. У базі даних «Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland» значиться, що місцем народження дружини Ернста Маса Марії Вільгельміни (в дівоцтві Клюге) був Румпенхайм (Rumpenheim)⁹¹⁸.

Марія Юріївна Масс у 1860-х значилась як дійсний член Одеського жіночого благодійного товариства⁹¹⁹. Померла дружина Ернеста Маса в Одесі у 1893 р.⁹²⁰

У Ернста Маса і його дружини Марії народились діти Ернест (Арист, 1836-1903), Томас (1842⁹²¹-1921), Емілія (1850-1935), Дженні і Роберт (який помер у дитинстві).

Ернест Ернестович (Арист Арістович) і Томас Ернестович (Фома Арістович) продовжили батьківський бізнес у банківській сфері та закордонній торгівлі. Втім, після уходу батька позиції фірми вже були скромнішими: у 1883-1891 рр. компанія мала оборот в 2747638 рублів, що становило 3,4 % від обороту одеських підприємств-експортерів. У 1893-1901 рр. ці показники упали до 1298920 рублів і 1,7 %⁹²².

Старший син Ернста Маса навчався в Антверпені, а згодом разом із батьком і братом вів справи «Арист Мас і Ко».

⁹¹⁷ Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 179-180, 184.

⁹¹⁸ Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=31581&mode=1> (Дата звернення: 31.03.2020).

⁹¹⁹ Новороссийский календарь на 1862 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1861. С. 329.

⁹²⁰ Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=31581&mode=1> (Дата звернення: 31.03.2020).

⁹²¹ Odessa City Birth Records (D. Wahl). URL: <http://sites.rootsweb.com/~ukrgs/odessa/odessab.txt> (Дата звернення: 14.05.2020).

⁹²² Вольфганг С. Хлебные экспорты Черноморско-Азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834-1914 // *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII-XIX ст. Збірник наукових статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 173-174.

У 1872 р. за участі одеського торгово-банківського дому «Арист Мас і Ко» був заснований Миколаївський комерційний банк⁹²³. У 1878 р. «Арист Мас і Ко» влаштував перший у Одесі механічний вальцьовий млин, що розмістився на розі Тираспільської та Старопортофранківської. Невдовзі «Арист Мас і Ко» став одним із найбільших ворибників і експортерів борошна⁹²⁴.

Після смерті батька Ернест Ернестович (Аріст Арістович) Мас здебільше сконцентрувався на справах маєтку в селі Деревчин Подільської губернії, опікуючись виробництвом цукру і вирощуванням зерна. І цукор, і зерно доставлялись залізницею до Одеси а звідти експортувались морем. Мас регулярно докуповував земельні ділянки, сприяв вдосконаленню землеробських знань, заснував у 1888 р. Деревчинське дослідне поле⁹²⁵, а в 1892 р. – метеорологічну станцію в Стрільницькій економії. Після смерті матері Ернест Ернестович став єдиним спадкоємцем маєтку в селі Деревчин. Там він і провів останні 6 років свого життя. При своєму положенні, син прусського консула характеризувався як вельми чутлива і замкнена особа⁹²⁶.

У 1865 р. Ернест Ернестович (Аріст Арістович) Мас одружився з донькою швейцарського консула в Одесі Карла Оттона (Отто) Трітена Єлизаветою Жозефіною (1847-1915). У них народились онуки прусського консула в Одесі: Марія (1866-1902), Аріст (Ернст) Арнольд (1866-1919), Єлизавета Фанні (1871-

⁹²³ Мошенский С. З. Рынок ценных бумаг Российской империи. Москва: Экономика, 2014. С. 344.

⁹²⁴ Морозан В. В. Крупнейшие торгово-банкирские дома Одессы XIX века // *Экономическая история: Ежегодник. 2007*. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 154-155.

⁹²⁵ *Деревчинское опытное поле барона Ар. Ар. Маса* / сост. В. Ротмистров; изд. бар. Ар. Ар. Мас. К.: Товарищ. печат. дела и торговли И.Н. Кушнерев, 1889. 73 с.; *Деревчинское опытное поле барона Ар. Ар. Маса*. Вып. III. / сост. С. Горбатовский. Киев: Тип. П. Барского, 1890. 80 с.; *Деревчинское опытное поле барона Ар. Ар. Маса* / сост. Ф.Л. Любанский; изд. барона Ар. Ар. Маса. Киев: Тип. П. Барского, 1896. 185 с.; «Им. «Деревчин», «Стрельники», «Урочище Михайловецкое» («ферма белая» барона Ариста Аристовича Маса и им. «Гута-Краснянская», бар. Елизаветы Оттовны Мас» // *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах*. Изд. 2-е. Выпуск. 2. Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1901. С. 300-303; Корзун О. В. «Внесок приватної ініціативи у розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі Деревчанського дослідного поля барона Ариста Маса)», *Історія української науки на межі тисячоліть*: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. 2009. Вип. 40. С. 123-129; Вергунов В. А. «Барон А.А. Мас (1836-1903) – великий землевласник, громадський діяч та один із організаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні» // *Професор В.О. Поггенполь – учений, метеоролог, фенолог, кліматолог, викладач, інспектор Уманського училища землеробства і садівництва : матеріали круглого столу, 18 верес., 2014 р.* Умань: РВВ Уман. НУС, 2014. С. 59-64; Вергунов В. А. *Деревчинське дослідництво барона А.А. Маса для потреб вітчизняного сільського господарства. Історія науки і техніки*, 2015. Вип. 6. С. 137-150.

⁹²⁶ Hausmann G. Die wohlhabenden Odessaer Kaufleute und Unternehmer. Zur Herausbildung bürgerlicher Identitäten im ausgehenden Zarenreich. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1977. Bd. 48, H. 1. S. 51.

1919) і Володимир⁹²⁷ (1873-1936). Цікаво, що дві зі своїх економій Ернест Ернестович (Арист Аристович) Мас назвав на честь синів – Аристівкою і Володимиркою.

Обидва сина прусського консула в Одесі, Арист і Фома, у 1880-х фігурували в числі гласних Одеської міської думи. Обидва брати були й членами одеського відділення Імператорського російського товариства садівництва⁹²⁸.

В «Загальному списку осіб, які мають право бути присяжними засідателями по м. Одесі та Одеському повіту на 1896 рік» були присутні російськوپідданий купець лютеранин Арист Аристович Масс, який мешкав у Одесі у власному будинку на Бульварі⁹²⁹, та 51-річний російськوپідданий барон лютеранин Фома Аристович Масс, який мешкав у Одесі у власному будинку на вул. Надежнінській⁹³⁰. Пр цьому місцем проживання ще 16 осіб з цього списку значиться контора Масс.

У 1904 р. архітектор барон Фома Аристович Мас мав адресу в Одесі Михайлівська площа, 5⁹³¹. До того цей син прусського консула був членом виконавчого комітету зі спорудження будівлі Одеського оперного театру⁹³², зведеного під керівництвом архітекторів Фердинанда Фельнера і Германа Гельмера («Бюро Фельнер & Гельмер»).

Ернест і Томас Маси в пам'ять про батька збудували спроектований Тодоровим притулок для сиріт на Старопортофранківській вулиці. «Масівський» притулок відкрився у 1882 р. і міг вмістити 725 осіб⁹³³. Нині споруда є одним із

⁹²⁷ Володимир Аристович Мас був членом створеного в 1875 р. Чорноморського яхт-клубу, ставши його віце-командором, а згодом – і командором (Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 156-157, 255).

⁹²⁸ Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 146, 155.

⁹²⁹ При цьому щодо будинку самого консула Маса є відомості, що у 1849 р. був складений план, який згодом під підзаголовком «будинок барона Маса на Катерининській площі» експонувався в музейній експозиції палацу Абази (Солодова В. «Немецкие этнографические экспозиции в музеях Юга Украины». *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. URL: <http://www.history.odessa.ua/publication1/stat03.htm>).

⁹³⁰ Общий список лиц, имеющих право быть присяжными заседателями по г. Одессе и Одесскому уезду на 1896 год. Одесса: тип. П. Францова, 1896. С. 35.

⁹³¹ Вся Одесса. Адресная и справочная книга на 1904/5 год. / Ред. Л.А. Лисянский. Одесса: типо-литография И.А. Копельмана, 1904. С. 53.

⁹³² Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 148; Плесская Э. Г. Одесские немцы вчера и сегодня. Одесса: Астропринт, 2010. С. 12.

⁹³³ Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 181-182.

корпусів заснованої у 1930 р. Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Брати Маси та їхня мати були обрані почесними членами Товариства дешевих нічліжних притулків, яке організовувало і зведення «Масівського» притулку⁹³⁴. Обидва брати відзначились й цілою низкою інших активностей на ниві доброчинності. Разом із тим, як пише Володимир Морозан, фірма «Арист Мас і Ко» як один з найбільших банкірських домів Одеси нерідко використовувала шантаж і примус у стосунках з місцевими біржовими маклерами. Зокрема, Маси примушували останніх продавати закордонні тратти⁹³⁵ тільки їм, а в разі навіть підозри маклера у продажу траттів іншій банківській конторі фірма «Арист Мас і Ко» припиняла співпрацю з такими «відступниками». Щоправда, у інших містах Російської імперії, де також були контори і кореспонденти фірми, «Арист Мас і Ко» діяла не так жорстко⁹³⁶.

Фірма «Арист Мас і Ко» була ліквідована у 1901 р.⁹³⁷ Як зазначила Валентина Шевченко, до початку ХХ ст. ця фірма була практично єдиною банківською установою регіону, що була створена етнічними німцями⁹³⁸.

Базуючись на кількох опублікованих у 1903 р. некрологах на сина прусського консула в Одесі Маса Ариста, Гвідо Хаусман наводить низку фактів його життя і персональних характеристик у своєму дослідженні еволюції ідентичностей заможних одеських купців та підприємців⁹³⁹.

У 2009 р. Вольфганг Сартор опублікував працю «Das Haus Mahs: Eine internationale Unternehmerfamilie im Russischen Reich 1750-1918», в якій знайшлося

⁹³⁴ Там само, С. 182-183.

⁹³⁵ Банківська тратта – письмовий наказ банку, в якому вкладено кошти іншого банку, сплатити визначену суму грошей конкретній особі у певний строк.

⁹³⁶ Морозан В. В. Крупнейшие торгово-банкирские дома Одессы XIX века // *Экономическая история: Ежегодник. 2007*. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 156.

⁹³⁷ Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок ХХ ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 109.

⁹³⁸ Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок ХХ ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. С. 60.

⁹³⁹ Hausmann G. Die wohlhabenden Odessaer Kaufleute und Unternehmer. Zur Herausbildung bürgerlicher Identitäten im ausgehenden Zarenreich. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1977. Bd. 48, H. 1. S. 41-65.

місце і для аналізу діяльності Ернста Маса, але, з огляду на заявлену тематику, діяльності передусім підприємницької⁹⁴⁰.

Таким чином, у відповідній справі Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Ернст Мас вперше згадується 9 (21) квітня 1851 р. Посівши посаду прусського консула в Одесі у 1860 р., Мас вже 5 серпня 1861 р. був призначений генеральним консулом і залишався на цій посаді до самого моменту припинення у 1868 р. діяльності цього консульства у зв'язку із створенням Північнонімецького союзу. З 9 квітня 1868 р. Ернст Мас вже фігурував як генеральний консул Північнонімецького союзу в Одесі. Коли ж була утворена Німецька імперія, Мас втратив відповідну посаду і не отримав призначення до імперського консульського корпусу. Діяльність Ернста Маса доволі добре вкладається в концепт імперської біографії.

4.2. Александр Ріглер

Консульський представник Пруссії Александр Ріглер за ступенем своєї інтегрованості в життя одеської громади був повною протилежністю своєму керівникові, Ернсту Масу. На відміну від останнього, ми не знаходимо Александра Ріглера ні серед представників одеського міського самоврядування, ні серед місцевого купецтва, ні серед благодійників Одеси.

Більше того, на момент створення генерального консульства Пруссії Александр Ріглер взагалі не фігурував серед одеситів. Сама поява його в підпорядкуванні Ернсту Масу стала черговим кроком з посилення прусської консульської присутності як у портових містах Азово-Чорноморського регіону, так і за їх межами.

У «Списках станом на 1 січня 1861 р. прусських консульських службовців, зайнятих за кордоном», що були опубліковані у «Preussisches Handelsarchiv», в

⁹⁴⁰ Sartor W. Das Haus Mahs: Eine internationale Unternehmerfamilie im Russischen Reich 1750-1918. St. Petersburg: Olearius Press, 2009. 191 s.

Одесі значився тільки консул Мас⁹⁴¹. У такому ж списку станом на 1 січня 1863 р. Мас присутній вже в статусі генерального консула, але, крім нього, Одеса знов ніким не представлена⁹⁴².

Через 2 роки після того, як з перетворенням у 1861 р. консульського представництва на генеральне консульство Пруссії в Одесі в його пряме підпорядкування, зі зміною статусу, увійшли консульські представництва у Бердянську і Таганрозі, зовнішньополітичним відомством Пруссії була звернута увага на Бессарабію, Поділля та Волинь. Саме у зв'язку із розглядом кандидатури на представлення там прусських інтересів у відповідній справі Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz і відклався перший документ, у якому фігурує Александр Ріглер. Це був датований 13 квітня 1863 р. лист до Міністерства закордонних справ у Берліні самого Ріглера, який фігурував там як землевласник з Villa St. Marino bei Chotin⁹⁴³.

Наступного свого листа Отто фон Бісмарку в Берлін Александр Ріглер написав 23 квітня 1863 р. уже з Бремену. В обох листах містилось посилення на генерального консула в Одесі Ернста Маса.

Офіційний Берлін відреагував на ці листи 28 квітня і 20 травня.

А 1 (13 червня) Александр Ріглер знову ж таки з Villa St. Marino bei Chotin написав нового листа до Бісмарка, яке було зареєстроване в Берліні 22 червня.

У відповідь на звернення Міністерства закордонних справ Пруссії з приводу Ріглера від 20 травня 1863 р., прусський посол у Петербурзі Генріх Александр фон Редерн (Heinrich Alexander von Redern) надіслав докладний лист до Берліна 23 липня (4 серпня). У Берліні він був зареєстрований 8 серпня, а вже за 6 днів Міністерство закордонних справ Пруссії дало фон Редерну свою відповідь. На цей лист прусський посол у Петербурзі відреагував 13 (25 вересня), повідомивши при

⁹⁴¹ Verzeichniss der am 1. Januar 1861 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten", *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1861. № 3. S. 56.

⁹⁴² Verzeichniss der am 1. Januar 1863 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1863. № 1. S. 5.

⁹⁴³ Про німецькі колонії в Бессарабії див., зокрема: Schmidt U. Bessarabien: Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer. Potsdam: Deutsches Kulturforum östliches Europa, 2012. 420 S. Щоправда, у книзі немає згадок ні Villa St. Marino bei Chotin, ні Ріглера.

цьому, зокрема, і про лист Александра Ріглера, написаний йому з Бессарабії 25 серпня (6 вересня). Оригінал цього листа фон Редерн також надіслав до Берліну.

Далі вже вступили між собою у зносини щодо Ріглера профільні Міністри в Берліні: лист Міністра закордонних справ до Міністра торгівлі був складений 7 жовтня; Міністр Генріх Фрідріх Август фон Іценпліц (Heinrich Friedrich August von Itzenplitz) відповів Отто фон Бісмарку 22 жовтня; 24 листопада від Бісмарка був спрямований до Іценпліца наступний лист; Міністр торгівлі відповів Міністру закордонних справ 3 грудня.

Всі ці документи стосувались процедури призначення Ріглера представником Пруссії. Розглядались різні варіанти йменування його посади: консул (віце-консул) у Бессарабії, Поділлі та Волині, консул (віце-консул) у Бессарабії тощо. При цьому зверталась увага як на потенційні інтереси Пруссії у регіонах, про які велась мова, так і на стан наявної консульської мережі. Зокрема, згадувалось, що у регіонах, які примикали до Бессарабії, Поділля та Волині, пруські консульські представництва діяли не тільки в Одесі, але і в Яссах та Галаці⁹⁴⁴. Втім, останні два знаходились вже за межами Російської імперії (і віце-консульство в Галаці, і консульство в Яссах підпорядковувались генеральному консульству Пруссії в Бухаресті, а всі ці установи належали до складу пруських консульських представництв на території Туреччини)⁹⁴⁵.

Зрештою, у чернетці стандартного указу про призначення, датованій груднем 1863 р., Александр Ріглер йменувався віце-консулом у Одесі. Щодо цієї чернетки звернемо увагу на те, що статус Ріглера на заздалегідь заготовленому бланку значився як «купець», але потім це слово було закреслене і замість нього вписане «землевласник».

Вже після складання цієї чернетки, 23 грудня 1863 р. Міністерство закордонних справ Пруссії звернулось з листами щодо цього призначення до пруського посла у Петербурзі фон Редерна і до самого Александра Ріглера. Причому і в цих, і в інших документах, які були складені у Міністерстві

⁹⁴⁴ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 431. Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868.

⁹⁴⁵ Там само.

закордонних справ Пруссії у грудні 1863 р., йшлося не просто про призначення віце-консула, але про віце-консульство в Одесі.

Залишалась не врегульованою низка питань, пов'язана з визначенням меж компетенції Ріглера і змінами для генерального консульства в Одесі, які тягло за собою утворення віце-консульства.

Сам Александр Ф. Ріглер написав до Міністерства закордонних справ Пруссії 24 січня 1864 р., причому цей лист був складений, як і більшість попередніх, у Villa St. Marino bei Chotin, а підписуючись, свій статус Ріглер продовжував зазначати той самий, що і в попередніх листах, а ще не як віце-консул.

А 30 січня (11 лютого) 1864 р. до Бісмарка написав і генеральний консул в Одесі Мас, посилаючись на документ (Declaration) від 29 грудня щодо прусського віце-консульства в Одесі.

Відповідаючи на лист Міністерства закордонних справ Пруссії від 23 грудня 1863 р., прусський посол в Петербурзі 19 (31 березня) 1864 р. писав про Александра Ріглера як про віце-консула в Одесі, який відповідає за Бессарабію, Волинь та Поділля. Свою доволі докладну відповідь на цей лист фон Редерна Міністерство дало 19 квітня, а посол, у свою чергу, відповів Берліну з Петербургу 13 (25) квітня. 8 травня Міністерство закордонних справ Пруссії знеслось з приводу статусу Ріглера із Міністром торгівлі фон Іценпліцем. Через 6 днів Міністерство закордонних справ одержало надісланий ще 22 квітня (4 травня) лист від прусського посла у Петербурзі, в якому, як і в попередньому листі фон Редерна, фігурував варіант облаштування віце-консульства в Більцях (Beltzi, Beltz) у Бессарабії. В листі посла з Петербургу до Міністерства у Берліні від 12 (24) червня про Більці вже не згадувалось⁹⁴⁶.

Ще раніше, 11 травня 1864 р. «Königlich Preußischer Staats-Anzeigen» повідомила, що землевласник А. Ріглер призначений на посаду прусського віце-консула в Одесі⁹⁴⁷.

⁹⁴⁶ Нині це місто на півночі Молдови.

⁹⁴⁷ *Königlich Preußischer Staats-Anzeigen*. 1864. № 108. S. 1181.

Сам Александр Ріглер написав до Берліна 31 травня (12 червня) 1864 р. все з тієї ж своєї адреси в Бессарабії – Villa St. Marino bei Chotin. На цьому своєму листі, на відміну від листів попередніх, він вже підписався як прусський віце-консул. Щоправда, не уточнивши, що він є віце-консулом у Одесі.

1 (13) січня 1865 р. Ріглер писав до Міністерства закордонних справ вже з Одеси, йменуючись віце-консулом в Одесі для Подільської, Волинської та Бессарабської губерній.

10 січня 1865 р. в Кам'янці-Подільському було складене звернення до Бісмарка щодо Александра Ріглера прусського віце-консульства в Одесі для Подільської, Волинської та Бессарабської губерній, який особисто підписали 266 вихідців з Пруссії.

У наступних документах справи, датованих 16 лютого, 4 лютого (6 березня), 3 квітня, 7 (19) квітня і 9 (21) вересня 1865 р. Ріглер продовжує фігурувати як віце-консул, але в них вже не міститься уточнення, що він є віце-консулом у Одесі. Натомість у них фігурують Бессарабія, Хотин і Villa St. Marino bei Chotin.

За 1866 р. у справі відклався лише 1 документ, який стосується Александра Ріглера. І той був надісланий Ріглером до Берліну значно пізніше. Йдеться про копію колективного листа, складеного в Дунавцях 30 жовтня (11 листопада) 1866 р. Почерком самого Александра Ріглера на цій копії написано лише «королівський прусський віце-консул» і поставлений підпис. Документ був скріплений круглою печаткою із зображенням прусського орла та написом «Königl. Preussisches Vice-Consulat zu Odessa».

З приводу цього листа 7 (19) лютого вже 1867 р. з Дунавців Ріглеру в St. Marino біля Хотину писали троє вихідців із Пруссії. Згодом як копія листа від 30 жовтня (11 листопада) 1866 р., так і оригінал листа від 7 (19) лютого 1867 р. були надіслані Александром Ріглером до прусського посла в Петербурзі, а той 13 (25) червня 1867 р. переслав обидва документи разом із своїм супровідним листом до Міністерства закордонних справ Пруссії.

Ще раніше, 14 (26) лютого 1867 р. посол у Петербурзі писав до Міністерства закордонних справ Пруссії з приводу дозволу «королівському віце-консулу з Villa

St. Marino» Александру Ріглеру на відпустку і про тимчасове виконання його обов'язків Людвігом Крюгером (Ludwig Krueger).

Як свідчать наступні документи справи, Александр Ріглер поїхав до Берліну. Саме звідти він 8 березня 1867 р. написав листа до Міністерства закордонних справ Пруссії, зареєстрованого в останньому вже 9 березня. Підписався Александр Ріглер як королівський прусський віце-консул і землевласник. Зазначив він і свою адресу в Берліні: «Dr. Rigler, Lützowertwegstr. 1 а».

Практикуючий хірург, акушер Ріглер дійсно у цей час мешкав у Берліні, причому саме за тією адресою, що зазначив прусський віце-консул: у адресній книзі Берліна за той самий 1867 р. знаходимо запис «Rigler J., Dr., pract. Arzt, Wundarzt u. Geburtshelfer, Lützowertwegstr. 1 а. 8-9, 4-5»⁹⁴⁸. Як впливає з наведеного в цій же адресній книзі розпису будинків із зазначенням перехресть, Ріглер мешкав у будинку, який стояв другим від перехрестя Lützowertwegstraße та Potsdamerstraße⁹⁴⁹.

Причому це був єдиний не те що доктор (лікар) Ріглер (J. Rigler), але і взагалі Ріглер (Rigler), вказаний у цій адресній книзі.

Тож маємо підстави стверджувати, що саме цей родич віце-консула Александра Ріглера був тим доктором Іоганнесом Ріглером (Dr. Johannes Rigler), практикуючим лікарем, який у 1873 р.⁹⁵⁰ опублікував книгу «Медичний Берлін»⁹⁵¹. Ріглер написав і книгу «Про наслідки травм на залізниці...»⁹⁵² і вважається «винахідником» слова *siderodromophobia*, яке означає страх перед залізничними поїздками⁹⁵³. Він же опублікував низку інших робіт⁹⁵⁴ і є автором,

⁹⁴⁸ Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäftshandbuch für Berlin, dessen Umgebungen und Charlottenburg auf das Jahr 1867. Berlin: C. Hayn, 1867. S. 502.

⁹⁴⁹ Там само, С. 133.

⁹⁵⁰ В адресні книзі Берліна на цей рік теж присутній тільки 1 Ріглер, і це той самий «Rigler J., Dr. med., pr. Arzt, Wundarzt und Geburtshelfer», тільки його адресою вже була Dessauerstraße, 25 (Berliner Adreß-Buch für das Jahr 1873. Berlin, 1873. S. 674).

⁹⁵¹ Das Medizinische Berlin. Dargestellt von Dr. Johannes Rigler, pr. Arzt etc. Berlin: Verlag von Elwin Staude, 1873. 444 S.

⁹⁵² Rigler J. Über die Folgen der Verletzung auf Eisenbahn Insbesondere Der Verletzungen Des Rückenmarks: Mit Hinblick Auf Das Haftpflichtgesetz. Berlin: G. Reimer, 1879. 132 S.

⁹⁵³ Jones P. A. The Cabinet of Linguistic Curiosities: A Yearbook of Forgotten Words. Chicago: The University of Chicago Press, 2017. P. 207.

⁹⁵⁴ Зокрема, Rigler J. Bemerkungen über die Freigebung der ärztlichen Praxis, gr. 8. 1872. 8 S.; Rigler J. Die im Eisenbahndienst vorkommende Berufskrankheit und Mittel zu ihrer Abhilfe. Berlin: Reimer, 1880. 52 S.; Rigler J. Die Homöopathie und ihre Bedeutung für das öffentliche Wohl. Berlin: A. Hirschwald, 1882. 154 S.

який цитується донині⁹⁵⁵. 2 січня 1897 р. про смерть Іоганнеса Ріглера було повідомлено в «*Naval and Military Medical Services*»⁹⁵⁶, причому зазначалось, що померлий був лікарем у Берліні, а згодом – у Бад-Ненндорфі (Bad Neundorf, Bad Nenndorf)⁹⁵⁷.

Мешкаючи в Берліні у квартирі лікаря Іоганнеса Ріглера, віце-консул Александр Ріглер 11 березня 1867 р. написав розлогу, на 7 аркушів, промеморію на адресу Міністерства закордонних справ Пруссії, де описав як обставини свого призначення на посаду віце-консула, так і специфіку діяльності в «Південній Росії». Підписався Ріглер знов ідентифікуючи себе як віце-консул не в Одесі, а в St. Marino в Бессарабії. У Міністерстві ця промеморія Ріглера була зареєстрована 13 березня.

Наздогін до цієї промеморії Ріглер, підписавшись вже просто як віце-консул, без уточнення місця розташування консульської установи чи її назви, написав 17 березня у Потсдамі листа до свого керівництва в Берліні. Кілька разів пославшись на свою промеморію, Александр Ріглер цим документом продовжив ту ж лінію, яку доволі послідовно проводив і раніше – пошук варіантів посилення прусських позицій у регіоні, за який він відповідав, з одночасним покращенням і власних позицій. Між іншим, у цій промеморії Ріглер продемонстрував свої знання латини та класики, вживши вислів «*Ex ungue leonem*»⁹⁵⁸.

Як у цій промеморії, так і в попередніх документах, які складались Ріглером, доволі неприховано проглядало ігнорування ним своєї підпорядкованості генеральному консулу в Одесі та носіння звання віце-консула саме в Одесі.

Таке порушення субординації помічали і можновладці та чиновники на місцевому рівні. Для бюрократії Російської імперії це було неприродним. Крім

⁹⁵⁵ Див., зокрема: Fischer-Homberger E. Die Büchse der Pandora: Der mythische Hintergrund der Eisenbahnkrankheiten des 19. Jahrhunderts“. *Sudhoffs Archiv*. 1972. Bd. 56, H. 3. P. 297-317; Mendelson D. The History of Damages for Psychiatric Injury. *Psychiatry, Psychology and Law*. 1997. Vol. 4. No. 2. P. 169-175; Engstrom E. J. *Clinical Psychiatry in Imperial Germany: A History of Psychiatric Practice*. Ithaca-London: Cornell University Press, 2003. P. 222; Killen A. *Berlin Electropolis: Shock, Nerves, and German Modernity*. Berkeley: University of California Press, 2006. P. 86, 87; Slyomovics S. *How to Accept German Reparations*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014. P. 89-90.

⁹⁵⁶ Deaths in the Profession Abroad. *Naval and Military Medical Services*. 1897. P. 52.

⁹⁵⁷ Нині невеличке місто з населенням близько 10 тисяч осіб, розташоване в Нижній Саксонії на відстані близько 30 км від Ганновера.

⁹⁵⁸ «По пазурах лева [впізнають]» (лат.) – вислів з Лукреція, який означає, що за частиною можна судити про ціле, або ж по руці впізнають майстра.

того, представники цієї регіональної бюрократії розуміли, що така позиція підлеглого мала викликати незадоволення і самого генерального консула Маса. А Мас на той час вже давно користувався авторитетом і мав великий вплив у Одесі, у тому числі і серед представлених там органів влади.

В цьому контексті можна вважати очікуваним появу документу, в якому йшлося про порушення Ріглером субординації. Таким документом став такий, що надійшов на ім'я генерального консула в Одесі франкомовний лист дипломатичного чиновника при Новоросійському і Бессарабському генерал-губернаторі Лева Іосіфовича Івановського (підписався як Leon Iwanowski), написаний у Одесі 18 (30) березня. Дипломатичний чиновник писав Масу про те, що в останньому своєму звіті Бессарабський губернатор інформував Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, що пан Ріглер, який носить звання віце-консула Пруссії в Одесі, повідомив йому, губернатору, що після приєднання до королівства Пруссія королівства Ганновер, курфюрства Гессен, герцогства Нассау та міста Франкфурта їхні піддані отримують пруські паспорти.

З приводу цього звернення Александра Ріглера у Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора була звернена увага, що Ріглер діяв «через голову» пруського генерального консульства в Одесі. Тож сам генерал-губернатор Павло Євстафійович (Пауль Деметріус) Коцебу доручив своїй дипломатичній канцелярії повідомити Ернсту Масу, що він вважає такий демарш віце-консула неприпустимим.

Отримавши цього листа, Ернст Мас не став «розбиратись» із Ріглером самостійно, натомість написавши про цю справу на бланку генерального консульства в Одесі 1 (13) квітня 1867 р. до Міністерства закордонних справ Пруссії. До цього документу Мас долучив і копію листа Лева Іосіфовича Івановського.

Лист генерального консула був зареєстрований у Берліні 21 квітня, а 20 квітня (2 травня) 1867 р. з приводу віце-консула в Одесі Ріглера до Міністерства закордонних справ Пруссії вже написав пруський посол у Петербурзі.

Вже наступного дня після надіслання листа на бланку генерального консульства в Одесі Ернст Мас написав персонально до свого керівника в Берліні неофіційного листа, де доволі докладно розписав розвиток ситуації із Ріглером, звернувши увагу як на його офіційний статус, так і на обставини останнього від'їзду Ріглера до Берліна, при цьому цитуючи наявні у генеральному консульстві документи.

Наступним же документом, підшитим до справи «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868», є карта проживання, яка дає уявлення про офіційний статус Ріглера, зафіксований написами на печатці та на бланку. Там містились формулювання «Seiner Königlichen Majestät von Preussen Vice-Consulat zu Odessa für Volhynien-Podolien-Bessarabien» і «Gegeben zu Odessa den [...]. Der Königlich Preussische [...] Consul». Бланк був заповнений почерком самого Александра Ріглера, дата зазначена 1 січня 1866 р., між словами Preussische та Consul рукою Ріглера вписана велика літера V, що означала його статус віце-консула. На круглій печатці, якою була скріплена ця карта, присутній напис «Königl. Preussisches Vice-Consulat zu Odessa». Це була та сама печатка, якою була завірена вже згадувана копія колективного листа, складеного у Дунавцях 30 жовтня (11 листопада) 1866 р.

Продовженням листування стали складений в Міністерстві закордонних справ Пруссії 28 травня 1867 р. лист, адресований «віце-консулу пану Ріглеру в St. Marino (біля Хотину в Бессарабії)»; лист прусського посла в Петербурзі до Берліна від 30 травня (11 червня); написаний Ріглером у Villa St. Marino 31 травня (12 червня) лист до Міністерства закордонних справ Пруссії (тут Ріглер називає себе королівським віце-консулом для Волині, Поділля та Бессарабії); лист прусського посла в Петербурзі до Міністерства в Берліні від 2 (14) червня; лист Міністерства до посла в Петербурзі про «віце-консула Ріглера в St. Marino» від 25 червня; складений Міністерством 23 червня екстракт листа Ріглера від 31 травня (12 червня); лист Міністерства закордонних справ до посла в Петербурзі від 27 червня; вже згадуваний лист посла в Петербурзі до Міністерства в Берліні від 13 (25) червня; листи генерального консула в Одесі Маса до Міністерства в

Берліні та до прусського посла в Петербурзі Генріха VII фон Рейсса (Heinrich VII von Reuss) від 14 (26) липня і лист останнього до Міністерства закордонних справ Пруссії від 28 липня (9 серпня); лист Александра Ріглера з St. Marino прусському послу в Петербурзі від 25 червня (7 липня) та лист посла до Міністерства в Берліні від 3 (15) серпня; лист Міністерства закордонних справ Пруссії до посла в Петербурзі від 5 вересня; лист посла до Міністерства від 23 листопада (5 грудня), а також листування Міністерства у Берліні від 23 і 31 грудня 1867 р.

У листі до Міністерства закордонних справ у Берліні на бланку генерального консульства в Одесі 31 грудня 1867 (12 січня 1868 р.), що стосувалось фінансових розрахунків 1867 року, окрема строчка стосувалась «віце-консульства у Villa Marino».

4 лютого 1868 р. з приводу Александра Ріглера (спочатку називаючи його королівським прусським віце-консулом для Волині, Поділля та Бессарабії у St. Marino, а згодом скорочуючи це до «віце-консул у Маріно») до Міністерства закордонних справ Пруссії написав Льосевіц (Loesewitz) з Леншов (Lentschow), що біля міста Лассан (Lassan, нині – земля Мекленбург-Передня Померанія). Міністерство у Берліні відповіло Льосевіцю 14 лютого.

2 (19) березня до Міністерства в Берліні на бланку генерального-консульства написав Ернст Мас, називаючи Ріглера «віце-консул у Villa Marino». З приводу цього листа Міністерства закордонних справ Пруссії 13 березня звернулось до посла в Петербурзі, а посол Генріх VII фон Рейсс відповів Берліну 14 (26) березня.

А 9 квітня 1868 р. була складена чернетка документу про те, що прусський віце-консул в Одесі Ріглер призначений консулом Північнонімецького союзу в Аккермані.

Трьома днями раніше, 6 квітня 1868 р. з адресою «Villa St. Marino» до посла Пруссії в Петербурзі був надісланий розлогий, на 9 аркушів, лист Александра Ріглера, де той самоідентифікувався як «королівський прусський віце-консул на

Півдні Росії» і розписував низку подробиць своєї біографії та служби (включаючи ті, що відбилися у консульських документах, що розглядались вище)⁹⁵⁹.

Наступними в справі «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868» підшиті надісланий до Берліну навесні 1868 р. оригінал листа Ріглеру ще від 2 січня 1865 р., а також 13 документів листування між Ріглером з St. Marino, послом у Петербурзі, Міністерством у Берліні та Бісмарком за квітень-червень 1868 р.⁹⁶⁰

У справі «Консульство в Одесі. Том 4. Липень 1868 – липень 1869» Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz⁹⁶¹, що налічує лише 9 документів, Ріглер згадується ще як віце-консул у листі з Берліну до посла в Петербурзі від 5 грудня 1868 р. Натомість у листі з Берліна на ім'я Бісмарка від 12 березня 1869 р. вже йшлося про консула Ріглера у Аккермані. Тих же пов'язаних з Ріглером фінансових питань, про які йшлося у листі від 12 березня, стосувався і лист від 18 березня 1869 р. 28 травня Бісмарку був направлений з Берліна новий лист, який стосувався фінансових розрахунків за попередній рік. Там, як і в листі генерального консульства Пруссії в Одесі з розрахунками за 1867 р., окремою строчкою йшло віце-консульство у Villa St. Marino.

Про Ріглера часів його перебування ще на посаді віце-консула йшлося у листі генерального консульства в Одесі до Берліну від 17 (29) червня і в листі з Берліну до посла в Петербурзі Генріха VII фон Рейсса від 16 липня 1869 р. Натомість у документі, складеному у Берліні 12 липня 1869 р., мова вже йшла про консульство в Аккермані⁹⁶².

Щодо резиденції Александра Ріглера варто звернути увагу, що Villa St. Marino bei Chotin в наявних у нашому розпорядженні картах і списках населених міст не присутня. Втім, у кількох документах справи «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868» місце перебування Александра Ріглера

⁹⁵⁹ Lyman I., Konstantinova V. Prussian Consuls on the Southern Ukrainian Frontier in the 19th Century. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal of Southeastern European Studies*. İstanbul. 2020. No. 35. Pp. 157-158.

⁹⁶⁰ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 431. Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868.

⁹⁶¹ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 432. Bd. 4. Juli 1868 – Juli 1869.

⁹⁶² Там само.

прив'язується до села Капиловка біля Хотину⁹⁶³. У Хотинському повіті дійсно фігурував такий населений пункт⁹⁶⁴.

У «Списках... прусських консульських службовців, зайнятих за кордоном», надрукованих «Preussisches Handelsarchiv» у 1864⁹⁶⁵, 1866⁹⁶⁶ і 1867⁹⁶⁷ рр., вже присутній віце-консул в Одесі Александр Ріглер.

У виданні «Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie» Александр Ріглер значився як віце-консул Пруссії у Одесі, що працював разом із генеральним консулом Масом і консульським агентом Хофманом, з 1865 по 1868 р.⁹⁶⁸

Немає Ріглера у списку іноземних консулів у Одесі, опублікованому в 1865 р. у виданні «Памятная книжка для Херсонской губернии на 1866 год» у розділі «Одеське градоначальство», і причиною тому – не тільки редакційний підхід до формування цього списку, де щодо кожного представленого в місті генерального консульства наводилось прізвище лише його очільника⁹⁶⁹. Адже у тому ж виданні окремо подано і складений докладніше список іноземних консулів у Херсонській губернії, де Ріглер також відсутній⁹⁷⁰.

Наводячи списки консульських представників Північнонімецького союзу за 1869 р., «Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie» Ріглера вже не згадало: щодо генерального консульства в Одесі там фігурували лише Мас і Хофман⁹⁷¹.

Король Пруссії призначив колишнього прусського віце-консула Александра Ріглера консулом Північнонімецького союзу в Аккермані 13 березня 1869 р.⁹⁷²

⁹⁶³ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 431. Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868.

⁹⁶⁴ Зокрема, відомо, що парафіяльний священик Капиловки Хотинського повіту Артемій Несторовський був почесним членом Покрово-Богородичного братства у Аккерманському повіті («Отчет Правления Православного Покрово-Богородичного братства от 1-го октября 1888 по 1-е октября 1889 года, за истекший 1888-1889 – XVII год существования братства», *Кишиневские епархиальные ведомости*. 1890. № 6. С. 251).

⁹⁶⁵ Verzeichniss der am 1. Januar 1864 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten, *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1864. № 21. S. 5.

⁹⁶⁶ Verzeichniss der am 1. Januar 1866 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1866. № 4. S. 5.

⁹⁶⁷ Verzeichniss der am 1. Januar 1867 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1867. № 3. S. 5.

⁹⁶⁸ Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1865. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1865. P. 79; Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1866. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1866. P. 76; Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1867. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1867. P. 76; Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1868. 8e année. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1868. P. 76.

⁹⁶⁹ Памятная книжка для Херсонской губернии на 1866 год. Херсон: Типография губернского правления, 1865. С. 40.

⁹⁷⁰ Там само, С. 79-80.

⁹⁷¹ Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie, pour l'année 1869. Saint-Petersbourg: Imprimerie du Journal de St-Petersbourg, 1869. P. 85.

І в опублікованих «Preussisches Handelsarchiv» списках консульських представників Північнонімецького союзу на 1869⁹⁷³, 1870⁹⁷⁴ і 1871⁹⁷⁵ р. А. Ріглер фігурує як консул у Аккермані.

6 жовтня 1871 р. у тому ж списку, де баварський консул Іосафат Етлінгер (Josaphat Etlinger) фігурує як новопризначений генеральний консул Німецької імперії в Одесі, консул Північнонімецького союзу в Аккермані (Хотині) Александр Ріглер значиться призначеним консулом тієї ж імперії⁹⁷⁶.

Тож у 1872⁹⁷⁷, 1873⁹⁷⁸ і 1874⁹⁷⁹ рр. Ріглер (Rigler zu Villa St. Marino bei Chotin) значився консулом Німецької імперії в Аккермані, у консульському окрузі якого знаходились Київська, Чернігівська, Подільська, Волинська та Бессарабська губернії. В своєму підпорядкуванні Ріглер повинен був мати консульського агента в Аккермані, але ця посада певний час залишалась вакантною⁹⁸⁰.

Як консул Німецької імперії в Аккермані Александр Ріглер зафіксований і у «Hamburgischer Staats-Kalender auf das Jahr 1872»⁹⁸¹.

Аналізуючи у 1873 р. торгівлю Російської імперії з Європою за минуле десятиліття, фон Тільман констатував наявність німецького консульства в Аккермані (Бессарабія) із знаходженням консула в Villa St. Marino bei Chotin (зрозуміло, що прізвище Ріглера тут не фігурує, оскільки фон Тільман не навів і прізвищ інших консульських представників). Це консульство відносилось до «внутрішніх», наряду з консульствами в Москві, Варшаві та Ковно. Крім перелічених, фон Тільман називає німецькі консульства у Архангельську, Онезі, Петербургу (з Кронштадтом), Нарві, Ревелі, Пернау, Аренсбурзі, Ризі, Віндау,

⁹⁷² Bundesgesetzblatt des Norddeutschen Bundes 1869. Unveränderter Abdruck. Berlin, 1890. S. 50.

⁹⁷³ Verzeichniss der bis zum 3. Juli 1869 ernannten Consuln des Norddeutschen Bundes. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1869. № 31. S. 4.

⁹⁷⁴ Verzeichniss der Consuln des Norddeutschen Bundes. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1870. № 11. S. 6.

⁹⁷⁵ Verzeichniss der Consuln des Norddeutschen Bundes. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1871. № 3. S. 5.

⁹⁷⁶ Deutsches Reichsgesetzblatt Band. 1871. Nr. 39. S. 339.

⁹⁷⁷ Verzeichniss der Kaiserlich Deutschen Consulate. Januar 1872. Berlin: Auswärtiges amt des Deutschen Reiches, 1872. S. 25.

⁹⁷⁸ Verzeichniss der Kaiserlich Deutschen Consulate. Januar 1873. Berlin: Auswärtiges amt des Deutschen Reiches, 1873. S. 27.

⁹⁷⁹ Alphabetisches Verzeichniss der Deutschen Kauffahrteischiffe für 1874. Berlin: Georg Reimer, 1874. S. 319.

⁹⁸⁰ Verzeichniss der Kaiserlich Deutschen Consulate. Januar 1873. Berlin: Auswärtiges amt des Deutschen Reiches, 1873. S. 28.

⁹⁸¹ Consularische Vertretung des Deutschen Reiches. *Hamburgischer Staats-Kalender auf das Jahr 1872*. Hamburg, 1872, S. 124.

Лібау, Одесі, Миколаєві (щодо якого зазначено, що воно тільки створюється), Керчі, Бердянську, Маріуполі, Таганрозі та Ростові-на-Дону⁹⁸².

На листопад 1874 р. Ріглер залишався консулом у Аккермані (Villa St. Marino bei Chotin) і мав у підпорядкуванні двох консульських агентів: Георга Ратьєна (George Ratien) у Новоселиці (Nowoselitz, Бессарабія) та Генріха Кіля (Heinrich Kiel) у Villa St. Marino⁹⁸³.

Згідно з базою даних «Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland», Ріглер, який мешкав у Російській імперії з 1858 р., припинив бути консулом Німецької імперії у 1876 р.⁹⁸⁴

Про те, що Ріглер мав бізнес біля Хитину в Бессарабії навіть у той період, коли перебував на посаді прусського віце-консула в Одесі, свідчить Юлій Едуардович Янсон (1835-1893), який у 1870 р. опублікував свою розвідку «Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе»⁹⁸⁵. Янцен, посилаючись на дані 1866 р., нарахував у Бессарабії 28 парових млинів, більшість з яких, як він писав, розташовувалась у маєтках багатих поміщиків і працювала на потреби їхніх гуралень, а також «для місцевого населення в буквальному сенсі». Серед названих Янсоном кількох з цих 28 парових млинів був і млин «Ріглера біля Хотину (два постави, робота 120 чвертей на добу)»⁹⁸⁶.

Таким чином, на відміну від всіх інших прусських консульських представників у регіоні, Александр Ріглер не мав резиденцією одне з приморських портових міст. У справі Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Ріглер вперше згадується 13 квітня 1863 р., а вже у грудні того ж року він був призначений прусським віце-консулом. Відтоді він фігурував як віце-консул в Одесі для Подільської, Волинської та Бессарабської губерній. Щоправда, Одеса при цьому згадувалась виключно номінально, адже місцем перебування Ріглера

⁹⁸² Freih. von Thielmann. "Der Handel Russlands mit Europa im letzten Jahrzehnt", *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*. Bd. 29, № 4. 1873. P. 608.

⁹⁸³ *Handbuch über den Königlich Preussischen Hof und Staat für das Jahr 1875*. Berlin: R. v. Decker, 1874. S. 106.

⁹⁸⁴ Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=39443&mode=1> (Дата звернення: 24.05.2020).

⁹⁸⁵ Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и Комп., 1870. С. 194-244.

⁹⁸⁶ Янсон Ю. Э. Днестр: его место в сельском хозяйстве и торговле. *Сокирянщина: Историко-краеведческий альманах*. 2011. Вип. 4. С. 202.

була Villa St. Marino біля Хотину. Згодом з'явилися інші формулювання щодо віце-консульської посади Ріглера. При цьому ця посада була ліквідована тільки у 1868 р., у зв'язку із закриттям всіх консульських представництв Пруссії. З 1869 р. Ріглер був вже консулом Північнонімецького союзу, а згодом – і Німецької імперії в Аккермані.

4.3. Теодор Хофман

У базі «Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland» при вельмі скудних даних щодо Теодора Хофмана і при єдиному джерелі, яким є саме справа Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, повідомляється, що він працював у Одесі «in Firma E. Malis u. Co.»⁹⁸⁷. Можемо не сумніватись, що тут маємо справу з перекрученою назвою компанії Ернста Маса.

Теодор Хофман у відповідній справі Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz вперше згадується у написаному рукою самого Хофмана листі Ернста Маса до Міністра закордонних справ Пруссії від 23 травня (4 червня) 1860 р., який був зареєстрований у Берліні 12 червня⁹⁸⁸.

З цього часу раз на рік до Берліну з Одеси надсилався лист щодо тимчасового доручення Теодору Хофману виконання обов'язків по консульству.

Так, наступного після листа від 23 травня (4 червня) 1860 р. разу мова про Теодора Хофмана велася в написаному Ернстом Масом на бланку консульства в Одесі листі на адресу Шлейниця, датованому 26 травня (7 червня) 1861 р., у відповіді Масу з Берліну і листі Міністерства закордонних справ прусському послу в Петербурзі від 21 червня⁹⁸⁹.

Нещодавно підвищений до генерального консула Ернст Мас 2 (14) квітня 1862 р. написав щодо Хофмана новому Міністру закордонних справ Пруссії Альбрехту фон Бернсторфу (Albrecht von Bernstorff)⁹⁹⁰. Фактично, зміна статусу

⁹⁸⁷ Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=23930&mode=1> (Дата звернення: 31.03.2020).

⁹⁸⁸ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 431. Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868.

⁹⁸⁹ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 431. Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868.

⁹⁹⁰ Там само.

консульського представництва в Одесі, статусу самого Маса і прізвища адресата були головними відмінностями в тексті цього листа від того, який Мас надіслав 26 травня (7 червня) 1861 р. Міністру закордонних справ Пруссії Шлейницю.

Через 6 днів після одержання листа від Маса, 29 квітня 1862 р. офіційний Берлін звернувся з повідомленням щодо купця Хофмана до Петербургу.

Наступного разу листа щодо Хофмана офіційний Берлін отримав в ході листування, пов'язаного з призначенням віце-консулом Александра Ріглера і створенням прусського віце-консульства в Одесі: 30 січня (11 лютого) 1864 р. до Бісмарка на бланку генерального консульства в Одесі написав генеральний консул Мас, посилаючись на документ (Declaration) від 29 грудня щодо створення прусського віце-консульства в Одесі. У цьому листі нічого не згадувалось про Ріглера, який і був призначений на відповідну посаду, натомість лист стосувався саме Теодора Хофмана.

Відповідаючи на лист прусського посла в Петербурзі від 19 (31 березня) 1864 р., Міністерство закордонних справ Пруссії 19 квітня, традиційно для тогочасних правил діловодства коротко переповідаючи хід попереднього листування по справі, писало вже як про Ріглера, так і про Хофмана. У своїй відповіді Берліну з Петербургу від 13 (25) квітня фон Редерн про Хофмана не згадав.

Натомість вже про Хофмана, а не про Ріглера, йшлося в листі прусського посла з Петербургу до Міністерства у Берліні від 12 (24) червня.

Лист Міністерства закордонних справ Пруссії від 6 липня стосувався вже виключно питань призначення Теодора Хофмана консульським агентом.

А 11 (23) липня Ернст Мас написав на бланку свого генерального консульства до Міністерства закордонних справ лист за змістом схожий з тими його попередніми листами щодо Хофмана, які надсилались до Берліна з періодичністю раз на рік. За усталеною процедурою, Міністерство закордонних справ Пруссії відреагувало на цей документ листами до самого Маса і до прусського посла в Петербурзі, які були написані 4 серпня 1864 р.

28 ж серпня Міністерство, реагуючи на відповідне звернення Маса, звернулось до посла своєї країни в Російській імперії вже стосовно питання призначення консульського агента в Одесі. Відповідь на це посла Пруссії в Петербурзі була складена 20 жовтня (1 листопада), і цей лист повністю стосувався Теодора Хофмана.

І саме Хофман, вже підписавшись як консульський агент, склав 31 грудня 1864 (12 січня 1865 р.) на бланку генерального консульства в Одесі листа до Міністерства закордонних справ Пруссії з фінансових питань, якого раніше кожного року в той же день (або 2(14) січня, як це було у 1864 р.) доводилось підписати Ернсту Масу. Відповіддю на цей документ стали складені в Міністерстві 1 лютого 1865 р. два листа, один з яких був надісланий на ім'я Ернста Маса, але тепер вже зі згадкою консульського агента Хофмана як укладача листа від 31 грудня 1864 (12 січня 1865 р.).

Серед інших 9 документів, що відклались у справі за 1865 р., консульський агент у Одесі згадується лише в 1 – листі прусського посла в Петербурзі до Міністерства закордонних справ Пруссії від 9 (21) вересня.

Так саме і з 12 документів 1866 р. про Хофмана йдеться тільки в листі прусського посла в Петербурзі до Міністерства закордонних справ Пруссії від 14 (26) листопада.

Докладніше про Теодора Хофмана Ернст Мас написав 2 (14) квітня 1867 р. у ході листування з Беліном, приводом для якого стало звернення Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором Коцебу уваги на порушення субординації віце-консулом Александром Ріглером.

Чергового звичного за змістом листа до Міністерства закордонних справ у Берліні Теодор Хофман, знов підписавшись як консульський агент, написав на бланку генерального консульства в Одесі 31 грудня 1867 (12 січня 1868 р.): лист стосувався фінансових розрахунків попереднього року.

Рукою Хофмана на бланку генерального консульства в Одесі 29 жовтня (10 листопада) 1863 р. був написаний підписаний Ернстом Масом лист до прусського посольства в Петербурзі, який був складений у контексті справи про призначення

купця Густава Адольфа Рудольфі пруським консулом у Ростові-на-Дону і відклався у справі «Консульство в Ростові. Серпень-грудень 1863»⁹⁹¹.

У справі «Консульство в Таганрозі. Том 2. 1845-1868» Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz рукою Хофмана були написані на бланку генерального консульства в Одесі підписані Масом листи з фінансових питань консульського представництва в Таганрозі, адресовані до Міністерства в Берліні і датовані 29 квітня (11 травня) 1863 р., 8 (20) лютого 1864 р., 6 (18) квітня 1864 р., 12 (24) березня 1866 р., 27 січня (8 лютого) 1867 р., 24 квітня (6 травня) 1867 р., 11 (23) березня 1868 р. Листи ж з фінансових питань від 1 (13) березня 1865 р., 6 (18) травня 1865 р. і 10 (22) червня 1866 р. були підписані самим консульським агентом Хофманом. Вже на бланку Північнонімецького генерального консульства в Одесі віце-консулом Хофманом був складений лист до Міністерства у Берліні з тих же фінансових питань від 1 (13) липня 1868 р.⁹⁹²

У виданні «Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie» Теодор Хофман значився як консульський агент Пруссії у Одесі, що працював разом із генеральним консулом Ернстом Масом і віце-консулом Александром Ріглером, з 1865 по 1868 р.⁹⁹³

У «Списках станом на 1 січня 1864 р. пруських консульських службовців, зайнятих за кордоном», що були опубліковані у «Preussisches Handelsarchiv», в Одесі значилися тільки генеральний консул і віце-консул⁹⁹⁴. Натомість у відповідних списках, надрукованих тим же виданням 1866⁹⁹⁵ і 1867⁹⁹⁶ рр., наряду з ними фігурує і консульський агент у Одесі Теодор Хофман (Hoffmann).

⁹⁹¹ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 466. Aug. – Dez. 1863.

⁹⁹² GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 451. Bd. 2. 1845-1868.

⁹⁹³ Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1865. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1865. P. 79; Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1866. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1866. P. 76; Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1867. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1867. P. 76; Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1868. 8e année. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1868. P. 76.

⁹⁹⁴ Verzeichniss der am 1. Januar 1864 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten, *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1864. № 21. S. 5.

⁹⁹⁵ Verzeichniss der am 1. Januar 1866 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1866. № 4. S. 5.

⁹⁹⁶ Verzeichniss der am 1. Januar 1867 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1867. № 3. S. 5.

29 лютого 1868 р. Теодор Хофман був призначений віце-консулом Північнонімецького союзу в Одесі⁹⁹⁷.

У справі ж «Консульство в Одесі. Том 3. Грудень 1850 – червень 1868» Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz відклалась складена в Берліні 9 квітня 1868 р. чернетка стандартного документу, який стосувався призначення консульських представників Північнонімецького союзу. Документ був адресований Т. Хофману, віце-консулу нового державного утворення. З нього щодо старої посади були викреслені всі 3 наявні позиції («генеральний консул», «консул» і «віце-консул»), а замість цього вписано «консульський агент». Під документом стоїть прізвище Філіпсборн (Philipsborn)⁹⁹⁸.

Нарешті, 7 (19) червня 1868 р. написав уже на новому бланку із написом «General-Consulat des Norddeutschen Bundes» лист, підписавшись віце-консулом Північнонімецького союзу. Цей лист був складений і надісланий одночасно з листом, який Ернст Мас теж вперше склав на новому бланку і на якому підписався як генеральний консул Північнонімецького союзу.

Загалом, перебуваючи при Масі в статусі консульського агента, Хофман виконував всі ті функції, які зазвичай і покладались на консульських агентів, якщо тільки вони не були єдиними консульськими представниками в місті (як то було скажімо, певний час із консульським представником Пруссії в Бердянську).

Указ короля Пруссії про те, що, поміж інших призначень, прусський консульський агент в Одесі Теодор Хофман був призначений на посаду віце-консула Північнонімецького союзу в Одесі, був опублікований у пресі влітку 1868 р.⁹⁹⁹

Вже в першому документі справи «Консульство в Одесі. Том 4. Липень 1868 – липень 1869» Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz¹⁰⁰⁰, датованому 13 липня 1868 р., йшлося про доречення віце-консулу Теодору Хофману виконання обов'язків по генеральному консульству в Одесі на час відпустки генерального консула Північнонімецького союзу Ернста Маса.

⁹⁹⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R. 252138. S. 2.

⁹⁹⁸ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 431. Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868.

⁹⁹⁹ Bundesgesetzblatt des Norddeutschen Bundes Band. 1868. Nr. 19. S. 341-342.

¹⁰⁰⁰ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 432. Bd. 4. Juli 1868 – Juli 1869.

Віце-консул у Одесі Хофман фігурує і в листі з Берліну до посла в Петербурзі Генріха VII фон Рейсса від 5 грудня 1868 р.

17 (29) червня 1869 р. сам Хофман написав у Одесі на бланку генерального консульства Північнонімецького союзу листа до Берліну і підписався на ньому як віце-консул. З приводу цього листа, згадуючи віце-консула Хофмана, 16 липня 1869 р. зовнішньополітичне відомство у Берліні знеслось із послом у Петербурзі¹⁰⁰¹.

У виданні 1869 р. «Памятная книжка Одесского градоначальства на 1870 г., изданная Одесским статистическим комитетом», Хофман не фігурує, але там в списку іноземних консульських представників у Одесі перелічені виключно генеральні консули та консули¹⁰⁰².

У 1870 р. в «Almanach de Gotha. Annuaire généalogique, diplomatique et statistique» дані про пруське консульське представництво в Одесі, як і в інших містах Російської імперії, вже не наводились¹⁰⁰³.

Після утворення Німецької імперії, 29 травня 1871 р., тобто буквально за пару тижнів до призначення консульським представником в Одесі Еттлінгера, Теодор Хофман продовжував підписувати документи як віце-консул Північнонімецького союзу¹⁰⁰⁴.

Фігурує Хофман і в консульських документах наступних місяців, включно з доволі розлогим і докладним листом за № 1, складеним у генеральному консульстві Німецької імперії в Одесі 17 серпня 1871 р. і надісланим до Берліну на ім'я Бісмарка¹⁰⁰⁵.

Але в складі консульства Німецької імперії в Одесі (з консульським округом, що включав Херсонську, Катеринославську, Полтавську та Харківську

¹⁰⁰¹ Там само.

¹⁰⁰² У цьому списку присутні генеральні консули Австрії кавалер Чіскіні, Північнонімецького союзу комерції радник Аріст Мас, Великої Британії М. Аббо, Туреччини Рафаїл Хавва, Португалії Яків Порро, Італії кавалер Кастілья, Греції потомствений почесний громадянин Степан Раллі, а також консули Баварії Етлінгер, Франції Коше, США Сміт, Бельгії надвірний радник Енно, Персії Степан Раллі, Вюртембергу Коммерель, Нідерландів Мунц, Іспанії Гутьєрес-Альварес, Швейцарії Трітен, Швеції та Норвегії І. Єфруссі, Данії С. Гурович, Бразилії Г. Рафалович, Бадену Кульман, Саксонії Ганзен, гессен-дармштадський і вільних міст Кельнер, Ольденбургу Меммерт (Памятная книжка Одесского градоначальства на 1870 г., изданная Одесским статистическим комитетом. Одесса: типография П. Францова, 1869. С. 158-159).

¹⁰⁰³ Almanach de Gotha. Annuaire généalogique, diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1870. Pp. 915-916.

¹⁰⁰⁴ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R 252138. S. 88-88a.

¹⁰⁰⁵ Там само, С. 102-105.

губернії) Хофман вже не значився, і станом на 1873 р. там працювали призначений наприкінці 1872 р. доктор Блау¹⁰⁰⁶, Маркерт (Markert) і Шиммельпфенніг (Schimmelpfennig)¹⁰⁰⁷.

Таким чином, у відповідній справі прусського консульського представництва в Одесі Теодор Хофман вперше фігурує 23 травня (4 червня) 1860 р., і з того року він періодично виконував обов'язки по консульству. З 1864 р. він вже офіційно був консульським агентом генерального консульства Пруссії в Одесі, хоча саме рукою Хофмана була написана і низка документів цього консульства за попередні роки. В останній день лютого 1868 р. Теодор Хофман став віце-консулом Північнонімецького союзу в Одесі.

Підбиваючи підсумки четвертого розділу, зазначимо, що впродовж 7-річної історії існування генерального консульства Пруссії в Одесі, утвореного у 1861 р., його персональний склад розширювався, включаючи з самого дня заснування генерального консула Ернста Маса, з 1863 р. – віце-консула Александра Ріглера і з 1864 р. консульського агента Теодора Хофмана. Така стабільність, як і саме перетворення прусського консульства в Одесі на генеральне консульство, великою мірою була зумовлена авторитетністю Ернста Маса. Він народився у Петербурзі в купецькій родині, причому і його батько, і дядька свого часу були генеральними консулами Пруссії в Петербурзі. В столиці Російської імперії молодий Ернст Мас здобув досвіду і зв'язків, працюючи на барона Людвіга Івановича фон Штігліца, який, так само як і дід Ернста, був вихідцем із Гамбургу. До Одеси Мас перебрався, отримавши пропозицію Штігліца очолити там філію

¹⁰⁰⁶ Там само, С. 162-163.

Отто Блау (*Ernst Otto Friedrich Hermann Blau*, 21 квітня 1828, Нордхаузен – 26 лютого 1879, Одеса) був переведений до Одеси із Сараєво, де він ще у 1864 р. очолив генеральне консульство Пруссії.

В 20 років вступивши до університету Халле, через 2 роки він продовжив навчання в сусідньому університеті Лейпцига. У 1852 р. Блау став аташе прусського посольства в Константинополі. Добре себе проявивши, доволі скоро він був призначений віце-консулом цього посольства. Блау відіграв важливу роль в підготовці укладеного в 1857 р. першого торгового договору між Пруссією та Персією. Тож після підписання цього документу Блау був направлений до Персії для забезпечення його виконання. У 1858 р. Блау був призначений генеральним консулом Пруссії в Трапезунді.

В генеральному консульстві в Одесі Блау пропрацював до лютого 1879 р., коли він покінчив із собою.

Дипломатичну діяльність Блау успішно поєднував з мандрями та наукою. Він став автором чисельних праць з етнографії і нумізматики народів Балкан і Близького Сходу. Серед праць Блау була і «Про змішаному турецько-грецькому населенні Маріуполя» («Ueber die türkisch-griechische Mischbevölkerung von Mariupol»). Зібрані ним колекція монет нині зберігається в університеті Лейпцига, гербарій – у ботанічному саду Національного музею Боснії і Герцеговини.

¹⁰⁰⁷ Verzeichniss der Kaiserlich Deutschen Consulate. Januar 1873. Berlin: Auswärtiges amt des Deutschen Reiches, 1873. S. 29.

його банку. За 28 років, які пройшли між цим переїздом і призначенням пруським консулом у Одесі, Ернст Мас був дієвим актором модернізації цього міста і регіону, встиг «обрости» такими зв'язками, побувати на стількох посадах і так розбудувати свій бізнес, що саме призначення на чергову консульську посаду стало лише одним, причому далеко не самим знаковим, кроком у його кар'єрі. Тож не дивно, що в статусі консула Пруссії Мас пробув недовго, натомість вже кілька місяців після призначення ініціювавши реорганізацію мережі консульських установ Пруссії в регіоні зі створенням генерального консульства в Одесі. Складовою цієї реорганізації стало і запровадження посади пруського віце-консула, який опікувався Подільською, Волинською та Бессарабською губерніями. Цю посаду і зайняв бессарабський землевласник Александр Ріглер, який виявився доволі активним, але при цьому прагнув зберігати дистанцію у стосунках із Масом. Що ж стосується Теодора Хофмана, то він для генерального консула був незамінний у статусі консульського агента, який виконував великі обсяги відповідної роботи.

Маркером оцінки офіційним Берліном ефективності діяльності співробітників генерального консульства Пруссії в Одесі стало те, що при реорганізації останнього у зв'язку зі створенням Північнонімецького союзу всі твоє залишились на консульській службі: Мас став генеральним консулом Північнонімецького союзу, Ріглер – консулом, а Хофман – віце-консулом.

РОЗДІЛ 5

КОНСУЛЬСТВО В КЕРЧІ

5.1. Едвард Кеттлі

Перший за хронологією консульський представник Пруссії у Керчі, на відміну від більшості представників мережі цих консульств, не був пов'язаний із Пруссією ні етнічною приналежністю, ні підданством.

Едвард Кеттлі фігурує як прусський консул у Керчі 1840-х рр. як у документах справи «Konsulate in Kertsch auf der Krim und in Berdjansk. 1845-1868» Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz¹⁰⁰⁸, так і в «Deutsche Gewerbezeitung und Sächsisches Gewerbe-Blatt»¹⁰⁰⁹ та “Manuel pratique du consulat: ouvrage consacré spécialement aux consuls de Prusse et des autres états formant le Zollverein”¹⁰¹⁰.

Англієць Едвард Кеттлі (Edward Cattley) народився у Петербурзі 17 квітня 1816 р.¹⁰¹¹ Його генеологія простежена до народженого близько 1580 р. прапрапрапрадїда, Стівена Кетлі (Stevan Catlay), і народженої у 1581 р. прапрапрапрабабусі Елізабет Джуб (Elizabeth Jube), які одружились у 1609 р. у Нормантоні¹⁰¹².

Майбутній прусський консул народився у столиці Російської імперії, бо туди на початку XIX ст. перебрався з Англії його батько, народжений у 1787 р.¹⁰¹³ Роберт IV Кеттлі¹⁰¹⁴, представляючи компанію «Cattley & Co». Щодо історії

¹⁰⁰⁸ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 456. S. 29, 39.

¹⁰⁰⁹ Deutsche Gewerbezeitung und Sächsisches Gewerbe-Blatt. 1846. Leipzig und Chemnitz: Bamberg, 1846. S. 341.

¹⁰¹⁰ Manuel pratique du consulat: ouvrage consacré spécialement aux consuls de Prusse et des autres états formant le Zollverein, ou l'Association de douanes et de commerce allemande: suivi d'un tableau des consulats qu'ont les états de cette union a l'étranger / par F.A. de Mensch. Leipzig: F.A.Brockhaus, 1846. P. 254.

¹⁰¹¹ Descendants of Stevan Catlay and Elizabeth Jube. URL: <http://freepages.rootsweb.com/~hills/genealogy/cattley/d1.html#i250> (Дата звернення: 26.03.2020).

¹⁰¹² Там само; Lyman I., Konstantinova V. Network Formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian Lands in the 19th Century: Case Study of the Port City of Kerch. *East European Historical Bulletin*. 2021. No. 18. P. 47; Lyman I., Konstantinova V. Prussian Consuls on the Southern Ukrainian Frontier in the 19th Century. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal of Southeastern European Studies. İstanbul*. 2020. No. 35. P. 160.

¹⁰¹³ Descendants of Stevan Catlay and Elizabeth Jube. URL: <http://freepages.rootsweb.com/~hills/genealogy/cattley/d1.html#i250> (Дата звернення: 26.03.2020).

¹⁰¹⁴ Рідними братами Роберт IV Кеттлі, а отже, дядьками та тітками прусського консула були Томас (20 червня 1784, Йорк – 3 червня 1824, Йорк), Стівен (6 січня 1786, Йорк – 27 вересня 1802), Річард (20 вересня 1789, Йорк – 20 лютого 1866, Халл), Френсіс Мері (28 серпня 1790, Йорк – 9 липня 1866, Хорнсі), Джон Генрі (6 березня 1792, Йорк – 27 серпня 1860, Йорк), Марія (1793 – ?) і Джордж (21 січня 1794 – 21 жовтня 1795). Крім того, Роберт IV Кеттлі мав 3 зведених братів і 1 зведену сестру, адже його батько, Річард Кеттлі 3 листопада 1801 р. взяв другий

виникнення цієї компанії Марі-Луїза Карттунен у своїй захищеній в університеті Хельсінки дисертації писала, що Стівен Кеттлі (перший), 1725 року народження, прийшов до Лондона пішки з рідного Йоркширу, де Кеттлі були «tenant farmers». Стівен Кеттлі (перший), проявивши себе в британській столиці найкращим чином, заснував власний торговий будинок і одружився з дочкою свого лендлорда Анною Боде (Anna Bode), отримавши разом із нею щедre придане. Що сталося першим, заснування Кеттлі торгового будинку чи його одруження, Марі-Луїза Карттунен не з'ясувала, втім, небезпідставно припустила, що шлюб був першим.

У Стівена та Анни Кеттлі (в дівочтві Боде) народились кілька доньок і син Джон, які дожили до зрілого віку¹⁰¹⁵. Втім, для продовження свого бізнесу Стівен Кеттлі обрав не рідного сина, а Роберта¹⁰¹⁶ – сина свого брата. Роберт певний час вів справи разом із дядькою, а згодом і успадкував лондонський бізнес Стівена Кеттлі. Інший племінник Стівена Кеттлі, молодший брат Роберта, Стівен Кеттлі (другий)¹⁰¹⁷, у 1772 р. був відправлений до Петербургу, аби набрався досвіду в Лондонському торговому будинку. В столиці Російської імперії Стівен Кеттлі (другий) у партнерстві зі своїм рідним братом Робертом та двоюрідним братом Джоном (сином Стівена Кеттлі (першого)) у 1784 р. і відкривав компанію «Cattley & Co»¹⁰¹⁸, до якої у 1802 р. доєднався батько прусського консула.

В контексті німецької проблематики цікаво, що дядько Стівен у 1802 р. написав своєму племіннику Роберту Кеттлі наступні поради, які мали допомогти йому краще адаптуватись у Російській імперії: «Напружена пора року в Санкт-

шлюб із своєю кузиною, Мері Кеттлі, яка була донькою Стівена Кеттлі (першого) і Анни Боде, і у них народились діти Джеймс Річард (4 січня 1806, Йорк – 22 січня 1867, Барнс), Стівен Роберт (24 червня 1807, Йорк – 28 липня 1880, Стіллінгтон), Мері Дороті (3 жовтня 1808, Йорк – 4 січня 1891, Халл) і Філіпп Джеймс (20 жовтня 1802 – листопад 1802).

¹⁰¹⁵ Згідно з ресурсом «Descendants of Stevan Catlay and Elizabeth Jube», Стівен Кеттлі (перший) (Stephen I Cattley, of Kirra) був рідним братом Роберта Кеттлі, прадіда прусського консула в Керчі. Дітьми Стівена Кеттлі (22 січня 1724(1725 ?), Кліффорд, Йорк – 25 листопада 1797, Кіппакс, Йорк) і Френсіс Анни Марії Боде (1858 – 1816, Лондон) були Роберт (1755 – ?), Френсіс (1755, Лондон – 1816, Лондон), Лідія (1757, Лондон – 1825), Енн (1759, Лондон – ?), Маріанна (близько 1760, Лондон – 25 лютого 1783, Петербург), Стівен (1762 – ?), Джон (1763, Лондон – 15 лютого 1817, Одеса), Томас (1764 – ?), Гарріетт (1765, Лондон – ?), Мері (1766, Лондон – 11 березня 1850, Мерігейт, Йорк), і Германус (1771 – 19 січня 1774, Тітгстон).

¹⁰¹⁶ З «Descendants of Stevan Catlay and Elizabeth Jube» випливає, що йдеться про Роберта Кеттлі (Robert Cattley, of Lime Street, 1 січня 1748 (1749 – ?), Ешлтон – 22 січня 1795, Лондон), який доводився рідним братом Річарду Кеттлі (Richard Cattley of York) –діду консула Едварда Кеттлі.

¹⁰¹⁷ Звідти ж випливає, що мається на увазі інший рідний брат діда прусського консула Едварда Кеттлі – Стівен Кеттлі (Stephen Cattley, of Camberwell, 13 квітня 1751, Ешлтон – 5 лютого 1821).

¹⁰¹⁸ Karttunen M.-L. *Making a Communal World. English Merchants in Imperial St. Petersburg*: PhD dissertation. Helsinki: Helsinki University Press, 2004. P. 203-204.

Петербурзі – це літо, взимку ж ти матимеш велику кількість вільного часу, яку ти маєш використати для того, щоб вивчити німецьку та російську мови; але я рекомендую спочатку німецьку, тому що найкращі граматики, словники тощо для вивчення російської написані німецькою мовою, так що не великий прогрес може бути досягнутий в оволодінні російською без попереднього знання німецької мови. Містер Прескотт запропонує тобі найкращий спосіб отримати допомогу як книгами, так і вчителями, щоб вчили тебе мовам, але пам'ятай, що в цьому, як і у всьому іншому, найбільшою допомогою буде твоя старанність»¹⁰¹⁹.

Стівен Кеттлі підкреслював, що Роберт після приїзду до Петербургу мав віддати належну шану і всіляко слухатись його тітку, місіс Прескотт, та співвласника компанії, містера Форрестера – «це єдина подяка, якою ти можеш (на даний момент) відплатити їм за те, що вони взяли тебе під свою опіку». «Ти повинен виявити найбільшу готовність робити все, що вони тобі доручать, і ставитись з найбільшою ввічливістю [...] до клерків рахункового будинку не тільки тому, що це твій обов'язок, але і оскільки це єдиний спосіб спонукати їх навчати тебе різним речам, яким тобі треба буде навчитися»¹⁰²⁰.

Пропрацювавши 5 років у Петербурзі, у 1807 р. молодий Роберт Кеттлі був змушений повернутись до Англії у зв'язку із приєднанням Російської імперії до континентальної блокади його батьківщини. Діяльність у Петербурзі він відновив тільки в 1813 р., швидко досягши комерційного успіху на ниві експортної діяльності¹⁰²¹.

Згідно з даними родинного генеолога Тіма Кеттлі, повтореними Стівеном М. Харрісом, Роберт Кеттлі став єдиним іноземцем (“the only non-Russian”), нагородженим російським імператором орденом Святого Володимира¹⁰²². Втім, зрозуміло, що батько Едварда Кеттлі був єдиним іноземним кавалером цього ордену в кращому випадку на певний момент, адже, скажімо, серед прусських

¹⁰¹⁹ Переклад цього документу, який зберігається в Лідському російському архіві бібліотеки Університету Лідса, зроблений за: Karttunen M.-L. *Making a Communal World. English Merchants in Imperial St. Petersburg*: PhD dissertation. Helsinki: Helsinki University Press, 2004. P. 296.

¹⁰²⁰ Mahnke-Devlin J. *Britische Migration nach Russland im 19. Jahrhundert: Integration-Kultur-Alltagsleben*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005. S. 93-94.

¹⁰²¹ Там само, С. 94.

¹⁰²² Harris S. M. *British Military Intelligence in the Crimean War, 1854-1856*. London-Portland: Frank Cass Publishers, 1999. P. 60.

підданих, які також були нагороджені орденом Святого Володимира, були Фрідріх Генріх Карл, принц Пруський (Friedrich Heinrich Karl von Preußen), генерали Густав фон Альвенслебен (Gustav von Alvensleben), Карл фон дер Гребен (Karl von der Groeben), Генріх фон Діст (Heinrich Ludwig Friedrich Arnold von Diest), Герхард Іоганн Давід фон Шарнхорст (Gerhard Johann David von Scharnhorst).

Марі-Луїза Карттунен писала про батька прусського консула в Керчі як про старшого члена на той час однієї з найвпливовіших англійських сімей Петербургу¹⁰²³.

Помер Роберт Кеттлі 18 квітня 1859 р. Поховали батька прусського консула в Керчі в Чепстоу¹⁰²⁴ – маленькому місті на південному сході Уельсу.

Едвард Кеттлі був старшим не лише серед чисельних дітей Роберта Кеттлі, але і серед всіх онуків Річарда Кеттлі.

Станом на 1835 р., майбутній прусський консул був британським підданим і камердинером¹⁰²⁵ у Петербурзі, і там же 20 квітня 1843 р. одружився зі своєю одноліткою Клеменс Елізою Кемп.

Згідно з ресурсом «Descendants of Stevan Catlay and Elizabeth Jube», 2 жовтня 1844 р. вже в Криму народився син цього подружжя – Едвард Аббс Кеттлі¹⁰²⁶. Факт його народження був зафіксований у церковній книзі лютеранської парафії Цюрихталь Феодосійського повіту Таврійської губернії. Причому відповідний запис, як і всі інші, у цій книзі зроблений німецькою мовою. Щоправда, там датою народження записане 22 січня 1844 р., датою хрещення – 16 квітня того ж року, Керч. Щодо батька новонародженого зазначалось, що Едвард Кеттлі є іноземним гостем, сином англійського підданого Роберта Кеттлі з Петербургу. Про матір же було записано, що нею є дружина Едварда Клеменс

¹⁰²³ Karttunen M.-L. The British Factory at St. Petersburg: A case study of a nineteenth-century NGO. P. 13.

¹⁰²⁴ Descendants of Stevan Catlay and Elizabeth Jube. URL: <http://freepages.rootsweb.com/~hills/genealogy/cattley/d1.html#i250> (Дата звернення: 26.03.2020).

¹⁰²⁵ *Intelligenzblatt № 120 der St. Petersburgische Zeitung*. 1835. S. 421.

¹⁰²⁶ Descendants of Stevan Catlay and Elizabeth Jube. URL: <http://freepages.rootsweb.com/~hills/genealogy/cattley/d1.html#i250> (Дата звернення: 26.03.2020). В базі ж «Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland» міститься некоректна інформація, що Едвард Аббс Кеттлі народився в Петербурзі в 1843 р. (Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=82499> (Дата звернення: 31.03.2020)).

Елізабет, уроджена Кемп. Обидва батьки приналежали до англіканської єпископальної церкви. Восприємниками сина Едварда Кеттлі були записані «відсутні: преподобний д-р Джордж Моберлі, Генрі Брюкснер, есквайр, міс Катерина Аббс, всі проживають в Англії; були присутні: Ніколас Майер, військовий лікар і кавалер, Чарльз Р. Кеттлі, віце-консул Великої Британії в Керчі, Сара Платтс (в дівоцтві Танді), піддана Великої Британії»¹⁰²⁷.

Згодом Едвард Аббс, якого в Російській імперії йменували Дмитром Дмитровичем¹⁰²⁸, також став купцем, що займався торгівлею зерном і лісом. Частиною родинного бізнесу Кеттлі були лісопильні в Йорку¹⁰²⁹. Дружиною Едварда Аббса Кеттлі і, відповідно, невісткою прусського консула в Керчі була американка Луїза Гаррієтт Роупс (Louisa Harriett Ropes)¹⁰³⁰, донька Вільяма Хупера Роупса, купця і очільника заснованої його батьком фірми «Ropes & Co», який став американським послом у Петербурзі в 1850 р.¹⁰³¹ Луїза Гаррієтт Роупс народилась у Лондоні в тому ж році, що і її чоловік. Весілля Едварда Аббса та Луїзи Гаррієтт відбулось у 1869 р. у Хакні (Hackney), районі Східного Лондона¹⁰³². За даними Юлії Манке-Девлін, Едвард Аббс Кеттлі з дружиною залишив Російську імперію і перебрався до Англії у 1872 р.¹⁰³³

¹⁰²⁷ Метрики // *Чтобы помнить... Попытка генеалогического исследования*. URL: <http://plyusnin.info/Data/mk-ZT1844.pdf> (Дата звернення: 31.03.2020).

¹⁰²⁸ Descendants of Stevan Catlay and Elizabeth Jube. URL: <http://freepages.rootsweb.com/~hills/genealogy/cattley/d1.html#i250> (Дата звернення: 26.03.2020).

¹⁰²⁹ Harris S. M. *British Military Intelligence in the Crimean War, 1854-1856*. London-Portland: Frank Cass Publishers, 1999. P. 60.

¹⁰³⁰ Матір'ю Луїзи Гаррієтт Роупс була Еллен Гаррієтт Роупс (в дівоцтві Халл). Невістка Едварда Кеттлі мала серед рідних братів та сестер Артура Ріда (відомого під псевдонімом Адріан Росс письменника та драматурга), Чарльза Жозефа Харді (професора Бангорської теологічної семінарії), Вільяма Халла (фірма «W. Ropes & Company»), Еллен Геллібранд і Мері Емілі. Остання разом із братом, Артуром Рідом Роупсом (Адріаном Россом) написала книгу «On Peter's Island» про життя в Російській імперії, а також стала авторкою популярної книжки «Mary Jones and Her Bible» (Mary Emily Ropes // Curiosmith. URL: <https://curiosmith.com/pages/mary-emily-ropes> (Дата звернення: 26.03.2020).

¹⁰³¹ Mahnke-Devlin J. *Britische Migration nach Russland im 19. Jahrhundert: Integration-Kultur-Alltagsleben*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005. S. 96; Anderson K. *A Voyage to St. Petersburg*. London: Lulu Press, Inc., 2019. P. 11.

Колекція родинних паперів («Ropes family papers»), які хронологічно охоплюють 1734-1952 рр., нині зберігається в Бостоні, в Massachusetts Historical Society (Ropes family papers // Massachusetts Historical Society. URL: <https://www.masshist.org/collection-guides/view/fa0325> (Дата звернення: 26.03.2020).

¹⁰³² Descendants of Stevan Catlay and Elizabeth Jube. URL: <http://freepages.rootsweb.com/~hills/genealogy/cattley/d1.html#i250> (Дата звернення: 26.03.2020).

¹⁰³³ Mahnke-Devlin J. *Britische Migration nach Russland im 19. Jahrhundert: Integration-Kultur-Alltagsleben*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005. S. 96.

Невістка прусського консула, яка професійно займалась музикою¹⁰³⁴, пішла з життя 17 січня 1903 р. у британському місті Тенбі (Tenby) – морському курорті в південно-західному Уельсі. Сам син прусського консула в Керчі Едвард Аббс Кеттлі помер у Петербурзі 26 січня 1912 р.¹⁰³⁵

Луїза Гаррієтт Кеттлі (в дівоцтві Роупс) стала матір'ю онуків консула Едварда Кеттлі Вільяма Едварда Кеттлі (William Edward Cattley), який народився 6 березня 1870 р. у Петербурзі та помер у 1950 р., і Льюїса де Монморансі Кеттлі (Lewis de Montmorency Cattley), що народився 16 січня 1872 р. також в столиці Російської імперії і помер 10 лютого 1962 р. у Іпсвічі (Ipswich) – портовому місті на сході Англії, за 80 миль від Лондона.

Те, що Едвард Кеттлі та його дружина перебрались мешкати з Петербургу до Керчі (що відбилось, зокрема, і в факті хрещення у 1844 р. саме у Керчі їхньої дитини), не можна не пов'язувати з тим фактом, що народжений у Петербурзі 24 квітня 1817 р. молодший брат Едварда Чарльз Роберт Кеттлі ще у 1841 р. став віце-консулом Британської імперії у Керчі¹⁰³⁶, перебуваючи на цій посаді до травня 1854 р.¹⁰³⁷ У Національному архіві (Велика Британія) збереглося листування консула Кеттлі із Лондоном за 1843¹⁰³⁸, 1844¹⁰³⁹, 1845¹⁰⁴⁰, 1846¹⁰⁴¹, 1847¹⁰⁴², 1848¹⁰⁴³, 1849¹⁰⁴⁴, 1851¹⁰⁴⁵, 1852¹⁰⁴⁶, 1853¹⁰⁴⁷, 1854¹⁰⁴⁸ рр. На відміну від

¹⁰³⁴ Harrison E., Pickering Bowditch C. The Pickering genealogy: being an account of the first three generations of the Pickering family of Salem, Mass., and of the descendants of John and Sarah (Burrill) Pickering, of the third generation, Volume 3. Princeton: University Press, J. Wilson and Son, 1897. 287 p.

¹⁰³⁵ Descendants of Stevan Catlay and Elizabeth Jube. URL: <http://freepages.rootsweb.com/~hills/genealogy/cattley/d1.html#i250> (Дата звернення: 26.03.2020).

¹⁰³⁶ Harris S. M. British Military Intelligence in the Crimean War, 1854-1856. London-Portland: Frank Cass Publishers, 1999. P. 60-61.

¹⁰³⁷ Наступниками Чарльза Кеттлі на консульській посаді в Керчі були: Jackson Eldridge (1858-1863), Robert Ch. Clipperton (1864-1866), Peter Barrow (1866-1879), Colledge (1880-1883), Stevens (1884), Hunt (1887-1895, 1902), Henry (1892), Wardrop (1896-1902), Waite (acting vice-consul, 1903), Costala (acting vice-consul, 1904), Michell (1906-1908), H. E. Dickie (1909-1913), M. Мегалос (M. Megalos) (1916) (Lyman I., Konstantinova V. British Consulates in Port Cities of the Northern Black Sea and Azov Region of the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries. *East European Historical Bulletin*. 2019. No. 12. P. 48).

¹⁰³⁸ FO 65/294 – Consuls at Viborg, Warsaw, Odessa, Kertch; Wright, Colonel du Plat, Yeames, Wilkins, Cattley, Foreign various, and Consular Domestic. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254140> (Дата звернення: 22.03.2020).

¹⁰³⁹ FO 65/305 – Consuls at Odessa, Taganrog, Kertch; Yeames, Wilkins, Carruthers, Cattley. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254151> (Дата звернення: 22.03.2020).

¹⁰⁴⁰ FO 65/316 – Consuls at Warsaw, Odessa, Taganrog, Kertch; Colonel du Plat, Yeames, Wilkins, Carruthers, Cattley, Foreign various and Consular Domestic. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254162> (Дата звернення: 22.03.2020).

¹⁰⁴¹ FO 65/326 – Consuls at Warsaw, Odessa, Taganrog, Kertch; Colonel du Plat, Yeames, Wilkins, Carruthers, Cattley. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254172> (Дата звернення: 22.03.2020).

¹⁰⁴² FO 65/339 – Consuls at Warsaw, Odessa, Taganrog, Kertch; Colonel du Plat, Yeames, Wilkins, Carruthers, Cattley. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254185> (Дата звернення: 22.03.2020).

старшого брата, який згодом був «торгуючим» (“trading”) пруським консулом, Чарльз Кеттлі, як і більшість інших британських консулів у регіоні, був консулом «не торгуючим» (“non-trading”, “Consul de carriere”, a career consul”).

Хто ж став ініціатором створення пруського консульства в Керчі? Доволі недовго проживши в Керчі після переїзду туди з Петербургу, саме Едвард Кеттлі виступив таким ініціатором, звернувшись 10 грудня 1844 р. із відповідним листом до надзвичайного посланника Пруссії і повноважного міністра при російському імператорському дворі. Пропонуючи себе на посаду пруського консульського представника в Керчі, Кеттлі посилався на почуте ним від капітанів пруських суден бажання мати хоча б віце-консульство своєї держави в місті на Керченській протоці.

Напевно, в швидкому просуванню справи сприяли зв'язки Кеттлі в Петербурзі: ідею одразу підтримав знайомий батька майбутнього консула віце-консул Пруссії у Петербурзі Йоганн Бернгард Кемпе. Підтримав ідею і єдиний тоді пруський консул в регіоні – Іоган Альбрехт Бок.

Через 7 місяців після початку бюрократичної процедури, 12 липні 1845 р. Кеттлі був призначений вже не віце-консулом (як пропонував 10 грудня), а консулом Пруссії в Керчі¹⁰⁴⁹.

Саме в такому статусі він фігурує вже на першому аркуші архівної справи пруського консульства в Таганрозі від 10 грудня 1845 р., де описується актуальне як для Таганрогу, так і для Керчі питання навігації на Азовському морі та в Керченській протоці.

¹⁰⁴³ FO 65/355 – Consuls Du Plat, Yeames, Wilkins, Cattley, Carruthers. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254201> (Дата звернення: 22.03.2020).

¹⁰⁴⁴ FO 65/372 – Consuls Du Plat, Yeames, Wilkins, Cattley, Carruthers. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254218> (Дата звернення: 22.03.2020).

¹⁰⁴⁵ FO 65/400 – Consuls Lloyd, Carruthers, Cattley, Foreign various and Consular Domestic. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254246> (Дата звернення: 22.03.2020).

¹⁰⁴⁶ FO 65/415 – Consuls Lloyd, Carruthers, Cattley, Foreign various and Consular Domestic. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254261> (Дата звернення: 22.03.2020).

¹⁰⁴⁷ FO 65/436 – Consuls du Plat, Yeames, Wilkins, Carruthers, Lloyd, Cattley. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254282> (Дата звернення: 22.03.2020).

¹⁰⁴⁸ FO 65/449 – Consuls du Plat, Yeames, Carruthers, Lloyd, Cattley. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254295> (Дата звернення: 22.03.2020).

¹⁰⁴⁹ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 456. S. 2, 8, 9, 11, 13, 15, 16. Lyman I., Konstantinova V. Network Formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian Lands in the 19th Century: Case Study of the Port City of Kerch. *East European Historical Bulletin*. 2021. No. 18. Pp. 47-48; Lyman I., Konstantinova V. Prussian Consuls on the Southern Ukrainian Frontier in the 19th Century. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal of Southeastern European Studies. İstanbul*. 2020. No. 35. P. 161.

Важливо, що так само як до створення прусського консульства в Керчі консул в Одесі писав у звітах про стан судноплавства не лише в Одесі, але і в інших портах Чорного та Азовського морів, тепер Кеттлі описував передбачені консульським регламентом 1796 р. (зі змінами) аспекти не лише щодо безпосередньо Керчі, але і стосовно інших портових міст Азовського моря¹⁰⁵⁰.

Показово, що у відповідних справах Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz кореспонденція за підписом Кеттлі написана переважно французькою мовою.

І ще одна важлива для розуміння консульської практики річ: Едвард Кеттлі офіційно представляв у Керчі інтереси не тільки Пруссії, будучи ще й віце-консулом Сполучених королівств Швеції та Норвегії¹⁰⁵¹, утворених в результаті шведсько-норвезької війни 1814 р. і таких, що проіснували до 1905 р.

Саме як прусський, шведський і норвезький віце-консул в Керчі він був записаний у церковній книзі лютеранської парафії Цюрихталь Феодосійського повіту Таврійської губернії, коли став хрещеним батьком народженого 27 жовтня і хрещеного 2 грудня 1845 р., Цюрихталь, Едуарда Кібера (Kyber), сина цюрихтальського пастора Еміля Кібера та його дружини Анни Катарини, в дівоцтві Крамер (Kramer). Щоправда, сам Едвард Кеттлі при цьому хрещенні був відсутній, на відміну від Йоганни Доротеї Амалії Кемпе (Kemper, в дівоцтві Ессен (Jessen)), і її чоловіка ветеринарного лікаря Еренфріда Альбрехта Кемпе, який представляв купця з Шотландії Якоба Едуарда Кібера¹⁰⁵².

Відповідаючи і за інші порти Азовського моря, Кеттлі мав змогу добре до них придивитись і оцінити їх потенційні можливості, що підштовхнуло його до наміру змінити місце проживання і перебратись із Керчі до Бердянська. Саме цей намір Кеттлі висловив 4 листопада 1848 р. у своєму листі з Бердянська до Одеси, адресованому тамтешньому консулу Пруссії Треббіну. Аби останній не

¹⁰⁵⁰ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 451. Bd. 2. 1845-1868.

¹⁰⁵⁰ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 456. S. 25-26, 30. Lyman I., Konstantinova V. Network Formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian Lands in the 19th Century: Case Study of the Port City of Kerch. *East European Historical Bulletin*. 2021. No. 18. P. 48.

¹⁰⁵¹ Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: <https://www.amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=82498&mode=1> (Дата звернення: 31.03.2020).

¹⁰⁵² Метрики // *Чтобы помнить... Попытка генеалогического исследования*. URL: <http://plyusnin.info/Data/mk-ZT1844.pdf> (Дата звернення: 31.03.2020).

хвилювався з приводу зміни Едвардом Кеттлі (який офіційно продовжував бути консулом Пруссії у Керчі) місця проживання, Кеттлі писав, що його переїзд цілком відповідає інтересам Пруссії. Йшлося про те, що Кеттлі, ще задовго до Ернста Маса, виступив з ідеєю розширення мережі консульств Пруссії на Азовському морі і пропонував запровадження посади прусського віце-консула або консульського агента у Бердянську. Причому цю ідею Кеттлі висловив як Треббіну, так і ще раніше Міністру закордонних справ Пруссії і прусському послу в Петербурзі¹⁰⁵³.

Втім, в жодному з наявних у нашому розпорядженні джерел Кеттлі не фігурує як прусський консульський представник у Бердянську, хоча факт його проживання саме в цьому приморському місті принаймні до березня 1849 р. зафіксований у тому числі і в низці його листів, що відклались у справі *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*¹⁰⁵⁴. В цих листах Кеттлі все ще підписувався як консул у Керчі, і в такому ж статусі він значився у списках консулів у виданнях «*Genealogisch-historisch-statistischer Almanach für das Jahr 1848*»¹⁰⁵⁵ і «*Illustrierter Kalender für 1849*»¹⁰⁵⁶.

Натомість у «*Handels-Archiv*» на 1849 р. консульська посада в Керчі значилась вакантною¹⁰⁵⁷, тоді як ще за рік до того на ній фігурував Е. Кеттлі¹⁰⁵⁸.

У базі даних Еріка Амбургера присутнє твердження, що Едвард Кеттлі не тільки переїхав до Бердянська, а, залишивши посаду прусського консула у Керчі у 1848 р., наступного року вже був британським віце-консулом у Бердянську¹⁰⁵⁹.

¹⁰⁵³ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 456. S. 49. Lyman I., Konstantinova V. Network Formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian Lands in the 19th Century: Case Study of the Port City of Kerch. *East European Historical Bulletin*. 2021. No. 18. P. 48.

¹⁰⁵⁴ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 456. S. 53-54.

¹⁰⁵⁵ *Genealogisch-historisch-statistischer Almanach für das Jahr 1848*. Weimar: Landes-Industrie-Comptoirs, 1848. S. 128.

¹⁰⁵⁶ *Illustrierter Kalender für 1849: Jahrbuch der Ereignisse, Bestrebungen und Fortschritte im Völkerleben und im Gebiete der Wissenschaften, Künste und Gewerbe*. Leipzig: J.J. Weber, 1849. S. 110.

¹⁰⁵⁷ *Handels-Archiv. Sammlung der neuen auf Handel und Schiffahrt bezüglichen Gesetze und Verordnungen des In- und Auslandes und Statistische Mittheilungen über den Zustand und die Entwicklung des Handels und der Industrie in der Preussischen Monarchie*. Berlin: Hermann Schultze, 1849. S. 150.

¹⁰⁵⁸ *Handels-Archiv. Sammlung der Neuen auf Handel und Schiffahrt bezüglichen Gesetze und Verordnungen des In- und Auslandes und Statistische Mittheilungen über den Zustand und die Entwicklung des Handels und der Industrie in der Preussischen Monarchie*. Berlin: Wilhelm Besser, 1848. S. 185.

¹⁰⁵⁹ Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: <https://www.amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=82498&mode=1> (Дата звернення: 31.03.2020). Про перебування Кеттлі на посаді консула Пруссії в Керчі в цій базі некоректно зазначено, що воно завершилось у 1848 р.

Втім, не знайдено жодного підтвердження цьому ні в джерелах, ні в дослідженнях з історії консулів Великої Британії у Бердянську¹⁰⁶⁰.

Станом на 1850 р. Едвард Кеттлі вже мешкав далеко від Азово-Чорноморського узбережжя, повернувшись до Балтики, де неподалік Петербургу мав заміську резиденцію¹⁰⁶¹.

Служіння інтересам Пруссії вже було позаду, і тепер Едвард Кеттлі зосередився на британській громаді Петербургу. Коли ж у 1865 р. агент Лондонської Російської компанії у Петербурзі Чарльз Моберлі через свій 78-річний вік не зміг здійснити поїздки до Кронштадта, Москви та Архангельська для обстеження там стану церковного майна Російської компанії, саме Едвард Кеттлі виявився єдиним, хто проявив жваву зацікавленість відповідними питаннями і взаєминами між капеланом та англійською колонією в Кронштадті. Тож Едвард Кеттлі і був призначений на посаду агента Лондонської Російської компанії у Петербурзі¹⁰⁶². Цікаво, що колишній прусський консул посів місце свого дядьки, адже Чарльз Моберлі був братом матері Едварда.

Між іншим, саме Едвард Кеттлі написав Лондонській Російській компанії щодо вітальної адреси, поданої через британського посла російському імператору Олександру II з приводу його «дивовижного порятунку» у 1866 р., що це було «захоплене вираження вірності та прихильності до Імперської Родини з усіх кварталів, в яких іноземці тут проживають»¹⁰⁶³.

При прийнятті рішення про призначення Едварда Кеттлі агентом Лондонської Російської компанії у Петербурзі була взята до уваги та обставина, що ще раніше він був тимчасовим виконувачем обов'язків скарбника британської факторії («British Factory») в Петербурзі¹⁰⁶⁴. Якщо з першої половини 1860-х рр. він був тимчасовим виконувачем обов'язків скарбника цієї факторії, то з 1869 по

¹⁰⁶⁰ Лиман І., Константінова В. Український Південь очима консулів Британської імперії 19 – початку 20 ст. Том 1: Британські консули в портовому місті Бердянську. Київ, 2018. 630 с.; Lyman I., Konstantinova V. Network Formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian Lands in the 19th Century: Case Study of the Port City of Kerch. *East European Historical Bulletin*. 2021. No. 18. Pp. 45-55.

¹⁰⁶¹ Mahnke-Devlin J. *Britische Migration nach Russland im 19. Jahrhundert: Integration-Kultur-Alltagsleben*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005. S. 96; Ruuth J.W. *Viborgs stads historia*. Andra bandet. Helsingfors, 1906. S. 820.

¹⁰⁶² Karttunen M.-L. *Making a Communal World. English Merchants in Imperial St. Petersburg*: PhD dissertation. Helsinki: Helsinki University Press, 2004. P. 266.

¹⁰⁶³ Там само, С. 248.

¹⁰⁶⁴ Там само, С. 266.

1874 р. він вже був її повноправним скарбником. А саме скарбник, якого щорічно обирали члени британської факторії, вважався найважливішою «офіційною» персоною громади¹⁰⁶⁵.

Приблизно до цього ж часу, до середини 1860-х рр. відноситься і зроблена в Петербурзі фотографія Едварда Кеттлі, яка станом на 2 квітня 2020 р. була виставлена на продаж на ebay mementoes_uk. На ній колишній прусський консул відображений у фотосалоні в повний зріст, стоячи в півоберта, спиною до стільця, трохи підігнувши праве коліно і спираючись на тумбу правою рукою, в якій він тримає рукавичку та високий чорний циліндр. У лівій руці, на якій вдягнена біла рукавичка, Едвард тримає чорну тростину зі світлим набалдашником. Колишній консул вдягнений у білу сорочку, темний сюртук з квіткою в пітлиці, світлі, різних відтінків, краватку, жилетку та брюки без лампасів, взутий в чорні плоскі туфлі. Едвард Кеттлі, якому на той час було близько 50 років, на фото має струнку фігуру, його і без того високе чоло візуально здається ще вищим через зализини. Колишній консул носив бороду і при цьому не мав вусів. І його волосся, дещо подовжені на потилиці, і борода були чорними, без ознак сивини. Вираз доволі привабливого обличчя колишнього консула спокійний, погляд розумних очей – дещо сумний.

Едвард Кеттлі залишив Російську компанію у 1881 р.¹⁰⁶⁶ і перебрався до Англії¹⁰⁶⁷. Його дружина Клеменс Еліза Кеттлі (в дівоцтві Кемп) померла незадовго до того, 1 липня 1880 р. Вже перебравшись до Борнмуту (Bournemouth), 21 січня 1886 р. 70-річний колишній прусський консул у Керчі взяв другий шлюб із Маргарет Френсіс Алінгтон (Margaret Frances Alington). Народжена у селі Свінхоуп (Swinhope, Lincs) Маргарет Френсіс була на 28 років молодшою за свого чоловіка. Ця дружина Едвард Кеттлі померла у 44-річному віці 19 червня 1898 р. у Боскомбі (Boscombe), передмісті Борнмуту¹⁰⁶⁸.

¹⁰⁶⁵ Там само, С. 63.

¹⁰⁶⁶ Mannke-Devlin J. Britische Migration nach Russland im 19. Jahrhundert: Integration-Kultur-Alltagsleben. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005. S. 104.

¹⁰⁶⁷ Там само, С. 96.

1068 Descendants of Stevan Catlay and Elizabeth Jube. URL:
<http://freepages.rootsweb.com/~hills/genealogy/cattley/d1.html#i250> (Дата звернення: 26.03.2020).

Сам колишній прусський консул у Керчі Едвард Кеттлі теж помер у Борнмуті. Це сталося 15 березня 1895 р.¹⁰⁶⁹ Борнмут був і є популярним серед англійців, і передусім англійських пенсіонерів, містом-курортом на березі Ла-Маншу, в графстві Дорсет. Тож те, що Едвард Кеттлі вирішив провести кінець свого життя там, не є дивним. Згодом таке ж рішення прийняв, скажімо, славнозвісний англійський класик світової літератури XX ст., один з фундаторів високого фентезі Джон Роналд Руел Толкін (1892-1973).

На сьогодні до родинного дерева нащадків прапрапрапрадіда і прапрапрапрабабусі прусського консула в Керчі Едварда Кеттлі внесено вже 517 осіб, що стало результатом тривалої роботи, якою в останні десятиліття займалися Джоан Харкер Кеттлі (Joan Harker Cattley), Тім Кеттлі (Tim Cattley), Бетті Ковені (Betty Coveney), Джеральд Ковені (Gerald Coveney), Джон Девід Хіллз (John David Hills), Еріка Хіллз (Erica Hills) і Ребекка Хатчінсон (Rebecca Hutchinson)¹⁰⁷⁰. Нині за листування по цих питаннях відповідає Еріка Хіллз із Австралії.

До цієї ж справи певною мірою долучився Університет Лідса, де ще в 1982 р. був створений Лідський російський архів (the Leeds Russian Archive), який нині нараховує близько 650 колекцій рукописів, фотографій та інших архівних матеріалів, які стосуються англо-російських контактів у XIX-XX ст.¹⁰⁷¹ Наряду з колекцією українського дисидентського самвидаву радянських часів «Смолоскип» там зберігається і колекція «Cattley, Family» (LRA/MS 1406). В цій колекції – папери 1800-1999 рр. англійською, німецькою, російською та французькою мовами¹⁰⁷². Крім того, у Лідському російському архіві знаходиться і «Whishaw Collection» (LRA/MS 811) з англо-, німецько- та російськомовними паперами цих родичів Кеттлі за 1823-2010-ті рр.¹⁰⁷³

¹⁰⁶⁹ Descendants of Stevan Catlay and Elizabeth Jube. URL: <http://freepages.rootsweb.com/~hills/genealogy/cattley/d1.html#i250> (Дата звернення: 26.03.2020).

¹⁰⁷⁰ Descendants of Stevan Catlay and Elizabeth Jube. URL: <http://freepages.rootsweb.com/~hills/genealogy/cattley/d1.html#i250> (Дата звернення: 26.03.2020).

¹⁰⁷¹ Leeds Russian Archive Collections // Library. University of Leeds. URL: <https://library.leeds.ac.uk/special-collections/collection/728> (Дата звернення: 26.03.2020).

¹⁰⁷² Cattley, Family // Library. University of Leeds. URL: <https://explore.library.leeds.ac.uk/special-collections-explore/20013> (Дата звернення: 26.03.2020).

¹⁰⁷³ Whishaw Collection // Library. University of Leeds. URL: <https://explore.library.leeds.ac.uk/special-collections-explore/20462> (Дата звернення: 26.03.2020).

Таким чином, Едвард Кеттлі, як і Ернст Мас, зайняв посаду к консульському корпусі в Північному Причорномор'ї, перебравшись туди зі столиці Російської імперії, де він і народився. От тільки предки Кеттлі прибули до Петербургу не з німецьких земель, як предки Маса, а з Англії. При цьому теж будучи купцями. І якщо у Маса батько і дядька свого часу займали посаду генерального консула Пруссії в Петербурзі, то у Кеттлі рідний брат з 1841 р. був віце-консулом Британської імперії у Керчі. І саме це вплинуло на те, що до цього міста перебрався і Едвард Кеттлі, а вже невдовзі після переїзду, у грудні 1844 р. ініціював створення пруського консульського представника в Керчі. 12 липні 1845 р. він став консулом Пруссії у цьому місті. Через 3 роки він, залишаючись у тому ж статусі, перебрався до Бердянська, вже звідти запропонувавши облаштувати пруське консульське представництво у цьому порту на Азовському морі. Втім, ця пропозиція була реалізована пізніше, коли Кеттлі вже знаходився далеко за межами регіону. Адже у 1850 р. на той час вже колишній пруський консул у Керчі перебрався на північ, знов повернувшись до ведення справ у Петербурзі. Маємо всі підстави казати про те, що життєва траєкторія Едварда Кеттлі, як і Ернста Маса, вписується в концепт імперської біографії.

5.2. Георг Ніколич

В документах відповідної справи Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz прізвище Ніколича вперше фігурує в листі, написаному до Берліна віце-консулом в Одесі Треббіном 25 березня (7 квітня) 1848 р. Причому там йшлося про Георга Ніколича (George Nicolich) з Керчі¹⁰⁷⁴. Саме про Георга Ніколича пруський віце-консул в Одесі писав до Берліна і 1 (13) жовтня 1848 р.¹⁰⁷⁵

Коли Едвард Кеттлі перебрався з Керчі до Бердянська і розпочав листування щодо облаштування там пруського консульського представництва, а, відповідно,

¹⁰⁷⁴ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 456. S. 34-35.

¹⁰⁷⁵ Там само, С. 38; Lyman I., Konstantinova V. Network Formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian Lands in the 19th Century: Case Study of the Port City of Kerch. *East European Historical Bulletin*. 2021. No. 18. P. 49.

і про необхідність комусь представляти пруські інтереси безпосередньо в Керчі, коли консул знаходиться у іншому місті, в цьому листуванні йшлося і про Ніколича (Nicolich, Nikolich). Але тоді як в одному з листів писалось, що на посаду пруського консульського агента в Керчі розглядається кандидатура купця Георга Ніколича¹⁰⁷⁶, в листі пруського консула Джона Менгера, направленому з Одеси до Берліна 2 (14) листопада 1851 р., згадуються вже як Георг, так і Іоганн Ніколичі¹⁰⁷⁷. Як кандидат на посаду в Керчі купець Іоганн Ніколич називається і в листі від 5 січня 1852 р. А в листі Менгера з Одеси до Берліна від 23 січня (4 лютого) 1852 р. Іоганн Ніколич фігурував вже наряду з Міхелем Крокко (Michel Crosso), який був іспанським і турецьким віце-консулом у Керчі.

Про Ніколича та Крокко йшлося і в подальшому листуванні Одеси з Берліном. Щоправда, тоді як в листі з Берліна від 18 березня ім'я Ніколича ще писалось (Іоганн)¹⁰⁷⁸, то в листі Менгера від 22 травня (3 червня) 1852 р.¹⁰⁷⁹ воно вже не називалось, натомість просто писалось «п. Ніколич або п. Крокко» («H. Nicolich oder H. Crosso»). Причому в останньому листі Крокко згадується лише один раз, тоді як «п. Ніколича» стосується більша частина цього документу, в якому йшлося про зайняття місця пруського консульського агента в Керчі.

При цьому вже двома днями раніше, 20 травня (1 червня) 1852 р. у пруському консульстві в Одесі були складені два інші документи, в яких фігурував тільки Ніколич, причому із зазначенням імені – Георг. Там йшлося про те, що Міністерство закордонних справ Пруссії доручило, а консул в Одесі запропонував Георгу Ніколичу зайняти місце консульського агента в Керчі. І той погодився.

Від консула Пруссії в Одесі Ніколич отримав листа, в якому, за усталеною в таких випадках практикою, повідомлялось, що новопризначений консульський представник отримує печатку, і документи, які регламентували його діяльність: консульський регламент від 18 вересня 1796 р., зміни до наявного у цьому регламенті Тарифу консульських зборів, укази від 30 січня 1815 р., 23 серпня 1816

¹⁰⁷⁶ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 456. S. 56.

¹⁰⁷⁷ Там само, С. 68.

¹⁰⁷⁸ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 456. S. 76-78.

¹⁰⁷⁹ Там само, С. 81-82.

р., 15 червня 1830 р., 24 квітня 1834 р., 25 квітня 1834 р., 6 січня 1837 р., 5 лютого 1839 р., 9 березня 1839 р., 6 листопада 1840 р., 8 червня 1841 р., 16 серпня 1844 р., 23 вересня 1844 р., 16 квітня 1845 р., а також додаток, що стосується обов'язків безпосередньо консульського агента. Крім того, консул Пруссії в Одесі додатково проінструктував новопризначеного щодо деяких його обов'язків¹⁰⁸⁰.

Зміна імені претендента на посаду пруського консульського представника в Керчі, яка відбулась впродовж листування 1852 р., на певному етапі ввела в оману і офіційний Берлін, в чернетці документу якого від 19 серпня 1852 р., адресованого до Петербургу, спочатку було написано про консульського агента купця Іоганна Ніколича, а пізніше над іменем Іоганн, не закреслюючи його, було написано «Георг»¹⁰⁸¹. Тож у документі, надісланому з Петербургу у відповідь 27 серпня, також йшлося про Іоганна Ніколича. В Міністерстві в Берліні цей лист був отриманий 2 вересня, і там ім'я Іоганн у цьому документі підкреслили, а поруч на маргінесі написали «Георг»¹⁰⁸². Втім, ймовірно, це було зроблено не одразу по одержанні, а пізніше. Але в документі, складеному в Берліні в продовження цього листування 9 вересня, знов фігурував не Георг, а Іоганн Ніколич. І згодом і в цьому документі ім'я Іоганн було підкреслене¹⁰⁸³. Натомість у листі, надісланому консулом Джоном Менгером із Одеси до Міністерства в Берліні 7 вересня і отриманому там 21 вересня, знову йшлося про Георга¹⁰⁸⁴.

У відповідній архівній справі керченського консульства наступний підшитий документ, лист консула в Одесі Менгера, написаний трьома роками пізніше, 17 серпня 1855 р.¹⁰⁸⁵, коли Керч була зайнята союзницькими військами, а Ніколича там вже не було. Та й сам пруський консул в Одесі Джон Менгер писав свого листа від 17 серпня аж ніяк не з Одеси.

Цей лист консула в Одесі побачив світ через те, що сам Георг Ніколич написав Менгеру 16 (28) липня 1855 р. листа з Харкова, куди він евакуювався.

¹⁰⁸⁰ Там само, С. 84; Lyman I., Konstantinova V. Network Formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian Lands in the 19th Century: Case Study of the Port City of Kerch. *East European Historical Bulletin*. 2021. No. 18. P. 50.

¹⁰⁸¹ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 456. S. 92.

¹⁰⁸² Там само, С. 93.

¹⁰⁸³ Там само, С. 94.

¹⁰⁸⁴ Там само, С. 95.

¹⁰⁸⁵ Там само, С. 96.

Звертаючись до Менгера, Георг Ніколич вибачився, що до цього не інформував того ні про події в Керчі, пов'язані з її зайняттям союзниками у травні 1855 р., ні про те, що сам поїхав з міста. Тепер же Ніколич навів низку подробиць щодо дій англо-французьких військ при зайнятті Керчі та про те, що місто було здане без бою. Крім того прусський консульський агент згадав про евакуацію з Керчі російських установ і про те, що, евакуюючись із родиною, він сам вивіз архів консульського агентства. Ці подробиці прусський консул в Одесі передав своєму керівництву. Причому в листуванні з офіційним Берліном, а саме в документах від 5 вересня, 11 та 20 листопада 1855 р. Ніколич фігурував вже як прусський віце-консул, а не як консульський агент¹⁰⁸⁶.

Але саме в статусі консульського агента Ніколич значиться в наступному підшитому до справи Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz документі, який побачив світ 6 (18) лютого 1857 р. Цей документ – лист прусського консула в Одесі до свого керівництва, в якому Менгер переказував зміст листа до нього Георга Ніколича від 29 січня (10 лютого) 1857 р. Ніколич писав, що після його повернення до Керчі, коли звідти вже були виведені англо-французькі війська, ситуація з судноплавством суттєво відрізнялась від тієї, що була до початку Кримської війни: через зміни правил засвідчення документів капітанами суден, які заходили до Азовського моря із-за кордону, він вже не мав частини тих джерел надходжень, якими користувався як прусський консульський агент раніше. Тому Ніколич, чиє матеріальне становище було підірвано війною, і звернувся до керівництва з клопотанням про звільнення з цієї посади.

Вже 12 і 28 березня того ж 1857 р. у столиці Пруссії були складені документи, які стосувались можливих змін як в Керчі, так і в Бердянську, де також міг з'явитись консульський агент Пруссії¹⁰⁸⁷.

Щодо тієї плутанини з іменем консульського агента Ніколича, яка прусутня в пруських архівних документах, то вона пояснюється тим, що в Керчі на

¹⁰⁸⁶ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 456. S. 97-98, 102, 104, 105; Lyman I., Konstantinova V. Network Formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian Lands in the 19th Century: Case Study of the Port City of Kerch. *East European Historical Bulletin*. 2021. No. 18. P. 50.

¹⁰⁸⁷ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 456. S. 106, 107, 108, 109; Lyman I., Konstantinova V. Network Formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian Lands in the 19th Century: Case Study of the Port City of Kerch. *East European Historical Bulletin*. 2021. No. 18. P. 51.

посадах консульських представників перебували два рідні брати. В «Новороссийском календаре» на 1851 р. Георгій Миколайович Ніколич фігурує як австрійський віце-консул у Керчі, а Іван Миколайович Ніколич – як неаполітанський і нідерландський віце-консул і французький консульський агент у Керчі¹⁰⁸⁸. Іншими віце-консулами в тому ж місті і тому ж році називались Чарльз Кеттлі («Карл Романович Кетлі», Велика Британія), Рафаель Дементійович Кікізоло (Сардинія), Павло Костянтинівич Спанопуло (Греція), та, як ми вже згадували, Михайло Іванович Крокко (Іспанія)¹⁰⁸⁹.

Такий же склад консульського корпусу в Керчі фігурує і в «Новороссийском календаре» на 1852¹⁰⁹⁰. У списках цього ж видання на 1853¹⁰⁹¹ і 1854¹⁰⁹² рр. брати Ніколичі залишились на свої позиціях. На 1855¹⁰⁹³ і 1856¹⁰⁹⁴ рр. Георгій Миколайович Ніколич так і продовжував фігурувати як австрійський віце-консул, а Іван Миколайович Ніколич вже представляв інтереси тільки неаполітанські. З огляду на окупацію Керчі є зрозумілим, чому в «Новороссийском календаре», виданому у 1856 р., список іноземних консулів у цьому місті не наведений, а натомість зазначено: «Про Керч-Єнікольське та Ізмаїльське градоначальства відомостей не отримано»¹⁰⁹⁵.

Наступного ж після союзницької окупації року з двох братів Ніколичів віце-консулом продовжував значитись тільки Георгій, який знов фігурував на посаді віце-консула Австрії в Керчі. Крім нього, у складі консульського корпусу в місті тоді значились консул Великої Британії Георг Жаксон Ельдрідж, а також віце-

¹⁰⁸⁸ Новороссийский календарь на 1851 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1850. С. 224.

¹⁰⁸⁹ Новороссийский календарь на 1851 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1850. С. 224.

¹⁰⁹⁰ Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1851. С. 229.

¹⁰⁹¹ Новороссийский календарь на 1853 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1852. С. 247.

¹⁰⁹² Новороссийский календарь на 1854 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1853. С. 249.

¹⁰⁹³ Новороссийский календарь на 1855 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1854. С. 241.

¹⁰⁹⁴ Новороссийский календарь на 1856 високосный год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1855. С. 250.

¹⁰⁹⁵ Новороссийский календарь на 1857 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1856. С. 264.

консули сардинський Петро Кікіщола, іспанський і пармський Віченцо Джамальво і грецький Костянтин Конджа¹⁰⁹⁶.

Як вже згадувалось, 11 (23) березня 1861 р. консул Ернст Мас надіслав Міністру закордонних справ Пруссії опис архіву прусського консульства в Одесі, до якого увійшли і документи (журнали, протоколи тощо) прусського консульського агента в Керчі за 1852-1856 рр.¹⁰⁹⁷

Коли Георгій Ніколич у 1858 р. помер, це не викликало ніяких дій з боку офіційного Берліну, що теж свідчить про те, що на той час він вже не виконував обов'язків прусського консульського представника. Натомість відповідні дії послідували з боку Австрійської імперії: у зв'язку зі смертю Георгія Ніколича австрійський генеральний консул у Одесі звернувся нотою до Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, а той 7 квітня 1858 р. написав Керч-Єнікальському градоначальнику, що виконання обов'язків віце-консула Австрії в Керчі покладається на тамтешнього бельгійського консула Тита Наццоліні¹⁰⁹⁸. Цікаво, що того ж дня Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор, вже на підставі повідомлення Міністерства закордонних справ, повідомив Керч-Єнікальському градоначальнику, що австрійському віце-консулу в Керчі дозволяється підняти над будинком, який він займає, національний прапор і розмістити над входом з вулиці вивіску із зображенням австрійського герба¹⁰⁹⁹. Вже 5 травня того ж року Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор повідомив, що тосканський підданий бельгійський консул в портах Азовського моря Тит Наццоліні визнаний російським імператором бельгійським консулом у всьому Криму¹¹⁰⁰.

У 1859 р. у консульському корпусі в Керчі залишався Іван Миколайович Ніколич, який мав статус неаполітанського віце-консула. Крім нього і Тита Наццоліні (бельгійського консула і виконуючого обов'язки австрійського віце-

¹⁰⁹⁶ Новороссийский календарь на 1858 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1857. С. 302.

¹⁰⁹⁷ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 431. Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868.

¹⁰⁹⁸ Местного начальства. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 7. С. 61. Lyman I., Konstantinova V. Network Formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian Lands in the 19th Century: Case Study of the Port City of Kerch. *East European Historical Bulletin*. 2021. No. 18. P. 51.

¹⁰⁹⁹ Местного начальства. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 7. С. 61.

¹¹⁰⁰ Местного начальства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 20. С. 77.

консула), у місті значились консул Великої Британії Георг Джаксон Ельдрідж, віце-консул Риму і сардинський консульський довірений Петро Дементійович Кікіццола, іспанський і пармський віце-консул Віченцо Джамальва, грецький віце-консул Костянтин Коджіа, тосканський віце-консул Олександр Ноццоліні та французький консульський агент Еміль Ботта¹¹⁰¹.

У 1860 р. Іван Миколайович Ніколич продовжував бути неаполітанським віце-консулом. Аналогічний з минулорічним склад консульського корпусу в Керчі був опублікований у 1861 р.¹¹⁰²

Що ще відомо про представників родини Ніколичів?

У 1835 р. купець 2-ї гільдії Іван Миколайович Ніколич фігурує як член від купецтва в складі правління Феодосійського портового Центрального карантину¹¹⁰³.

Вже наступного, 1836 р. купець 2-ї гільдії Іван Миколайович Ніколич до правління Феодосійського портового Центрального карантину не входив, але натомість обіймав високу посаду Феодосійського міського голови¹¹⁰⁴. Очільником феодосійського міського самоврядування Ніколич залишався до 1842 р. включно¹¹⁰⁵.

У тій самій церковній книзі лютеранської парафії Цюрихталь Феодосійського повіту Таврійської губернії за 1844 р., в якій було зафіксоване народження та хрещення сина прусського консула в Керчі Едварда Кеттлі Едварда Аббса Кеттлі, знаходимо запис, що нідерландський віце-консул у Керчі Йоганн Ніколич (Nikolitsch), купчиха Крістіана Дуранте (Durante), в дівоцтві Вальц (Walz), сардинський підданий Йозеф Дуранте та Сіона Альбертіна Софія Кіліус

¹¹⁰¹ Новороссийский календарь на 1860 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1859. С. 318.

¹¹⁰² Новороссийский календарь на 1862 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1861. С. 252.

¹¹⁰³ Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1835. Часть вторая. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1835. С. 182-183.

¹¹⁰⁴ Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1836. Часть вторая. СПб.: Императорская Академия Наук, 1836. С. 187.

¹¹⁰⁵ Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1837. Часть вторая. СПб.: Императорская Академия Наук, 1837. С. 210; Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1838. Часть вторая. СПб.: Императорская Академия Наук, 1838. С. 204; Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1840. Часть вторая. СПб.: Императорская Академия Наук, 1840. С. 187; Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1841. Часть вторая. СПб.: Императорская Академия Наук, 1841. С. 118; Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1842. Часть вторая. СПб.: Императорская Академия Наук, 1842. С. 122.

(Kylius) стали хрещеними батьками Емілії Марії Сіони Дуранте. Хрещениця Йоганна Ніколича народилась 25 липня та була хрещена 15 серпня 1844 р., Феодосія. Батьками ж Емілії Марії Сіони були сардинський підданий, католик Антон Дуранте та його дружина Іда Пауліна Ервіна, уроджена Кіліус, яка належала до євангелістів.

У цій же книзі було зафіксовано, що Катарина Ніколич (Nikolitsch), в дівоцтві Аморетті (Amoretti), купчиха, стала восприємницею народженого 22 березня і хрещеного 17 квітня 1844 р. у Керчі Йоганна Генріха Зондереггера (Sonderegger), батьками якого були Йоганн Лоренц Зондереггер, учитель, і його дружина Сюзанна, в дівоцтві Тіссен (Thießen), обидва – євангелістської конфесії. При цьому при самому хрещенні Катарина Ніколич була відсутня, так саме як і кілька інших восприємників – шкільний інспектор Андреас Яворський (Jaworsky), учитель Ернст Готліб Буслер (Busler) і гувернантка Генрієтта Войновські (Woinowsky). Присутніми ж при хрещенні були восприємники Йоганн Фрідріх Зондереггер і вдова Тереза Тіссен, в дівоцтві Шустер (Schuster) з Таганрога¹¹⁰⁶.

Через 3 роки Катарина Ніколич (Nikolitsch), в дівоцтві Аморетті (Amoretti), вже значилась як дружина голандського консула. 23 червня 1847 р. вона стала хрещеною матір'ю народженого 24 березня Едуарда Зондереггера (Sonderegger) – ще одного сина Йоганна Лоренца Зондереггера (щодо статусу якого тепер було уточнено, що він є губернським секретарем і вчителем у керченській школі) і його дружини Сюзанни. Кумом Катарини Ніколич тоді став «лікар, радник і кавалер Едуард Бауман (Baumann)¹¹⁰⁷.

З 1857 р. у Керчі щоденно виходили «Оголошення Керч-Енікольського градоначальства», і починаючи з № 5 від 2 лютого 1858 р. їхнім редактором значився Ніколич¹¹⁰⁸. Поміж іншими, це видання поміщало і оголошення в рубриці «Про тих, хто виїздить за кордон», які з'являлись далеко не в кожному

¹¹⁰⁶ Метрики // *Чтобы помнить... Попытка генеалогического исследования*. URL: <http://plyusnin.info/Data/mk-ZT1844.pdf> (Дата звернення: 31.03.2020).

¹¹⁰⁷ Там само.

¹¹⁰⁸ *Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1858. № 5. С. 20.

номері, та й коли з'являлись, то лише стосовно 1-3 осіб. У 1857-1859 рр. серед них був лише 1 прусський підданий – Едмонд Ейзеле¹¹⁰⁹.

Ніколич продовжував (з кількома невеликими перервами, коли відповідні функції тимчасово заступали інші особи) бути редактором до останнього випуску «Оголошень Керч-Енікольського градоначальства», який вийшов 27 грудня 1859 р. З початку січня 1860 р. замість цього видання виходив вже «Полицейський листок Керч-Енікольського градоначальства», і там з першого номеру редактором значився вже не Ніколич, а Рещіков.

У «Новороссийском календаре» за 1853 р. губернський секретар Микола Іванович Ніколич вперше фігурує як помічник правителя канцелярії Керч-Єнікольського градоначальника¹¹¹⁰. З 1857 р. колезький радник Микола Іванович Ніколич вже фігурував як чиновник особливих доручень по Азовському береговому нагляду при Керч-Єнікольському градоначальнику¹¹¹¹. Поміж іншого, у 1854 р. Микола Іванович Ніколич був ще й бібліотекарем керченської громадської бібліотеки¹¹¹².

У березні 1858 р. «Н.И. Николич» фігурував у «Іменному списку осіб, які взяли участь в підписці на користь бідних, замість святкових візитів»¹¹¹³. З грудня 1858 р. по грудень 1860 р., а також в грудні 1862 р. «Н.И. Николич» і «И.Н. Николич» були присутні в «Іменному списку осіб, що зробили пожертви на користь бідних замість святкових візитів в Різдво Христове і на Новий рік»¹¹¹⁴. З Великодня 1859 р. вони ж щороку значились в «Іменному списку осіб, які взяли

¹¹⁰⁹ О выезжающих за границу. *Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1858. № 12. С. 48.

¹¹¹⁰ Новороссийский календарь на 1853 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1852. С. 247.

¹¹¹¹ Новороссийский календарь на 1858 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1857. С. 300.

¹¹¹² Новороссийский календарь на 1855 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1854. С. 342.

¹¹¹³ Местного начальства. *Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1858. № 12. С. 45.

¹¹¹⁴ Местного начальства. *Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1858. № 52. С. 210; Местного начальства. *Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1859. № 52. С. 211; Местного начальства. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1860. № 52. С. 205; Часть официальная. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 52. С. 207.

участь в підписці на користь бідних, замість святкових візитів»¹¹¹⁵. На Великодень же 1862 р. у відповідному списку був тільки «Н.И. Николич»¹¹¹⁶.

Чиновнику з особливих доручень по Азовському береговому нагляду, титулярному раднику Ніколичу розпорядженням Керч-Єнікольського градоначальника від 10 березня 1859 р. було тимчасово доручене управління канцелярією градоначальства та виконання обов'язків члена Керченського будівельного комітету. Причиною такого призначення стало переміщення надвірного радника Отмар-Штейна з цієї посади на місце начальника відділення канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора¹¹¹⁷. Напевно, виконуючи тимчасово покладені на нього обов'язки Ніколич зарекомендував себе найкращим чином, адже 22 грудня того ж року Керч-Єнікольський градоначальник розпорядився затвердити його на посаді правителя канцелярії градоначальника¹¹¹⁸. У тому ж номері, де містилось повідомлення про затвердження чиновника з особливих доручень, титулярного радника Ніколича на посаді, «Оголошення Керч-Єнікольського градоначальства» помістили затверджені імператором 3 листопада 1859 р. зміни до штату канцелярії Керч-Єнікольського градоначальника. Згідно з ними, правитель канцелярії був самою високооплачуваною особою і мав жалування 800 рублів сріблом плюс одержував столових і квартирних 200 рублів сріблом, тоді як чиновник з особливих доручень, яким до того був Ніколич, одержував тільки 450 рублів сріблом жалування, без передбачення столових і квартирних. Крім того, правитель канцелярії по посаді та шиттю на мундирі належав до VII класу, а чиновник з особливих доручень – до VIII¹¹¹⁹.

Невдовзі був зроблений наступний крок зі зміни статусу титулярного радника Ніколича з виконуючого обов'язки: Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор затвердив його на посаді постійного члена Керченського

¹¹¹⁵ Местного начальства. *Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1859. № 15. С. 61; От местного начальства. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1860. № 14. С. 53; Отдел официальный. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1861. № 17. С. 65.

¹¹¹⁶ От местного начальства. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1862. № 14. С. 53.

¹¹¹⁷ Местного начальства. *Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1859. № 11. С. 41.

¹¹¹⁸ Местного начальства. *Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1859. № 52. С. 210.

¹¹¹⁹ Штат канцелярии Керчь-Еникальскаго градоначальника. *Объявления Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1859. № 52. С. 210.

будівельного комітету з 11 січня 1860 р.¹¹²⁰ Одночасно Микола Іванович Ніколич був і членом Керченського статистичного комітету, який так само як і будівельний комітет діяв під головуванням градоначальника¹¹²¹.

Без зазначення імені, у липні 1860 р. «Полицейський листок Керч-Енікольського градоначальства» повідомляв, що у пана Ніколича можна дізнатись ціну та інші умови винайму будинку спадкоємців статського радника Кульчицького¹¹²². Судячи з того, що померлий власник будинку був чиновником, йшлося саме про Ніколича – правителя канцелярії Керч-Енікольського градоначальника.

А указом Сенату від 18 серпня 1860 р. правитель канцелярії титулярний радник Микола Ніколич за вислугу років з 9 грудня піднімався до колезького асесора¹¹²³.

28 ж березня 1861 р. Олександр II пожалував колезькому асесору Миколі Ніколичу, який брав участь у діяльності Керченського комітету з надання допомоги постраждалим від минулої війни, орден Святого Станислава 3-го ступеню¹¹²⁴.

Про те, де в цей час знаходився будинок Ніколича, можна дізнатись, зокрема, з опублікованих в 1860 р. спогадах керченського старожила. Там повідомлялось, що на початку століття Керч була нічим іншим як маленьким сільцем. Будівлі тягнулись в одну лінію, «без будь-якої симетрії, і будинки будувались зазвичай за азійським смаком» з дрібного дикого каменю. «Адміралтейство ж розміщувалось в той час поблизу теперішньої соляної пристані, або де тепер будинок п. Ніколича»¹¹²⁵.

Цікаво, що в статусі консульського агента Пруссії в Керчі Георг Ніколич (Georges Nikolitch) фігурує у виданні «Дипломатичний довідник Російської

¹¹²⁰ Часть официальная. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1860. № 5. С. 17.

¹¹²¹ Новороссийский календарь на 1860 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1859. С. 316; Новороссийский календарь на 1861 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1860. С. 281.

¹¹²² От частных лиц. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1860. № 30. С. 120.

¹¹²³ Часть официальная. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1860. № 37. С. 145.

¹¹²⁴ Отдел официальный. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1861. № 17. С. 65.

¹¹²⁵ Апостолов А. Из рассказа старожила Керчи. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1860. № 51. С. 203.

імперії» за 1861¹¹²⁶, 1862¹¹²⁷, 1863¹¹²⁸, 1864¹¹²⁹, 1865¹¹³⁰, 1866¹¹³¹, 1867¹¹³², 1868¹¹³³ рр. Але такої інформації немає в інших джерелах, зокрема, у «Списках прусських консульських службовців, зайнятих за кордоном» у «Preussisches Handelsarchiv» в 1861¹¹³⁴, 1863¹¹³⁵, 1864¹¹³⁶, 1866¹¹³⁷, 1867¹¹³⁸: там взагалі не згадується про наявність прусського консульського представництва у Керчі, а натомість є дані про генеральне консульство в Одесі, консульство в Бердянську і віце-консульство в Таганрозі. Тож маємо підстави погодитись з думкою, що у 1860-х рр. прусське представництво в Керчі вже не діяло, а «Дипломатичний довідник Російської імперії» у цьому випадку подавав некоректну інформацію¹¹³⁹, застарілу з 1850-х рр.

При цьому у 1860-х рр. таки була спроба відновити прусське консульське представництво у Керчі: з відповідною ініціативою виступив місцевий купець Вольдемар Ройя (Woldemar Roya), який 13 (25) червня 1867 р. звернувся до Бісмарка. Причому Ройя писав, що піддані Пруссії і судна під прусським прапором потерпали через те, що в Керчі не було прусського консульського представництва. Тож Вольдемар Ройя і запропонував Міністру закордонних справ

¹¹²⁶ Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1861. Saint-Petersbourg: imprimerie de F.Bellizard, 1861. P. 64.

¹¹²⁷ Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1862. Saint-Petersbourg: imprimerie de F.Bellizard, 1862. P. 64.

¹¹²⁸ Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1863. Saint-Petersbourg: imprimerie de F.Bellizard, 1863. P. 80.

¹¹²⁹ Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1864. Saint-Petersbourg: imprimerie de F.Bellizard, 1864. P. 80.

¹¹³⁰ Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1865. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1865. P. 80.

¹¹³¹ Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1866. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1866. P. 77.

¹¹³² Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1867. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1867. P. 77.

¹¹³³ Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1868. 8e année. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1868. P. 77.

¹¹³⁴ Verzeichniss der am 1. Januar 1861 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten", *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1861. № 3. S. 56.

¹¹³⁵ Verzeichniss der am 1. Januar 1863 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1863. № 1. S. 5.

¹¹³⁶ Verzeichniss der am 1. Januar 1864 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1864. № 21. S. 5.

¹¹³⁷ Verzeichniss der am 1. Januar 1866 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1866. № 4. S. 5.

¹¹³⁸ Verzeichniss der am 1. Januar 1867 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1867. № 3. S. 5.

¹¹³⁹ Lyman I., Konstantinova V. Network Formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian Lands in the 19th Century: Case Study of the Port City of Kerch. *East European Historical Bulletin*. 2021. No. 18. P. 51.

Пруссії свою кандидатуру на посаду пруського консульського представника. З Берліна з відповідного питання написали генеральному консулу в Одесі 11 липня, і Ернст Мас відписався у відповідь 14 (26) серпня. Але далі справа ходу не отримала. А дуже скоро пропозиція втратила свою актуальність, адже всі пруські консульства поступились місцем представництвам Північнонімецького союзу¹¹⁴⁰.

Коли у 1868 р. король Пруссії затверджував склад новоствореної консульської мережі Північнонімецького союзу, з поміж пруських консульських представників в південноукраїнських портах¹¹⁴¹ не фігурував щодо нового призначення лише керченський: натомість на посаду віце-консула Північнонімецького союзу в Керчі був призначений віце-консул Мекленбург-Шверіна в Керчі Іван Салатич¹¹⁴². Інший консульський представник Мекленбург-Шверіна посів місце віце-консула Північнонімецького союзу в Маріуполі, але ситуація там відрізнялась тим, що в Маріуполі до того не діяло консульського представництва Пруссії.

Таким чином, Георг Ніколич вперше згадується в консульській справі Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz 25 березня (7 квітня) 1848 р. У 1852 р. він був призначений пруським консульським агентом у Керчі, причому іншими претендентами на цю посаду тоді виступали його брат, Йоганн Ніколич, а також Міхель Крокко. Восени 1855 р. Георг Ніколич фігурував вже як пруський віце-консул у Керчі, хоча на той час він знаходився у евакуації через зайняття міста союзницькими військами. Натомість у 1857 р., клопочачи перед керівництвом про звільнення з посади, Ніколич знов фігурував як консульський агент. Відповідне прохання було задоволене, і Георг Ніколич помер наступного року на посаді віце-консула Австрії в Керчі.

Підбиваючи підсумки п'ятого розділу, звернемо увагу, що поява пруського консульського представництва в Керчі, так само як і поява низки консульських представництв у Північному Причорномор'ї інших держав, була ініційована не «з

¹¹⁴⁰ GStA PK. III. HA MdA. II. Nr. 456. S. 190-193; Lyman I., Konstantinova V. Network Formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian Lands in the 19th Century: Case Study of the Port City of Kerch. *East European Historical Bulletin*. 2021. No. 18. P. 52.

¹¹⁴¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R. 252138; Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R. 252115; Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R. 141212; Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R. 252127. 1871-1891.

¹¹⁴² Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R. 252127. S. 3-4, 12.

гори», а самою особою, яка і посіла невдовзі відповідну нову консульську позицією. Цією особою у Керчі став Едвард Кеттлі, який не мав коріння в Пруссії, тож був виключенням серед своїх «колег по цеху». Англієць, народжений у столиці Російської імперії, перебравшись з родиною до Керчі, де зміг наочно побачити перспективність цієї місцевості. Безумовно, цьому сприяло і спілкування Едвард Кеттлі з його молодшим братом Чарльзом, який на той час вже кілька років представляв у Керчі інтереси Британської імперії. Тож Едвард зміг підібрати вагомі аргументи, аби офіційний Берлін пристав на його пропозицію облаштувати в Керчі пруське консульське представництво. Ця ідея була підтримана і консулом Пруссії в Одесі, який до того моменту залишався єдиним пруським консульським представником у регіоні. Посівши у 1845 р. позицію консула Пруссії в Керчі, Едвард Кеттлі у рапортах до Берліну описував стан справ не лише в цьому місті, але і в цілому у портових містах Приазов'я. Наступник кроком у біографії англійця, який, паралельно зі службою Пруссії, представляв у місті на Керченській протоці інтереси Сполучених королівств Швеції та Норвегії, став переїзд до іншого портового міста, Бердянська. Зберігаючи статус пруського консула в Керчі, Кеттлі у 1848 р. вже з порту у Бердянської коси сформулював ідею подальшого розширення консульської мережі Пруссії через влаштування консульського представництва і в цьому місті. Втім, ця ідея була реалізована лише через 11 років, і тоді пруським консульським агентом в Бердянську став вже не Едвард Кеттлі, а Корнеліус Янцен. На той момент сам Кеттлі вже 9 років мешкав далеко за межами Азово-Чорноморського регіону, посідаючи поважні посади у столиці Російської імперії. Що ж до самої Керчі, то після від'їзду Кеттлі тамтешня консульська позиція залишалась вакантною кілька років, доки у 1852 р. консульським агентом у цьому місті не став тамтешній купець Георг Ніколич. Він представляв інтереси Пруссії у Керчі до 1857 р., з перервою на час перебування в місті союзницький військ. Залишення посади консульського агента Пруссії ініціював сам Ніколич, оскільки зміна низки правил оформлення документів капітанами при вході до Азовського моря позбавила консульського представника значної частини грошових надходжень.

Виявлені в ході дисертаційного дослідження джерела спростовують інформацію «Дипломатичного довідника Російської імперії» за 1861-1868 рр., що Георг Ніколич залишався консульським агентом Пруссії в Керчі і впродовж 1860-х рр.

ВИСНОВКИ

Аналіз історіографії історії пруських консулів в чорноморських портових містах Півдня України дає підстави констатувати, що безпосередньо проблематика дисертаційного дослідження до останнього часу являла собою лакуну, але при цьому підґрунтям для її вивчення є виявлені в ході бібліотечної евристики та опрацьовані праці, які умовно можуть бути згруповані у три блоки: 1) праці з історії Королівства Пруссія та його консулів за межами північного Причорномор'я; 2) роботи з історії консулів інших країн в хронологічних рамках цього дисертаційного дослідження; 3) дослідження з історії Півдня України і пруських консулів у цьому регіоні. Праці з історії як Пруссії, так і Півдня України є надзвичайно важливими для розуміння регіональних контекстів діяльності пруських консулів. При тому, що відмічається світовий тренд перебування історіографії історії консульств і консулів «у тіні» досліджень з історії посольств і послів, в процесі дисертаційного дослідження був складений і проаналізований доволі розлогий перелік праць з історії консулів різних держав 1818-1868 рр., що дало змогу подивитись на історію пруських консулів в чорноморських портових містах Півдня України в значно ширшому порівняльному контексті. При цьому був розглянутий і комплекс праць з історії іноземних консулів безпосередньо на Півдні України, який фактично почав формуватись як такий лише з минулого десятиліття і в якому присутні буквально кілька позицій безпосередньо з історії пруських консульських представників.

Така ситуація зі станом вивченості історії пруських консулів в чорноморських портових містах Півдня України великою мірою зумовлена, зокрема, тим, що і в цілому у вітчизняній історіографії цікавість до консульської історії почала спостерігатись відносно недавно. На перешкоді ж появі праць безпосередньо з історії консулів Пруссії стояло і те, що в українських архівосховищах відклались лише поодинокі справи з цієї проблематики, тоді як більш-менш цілісні комплекси джерел зберігаються у Німеччині. А для німецьких дослідників вивчення історії консулів на Півдні України не входить у коло

наукових інтересів. Тож джерельною основою дисертаційного дослідження стали передусім справи консульських установ Пруссії розміщеного в Берліні *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*. Менш інформативними в контексті досліджуваної проблематики є актуалізовані в ході нашої роботи справи *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts* (Берлін), *The National Archives* (Кью), Державного архіву Одеської області. Крім актуалізованого комплексу неопублікованих архівних джерел, використані представницькі опубліковані комплекси законодавчих і актових джерел, серед яких особливе місце посідають опубліковані у Лейпцизі в 1846 р. і в Берліні в 1847, 1854 і 1862 рр. посібники та збірники відповідних документів, що регламентували консульську діяльність. Важливими зібраннями описово-статистичних і справочинних джерел з досліджуваної тематики є, поміж іншими, щотижневик «*Preussisches Handelsarchiv*», статистичної інформації – щорічник Департаменту зовнішньої торгівлі. Використаний і широкий масив газет Пруссії та Російської імперії, довідкових видань обох країн та низки інших, окрім Пруссії, німецьких держав, а також подорожні записки та мемуари.

Методологічний інструментарій, використаний при проведенні дисертаційного дослідження, поєднав принципи об'єктивності, історизму й багатофакторності, комплекси загальнонаукових (сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного, логічний й історичний), спеціально-історичних (історико-біографічний, історико-генетичний, історико-системний, історико-порівняльний та історико-типологічний) і спеціально-джерелознавчих (евристичний, герменевтичний, клаузульно-формулярний, текстологічного аналізу) методів. На досягнення поставленої мети спрямовано послуговування модернізаційної та морською теоріями, а також видозміненим концептом імперської біографії.

Статус і повноваження консулів Пруссії в портових містах північного Причорномор'я визначались комплексом законодавчих і актових документів, що побачили світ починаючи з XVIII ст. Впродовж всього періоду діяльності пруських консульських установ у регіоні ключовим документом, який

деталізував статус і повноваження представників цих установ, залишався підписаний королем Фрідріхом Вільгельмом II 18 вересня 1796 р. Регламент для всіх пруських королівських генеральних консулів, консулів, агентів і віце-консулів в іноземних торгових місцях і морських портах. Ключові консульські повноваження, які передбачали як цей, так і інші відповідні пруські документи, в цілому мало відрізнялись від повноважень консулів Великої Британії, Франції, США та низки інших держав, які мали представництва в містах-портах північного Причорномор'я і Приазов'я, і основна функція формулювалась як піклування про забезпечення, підтримку та розвиток торгівлі та мореплавства пруських підданих зокрема і захист інтересів держави в цілому. Після набрання 1 січня 1834 р. чинності Договором про створення Німецького митного союзу, ключову роль в якому відігравала Пруссія, додатково були регламентовані повноваження пруських консулів щодо представлення інтересів інших німецьких держав, які увійшли до цього об'єднання. Домінування Пруссії знаходило прояв і в тому, що чисельність її консульських представництв була співставна з чисельністю представництв всіх інших держав Німецького митного союзу разом узятих.

При тому, що перше в світі консульство Пруссії було створене у 1740 р., а пруський консул у Петербурзі був призначений у 1747 р., стрімке розширення консульської мережі розпочалось лише у XIX ст. Тож створення першого за хронологією пруського консульства в північному Причорномор'ї та Приазов'ї припало саме на час такого стрімкого розширення. Те, що місцем створення цього консульства стала саме Одеса, було логічним відображенням ключової позиції, яку це місто швидко посіло у регіоні після захоплення Російською імперією нової «порції» земель Османської імперії. Головним чинником стрімкого зростання Одеси і заняття нею особливого місця чи не у всіх сферах урбаністичного розвитку регіону стала закордонна морська торгівля. З нею було нерозривно пов'язане і розширення мережі іноземних консульських представництв у регіоні. Одеса формувалась як мультиетнічне місто. Серед її мешканців-вихідців з європейських держав вже у перше десятиліття імперської історії міста опинились

і вихідці з Пруссії. При цьому під юрисдикцією прусських консулів згодом опинились не всі з них, а лише безпосередньо піддані Пруссії. Консули опікувались і екіпажами та суднами під прапором Пруссії, які заходили у порт Одеси. Якщо до 1742 р. включно Одесу щорічно відвідували лише одиниці таких суден, то в подальшому, за виключенням 1848 і 1849 рр., їхня чисельність становила вже від 10 до 49 на рік. Втім, і при цьому їхня частка у загальній кількості іноземних суден, що відвідували Одесу, залишалась незначною. Як і самі піддані Пруссії серед мешканців Одеси становили значно менше 1%.

На відміну від Одеси, Керч, стратегічно розташована у протоки між Чорним і Азовським морями, виборювала своє «місце під сонцем» у конкурентній боротьбі з іншими портовими містами регіону важко і з перемінним успіхом. Статус морського порту з правом ведення закордонної торгівлі і з облаштуванням карантину та митниці місто отримало на початку 1820-х рр. При цьому судна під прусським прапором тут ще довго були вельми рідкими гостями. Після завершення Східної війни, в ході якої Керч була зайнята військами союзників, найбільшою кількістю прусських суден тут була у 1859 р., сягнувши 26. Втім, і тоді з них лише 1 мало портом призначення саму Керч. У наступні роки, що передували виникненню Північнонімецького союзу, найбільший показник прусських суден, що мали портом призначення Керч, був у 1862 р. і становив лише 2. Пруських підданих серед мешканців Керчі були одиниці.

Ініціатива створення консульства Пруссії в Одесі була сформульована вже у 1806 р., тобто лише через кілька років після появи перших іноземних консульств у цьому місті. Причому самі оригінальні документи 1806 р. в Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz не виявлені, натомість вони неодноразово згадуються в подальшому листуванні їх автором, швейцарським уродженцем купцем Ландрі. Тож не виключено, що відповідна ідея висловлювалась і раніше. Втім, через зміни геополітичної ситуації і укладення франко-російсько-пруського Тильзитського миру плани створення прусського консульства в Одесі втратили актуальність. У 1814 р. Ландрі з Одеси повернувся до ідеї створення консульства Пруссії і знов запропонував свою кандидатуру. В ході розгляду цієї пропозиції у офіційного

Берліну з'явилися і інші кандидатури – одеські купці Фрідріх Хемпель і Євгеній Гогель. Саме останній і був призначений на посаду консула в Одесі у грудні 1818 р. Після нього посаду консула по чергово займали Жан (Іоан) Вальб, Ісай Вальтер, Іоган Альбрехт Бок і Джон (Іоган, Іван) Менгер. Віце-консулами Пруссії і Одесі у період до створення генерального консульства були Іоган Альбрехт Бок, Карл Генріх Бульке і Карл Треббін. Реальний внесок кожного з них у розбудову пруського консульського представництва визначався як терміном перебування на відповідній посаді, так і цілим рядом інших факторів, включно із ступенем впливовості того чи іншого консульського представника. Всі без виключення пруські консули в Одесі, як і більшість їхніх колег у інших містах Російської імперії та інших державах, були купцями, тож і після зайняття посади вони продовжували поєднувати консульську діяльність із підприємництвом. Крім того, на момент зайняття посади більшість з консулів вже мешкала і працювала в Одесі доволі тривалий час, тож була добре знайома «з середини» як зі станом справ, що цікавили офіційний Берлін і мали висвітлюватись у консульських рапортах та звітах, так і з одеським купецтвом і представниками місцевої бюрократії. Що стосується подальшої долі після завершення перебування на посаді консула, то тоді як Євгеній Гогель залишався в Одесі до самої смерті, продовжуючи займатись торгівлею та виноробством, Жан (Іоан) Вальб, збанкротівши, ще певний час мешкав у Одесі, а потім виїхав за кордон; Ісай С. Вальтер склав консульські повноваження в Одесі, вже повернувшись на малу батьківщину, в Ханау; Іоган Альбрехт Бок помер на посаді пруського консула в Одесі; Карл Генріх Бульке залишив віце-консульську посаду через повернення на батьківщину, до Данцигу.

Показово, що кілька з пруських (екс)консулів представляла в Одесі й інтереси інших держав, як от Євгеній Гогель був шведсько-норвезьким віце-консулом, а Джон (Іоган) Менгер – консулом Гамбургу, Любека і Бремена в Одесі. Важливо, що низка пруських консульських представників, включно з Вальбом, Вальтером і Бульке, мали російське підданство. Крім того, що було ознакою часу, Гогель і Вальб посідали важливе місце серед одеських масонів.

Переформатування в 1861 р. прусського консульства в Одесі у генеральне консульство напряду пов'язане з активністю Ернста Маса – найавторитетнішого серед всіх консульських представників Пруссії у Одесі. Мас став прусським консулом у Одесі будучи, як всі його попередники на цій посаді, купцем. Як і Євгеній Гогель та Джон (Іоган) Менгер, Ернст Мас був консульським представником у Одесі не лише Пруссії: він був ще й консулом Ганноверу. Причому інтереси Ганноверу в Одесі Мас почав представляти ще за два десятиліття, як став консулом Пруссії. Обидві держави відзначили Маса за заслуги перед ними: у 1854 р. він був нагороджений ганноверським орденом Гвельфів четвертого ступеню, а в 1858 р. прусським орденом Червоного орла третього ступеню. А в 1873 р. король Пруссії та імператор Німецької імперії пожалував Масу баронський титул. Про те, наскільки Ернст Мас інтегрувався до одеської еліти і який внесок зробив у модернізаційний розвиток цього міста за час свого там проживання, тобто з 1832 по 1879 р., можна судити, зокрема, з довгого переліку інших, окрім консульських, посад, які купець 1-ї гільдії, почесний громадянин Мас там займав: співробітник і партнер фірми «Людвіг Штігліц і Ко», власник «Арист Мас і Ко», уповноважений комісара по боротьбі з епідемією чуми, член Одеського будівельного комітету, член Одеського відділення комерційної ради, член (голова) Одеського біржового комітету, член тимчасової комісії із запровадження Положення про громадське управління міста Одеси, дійсний член ради Одеського інституту шляхетних дівчат, голова церковної ради товариства реформатської церкви в Одесі, член комітету для допомоги незаможним мешканцям м. Одеси, член комітету Одеської амбулаторної лікарні, член (казначей і член ради) імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, дійсний член Одеського статистичного комітету. Специфіка консульської діяльності передбачала перебування в орбіті інтересів одночасно як мінімум двох держав, і Ернст Мас прислужився як Ганноверу та Пруссії, так і Російській імперії. Причому в інтересах двох останніх з цих держав спрацювала й ініціатива Маса щодо перетворення прусського консульства в Одесі на генеральне консульство Пруссії, чийм очільником Мас і залишався незмінно впродовж всього

існування цієї установи. Як залишались незмінними і підлеглі генерального консула – віце-консул Александр Ріглер і консульський агент Теодор Хофман. При цьому тоді як консульський агент залишався тісно наближеним до генерального консула, виконуючи при ньому великі обсяги чорнової та обслуговуючої роботи, віце-консул дистанціювався як в прямому (територіально, перебуваючи не в Одесі і опікуючись Подільською, Волинською та Бессарабською губерніями), так і в переносному сенсі, намагаючись мати більшу самостійність.

Як і пруське консульство в Одесі, консульство Пруссії в Керчі завдячує своїм заснуванням ініціативі «знизу», яка виходила від особи, яка самовисувалась на консульську посаду і сформулювала вагомі аргументи на користь відповідного розширення консульської мережі Пруссії. У випадку з Керчю такою особою у 1844 р. виступив не виходець з німецьких земель, але англієць, який на час формулювання ініціативи щодо створення консульства мешкав у регіоні менше двох років. Життєвий шлях пруського консула в Керчі Едварда Кеттлі доволі добре підпадає під концепт імперської біографії, адже він чимало прислужився обом мультиетнічним імперіям – як Російській, так і Британській, чії модернізаційні процеси визначали кар'єрне просування Кеттлі, і при цьому він, як і його молодший брат, який був британським віце-консулом у Керчі, мав можливість продукувати та втілювати в життя свої ідеї, тим самим ініціюючи зміни в імперіях. При цьому Едвард Кеттлі і до, і після перебування в північному Причорномор'ї та Приазов'ї працював не де інде, а в столиці Російської імперії, при цьому будучи тісно інтегрованим в тамтешню британську громаду. Що ж стосується місця Пруссії в біографії Едварда Кеттлі, то період перебування англієця на пруській консульській службі тривав близько 5 років, причому він виступив з низкою перспективних ініціатив щодо просування інтересів Пруссії у регіоні. Призупинення на кілька років функціонування пруського консульства у Керчі було зумовлена саме від'їздом Кеттлі, чий наступник, Георг Ніколич, був призначений лише у 1852 р., причому тоді він зайняв лише скромну посаду консульського агента. Ніколичу не вдалося підняти діяльність пруського

консульського представництва в Керчі на новий рівень, чому завадили і події Кримської війни, в ході якої Керч була зайнята союзниками, через що Георг Ніколич доволі тривалий час знаходився за межами Кримського півострова, і скорочення надходжень на користь консульського представника від обслуговування прусських суден, які проходили через Керч. Після того, як у 1857 р. Ніколич через останню обставину за власним бажанням залишив посаду, пруські консульські представники до Керчі вже не призначались. Тож станом на 1868 р., напередодні того, як консульства Пруссії припинили діяльність у зв'язку з утворенням Північнонімецького союзу, з поміж південноукраїнських портових міст ці представництва існували тільки в Одесі (генеральне консульство) та Бердянську (консульство).

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні

Державний архів Одеської області

Фонд 1. Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор, 1796-1874 гг.

1. Оп. 42. Спр. 103 (1862 р.). По жалобе австрийскоподданного Ивана Милашевича за неисполнение указа Правительствующего Сената об очистке проездного места, застроенного иностранцами Боне и Гемерле в г. Бердянске. 29 арк.
2. О. 191. «1836». Спр. 73. О дозволеніи прусскому вице-консулу в Одессе Боку составить компанію овцеводства в Новоросійском крае, 1836 г.». 74 арк.
3. О. 230. Спр. 2. (1856 р.). По просьбе Бердянского 1-й гильдии купца И. Геммерле о дозволеніи его пароходу буксировать каботажные суда по Азовскому морю и р. Дону. Арк. 6.

Фонд 2. Канцелярія Одесского градоначальника.

4. О. 1. Спр. 259. По рапорту Одесской думы о торговом доме почетного гражданина Массы. 1850 г. 6 арк.
5. О. 1. Спр. 924. Об исходатайствовании советнику коммерции Маасу дворянства. 1874 г.

Фонд 630. Євангелічно-лютеранська парафія церкви (кірхи) Св. Павла у місті Одесі.

6. О. 1. Спр. 260. Переписка о наследстве Гогеля Этлингера. 1875 г. 205 арк.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz

Фонд I. Erste Hauptabteilung

7. Repositur 81. Konstantinopel nach 1807. Signatur II. IX. Nr. 21. Berichte des Preußischen Konsuls G. G. Walb in Ode – 1822 – 1823. 1826.
8. Repositur 81. Konstantinopel nach 1807. Signatur II. IX. Nr. 23. Beförderung von Postsendungen über das Preußische Konsulat in Odessa nach Berlin. 1844-1845.
9. Repositur 81. Konstantinopel nach 1807. Signatur II. VI. Nr. 191. 1807.
10. Repositur 81. Konstantinopel nach 1807. Signatur II. VI. Nr. 192. Erlasse an den Preußischen Konsul G. G. Walb in Odessa. 1807.
11. Repositur 81. Konstantinopel nach 1807. Signatur II. VI. Nr. 193. Korrespondenz mit dem Preußischen Konsul Albert von Walther in Odessa. 1827-1838.

Фонд III. Hauptabteilung Ministerium des Äußeren

12. Signatur I. Nr. 6455. Politische Berichte des preußischen Konsulats in Odessa. März 1838 - Okt. 1839.
13. Signatur I. Nr. 7337. Politische Berichte des preußischen Konsulats in Odessa über russisch-türkische Konflikte. 1821, 1828-1831, 1833, 1837.
14. Signatur II. Nr. 345. Konsuln und Handelsagenten in Brody. Bd. 1. 1814-1828.
15. Signatur II. Nr. 346. Konsuln und Handelsagenten in Brody. Bd. 2. 1829-1849.
16. Signatur II. Nr. 347. Portoaufrechnungen des Handelsagenten Protzen in Brody. Jan. – Aug. 1822.
17. Signatur II. Nr. 429. Konsulat in Odessa. Bd. 1. Apr. 1814 – Juli 1830.
18. Signatur II. Nr. 430. Konsulat in Odessa. Bd. 2. Jan. 1832 – Dez. 1850.
19. Signatur II. Nr. 431. Konsulat in Odessa. Bd. 3. Dez. 1850 – Juni 1868.
20. Signatur II. Nr. 432. Konsulat in Odessa. Bd. 4. Juli 1868 – Juli 1869.

21. Signatur II. Nr. 450. Konsulat in Taganrog. Bd. 1. 1829, 1845.
22. Signatur II. Nr. 451. Konsulat in Taganrog. Bd. 2. 1845-1868.
23. Signatur II. Nr. 456. Konsulate in Kertsch auf der Krim und in Berdjansk. 1845-1868.
24. Signatur II. Nr. 463. Konsulat in Nikolajew. 1858-1868.
25. Signatur II. Nr. 465. Konsulat in Jekaterinoslaw. März 1862 – Apr 1862. (1889).
26. Signatur II. Nr. 466. Konsulat in Rostow.
27. Signatur II. Nr. 418. Generalkonsulat in Petersburg. Bd. 1. 1809-1819.
28. Signatur II. Nr. 419. Generalkonsulat in Petersburg. Bd. 2. 1819-1831.
29. Signatur II. Nr. 420. Generalkonsulat in Petersburg. Bd. 3. 1831-1844.
30. Signatur II. Nr. 421. Generalkonsulat in Petersburg. Bd. 4. 1845-1868.
31. Signatur II. Nr. 8100. Beförderung von Postgütern auf der Dampfschifffahrtsroute zwischen Odessa und der Türkei. 1830-1831, 1873-1883.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts

32. R. 141212. Das Bundesvizekonsulat in Mariupol. 1871-1902.
33. R. 252115. Das Bundeskonsulat in Berdiansk. 1868-1881.
34. R. 252127. Das Bundesvizekonsulat in Kertsch. 1871-1891.
35. R. 252138. Das Kaiserliches Generalkonsulat in Odessa. 1868-1873.

The National Archives

36. FO 65/294 – Consuls at Viborg, Warsaw, Odessa, Kertch; Wright, Colonel du Plat, Yeames, Wilkins, Cattley, Foreign various, and Consular Domestic // The National Archives. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254140> (Дата звернення: 22.03.2020).
37. FO 65/449 – Consuls du Plat, Yeames, Carruthers, Lloyd, Cattley // The National Archives. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254295> (Дата звернення: 22.03.2020).

38. FO 65/305 – Consuls at Odessa, Taganrog, Kertch; Yeames, Wilkins, Carruthers, Cattley // The National Archives. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254151> (Дата звернення: 22.03.2020).
39. FO 65/316 – Consuls at Warsaw, Odessa, Taganrog, Kertch; Colonel du Plat, Yeames, Wilkins, Carruthers, Cattley, Foreign various and Consular Domestic // The National Archives. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254162> (Дата звернення: 22.03.2020).
40. FO 65/326 – Consuls at Warsaw, Odessa, Taganrog, Kertch; Colonel du Plat, Yeames, Wilkins, Carruthers, Cattley // The National Archives. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254172> (Дата звернення: 22.03.2020).
41. FO 65/339 – Consuls at Warsaw, Odessa, Taganrog, Kertch; Colonel du Plat, Yeames, Wilkins, Carruthers, Cattley // The National Archives. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254185> (Дата звернення: 22.03.2020).
42. FO 65/355 – Consuls Du Plat, Yeames, Wilkins, Cattley, Carruthers // The National Archives. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254201> (Дата звернення: 22.03.2020).
43. FO 65/372 – Consuls Du Plat, Yeames, Wilkins, Cattley, Carruthers // The National Archives. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254218> (Дата звернення: 22.03.2020).
44. FO 65/400 – Consuls Lloyd, Carruthers, Cattley, Foreign various and Consular Domestic // The National Archives. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254246> (Дата звернення: 22.03.2020).
45. FO 65/415 – Consuls Lloyd, Carruthers, Cattley, Foreign various and Consular Domestic // The National Archives. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254261> (Дата звернення: 22.03.2020).

46. FO 65/436 – Consuls du Plat, Yeames, Wilkins, Carruthers, Lloyd, Cattley // The National Archives. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C254282> (Дата звернення: 22.03.2020).

Israel State Archives

47. Fonds JM-ISA/RG67 – Archives from the Consulate general of Germany in Jerusalem // Israel State Archives. URL: <https://www.archives.openjerusalem.org/index.php/archives-from-the-consulate-general-of-germany-in-jerusalem> (Дата звернення: 27.01.2025).

Опубліковані

48. Апостолов А. Из рассказа старожила Керчи. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1860. № 51. С. 203.

49. Виды внешней торговли России за 1867 год. Часть I. Торговля по Европейской границе. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1868.

50. Виды внешней торговли России за 1867 год. Часть I. Торговля по Европейской границе. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1868.

51. Виды внешней торговли России за 1867 год. Часть I. Торговля по Европейской границе. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1868.

52. Виды внешней торговли России за 1868 год. Часть I. Торговля по Европейской границе. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1869.

53. Виды государственной внешней торговли за 1863 год. Часть I. Торговля по Европейским границам. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1864.

54. Виды государственной внешней торговли за 1863 год. Часть I. Торговля по Европейским границам. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1864.

55. Виды государственной внешней торговли за 1864 год. Часть II. Торговля по Европейским границам. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1865.

56. Виды российской внешней торговли за 1864 год. Часть II. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1865.
57. Виды российской внешней торговли за 1866 год. Часть I. Торговля по Европейской границе. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1867.
58. Виды российской внешней торговли за 1866 год. Часть I. Торговля по Европейской границе. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1867.
59. Виды российской внешней торговли за 1866 год. Часть I. Торговля по Европейской границе. Санкт-Петербург: типография В. Майкова, 1867.
60. Воспоминания протоиерея Матфея Веселовского // *Из прошлого Одессы* / Сост. Л. М. де-Рибас. Одесса: типография Л. Кирхнера, 1894. С. 130-135.
61. Вся Одесса. Адресная и справочная книга на 1904/5 год. / Ред. Л.А. Лисянский. Одесса: типо-литография И.А. Копельмана, 1904. 285 с.
62. Гогель (Goguel) // Брокгауз Ф. А., Ефрон И.А. *Энциклопедический словарь*: в 82 т. Т. IX: Гоа – Гравер. Санкт-Петербург: типо-литография Евфрона, 1893. С. 12.
63. Городские поселения в Российской империи: в 7 т. Т. 2. Санкт-Петербург: Типография т-ва “Общественная польза”, 1861. IV+587 с.
64. Городские поселения в Российской империи: в 7 т. Т. 4. Санкт-Петербург: Типография К. Вульфа, 1864. VIII+805+8 с.
65. Городские поселения в Российской империи: в 7 т. Т. 5. Ч. II. Санкт-Петербург: Типография К. Вульфа, 1865. 6+498+63+47 с.
66. Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1861 год. Санкт-Петербург: типография Департамента внешней торговли, 1862.
67. Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1862 год. Санкт-Петербург: типография Департамента внешней торговли, 1863.
68. Д. К. «О торговом сословии Одессы, особенно русском». *Одесский Вестник*. 25.IV.1845.
69. Движение коммерческих судов при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 18. С. 71.
70. Движение коммерческих судов при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 18. С. 72.

71. Движение коммерческих судов при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 21. С. 84.
72. Движение коммерческих судов при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 13. С. 51.
73. Движение коммерческих судов при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 16. С. 64.
74. Движение судоходства при Керченском порте в навигацию 1861 года. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 1. С. 4.
75. Движение судоходства при Керченском порте, в навигацию 1859 года. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 2. С. 7.
76. Движение судоходства при Керченском порте, в навигацию 1859 года. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 2. С. 7.
77. Движение судоходства при Керченском порте, в навигацию 1860 года. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 3. С. 11.
78. Движение судоходства при Керченском порте, в навигацию 1860 года. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 3. С. 11.
79. Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 11. С. 44.
80. Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 13. С. 52.
81. Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 14. С. 56.
82. Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 15. С. 61-62.
83. Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 20. С. 82.
84. Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 21. С. 86.
85. Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 21. С. 86.

86. Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 22. С. 88-90.
87. Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 26. С. 105.
88. Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 28. С. 116.
89. Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 33. С. 136.
90. Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 34. С. 139.
91. Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 37. С. 150.
92. Движение судоходства при Керченском порте. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 40. С. 163.
93. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 20. С. 80.
94. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 23. С. 91.
95. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 24. С. 95.
96. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 26. С. 103.
97. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 27. С. 107.
98. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 34. С. 135.
99. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 33. С. 131.
100. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 13. С. 52.

101. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 14. С. 56.
102. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 15. С. 60.
103. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 17. С. 68.
104. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 18. С. 72.
105. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 19. С. 76.
106. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 20. С. 80.
107. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 21. С. 84.
108. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 22. С. 88.
109. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 23. С. 92.
110. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 24. С. 96.
111. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 25. С. 100.
112. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 27. С. 108.
113. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 28. С. 112.
114. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 29. С. 116.
115. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 30. С. 120.

116. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 31. С. 124.
117. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 32. С. 129.
118. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 33. С. 134.
119. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 34. С. 138.
120. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 36. С. 146.
121. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 37. С. 150.
122. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 38. С. 154.
123. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 39. С. 158.
124. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 40. С. 161.
125. Движение судоходства при Керченском порте. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 41. С. 166.
126. Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 1 С. 3-4.
127. Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 15. С. 60.
128. Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 17. С. 67.
129. Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 32. С. 128.
130. Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 37. С. 147.

131. Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 39. С. 156.
132. Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 1 С. 4.
133. Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 10. С. 40.
134. Движение судоходства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 1. С. 3-4.
135. Дополнительный акт, между их Величествами Императором Всероссийским и Королем Пруским, заключенный в С. Петербурге 7/19 декабря 1818 года = Acte additionnel, entre leurs majestes l'empereur de toutes les Russies et le roi de Prusse, conclu a St. Petersbourg le 7/19 decembre 1818. Б. м., 1818. 129 с.
136. Иг-в В. Подступ к Керчи. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 40. С. 160.
137. Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). Запоріжжя: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. 426 с.
138. Л-ч Н. Пруссия // Брокгауз Ф. А., Ефрон И.А. *Энциклопедический словарь*: в 82 т. Т. 25а. Санкт-Петербург: типо-литография И. Ефрона, 1898. С. 601-622.
139. Маркевич А. Документы относящиеся к истории города Одессы. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей*. 1893. Т. XVI. С. 55-116.
140. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть первая / Сост. А. Шмидт. Санкт-Петербург: Военная типография, 1863. XII+605 с.
141. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт. Санкт-Петербург: Тип. Калиновского, 1863. V+878+XIII с.

142. Местного начальства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 12. С. 45.
143. Местного начальства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 12. С. 45.
144. Местного начальства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 52. С. 210.
145. Местного начальства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 52. С. 211.
146. Местного начальства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 15. С. 61.
147. Местного начальства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 11. С. 41.
148. Местного начальства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 52. С. 210.
149. Местного начальства. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 20. С. 77.
150. Местного начальства. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 52. С. 205.
151. Местного начальства. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 7.
152. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1835: в 2 ч. Часть вторая. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1835. С. 182-183.
153. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1836: в 2 ч. Часть вторая. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1836.
154. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1837: в 2 ч. Часть вторая. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1837.
155. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1838: в 2 ч. Часть вторая. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1838.
156. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1840: в 2 ч. Часть вторая. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1840.

157. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1841: в 2 ч. Часть вторая. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1841.
158. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1842: в 2 ч. Часть вторая. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1842.
159. Метрики // *Чтобы помнить... Попытка генеалогического исследования*. URL: <http://plyusnin.info/Data/mk-ZT1844.pdf> (Дата звернення: 31.03.2020).
160. Мирослав Глінські називає батьком Карла Генріха Бульке старшого Іогана (1704-1760). URL: https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=BULCKE_CARL_HEINRICH_sen. (Дата звернення: 17.05.2020).
161. Новороссийский календарь на 1836 год. Одесса: Городская типография, 1835. 178 с.
162. Новороссийский календарь на 1839 год, издаваемый при Ришельевском лицее. Одесса: Городская типография, 1838. 270 с.
163. Новороссийский календарь на 1840 год, издаваемый при Ришельевском лицее. Одесса: Городская типография, 1839. 163 с.
164. Новороссийский календарь на 1841 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1840. 324 с.
165. Новороссийский календарь на 1842 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1841. 324 с.
166. Новороссийский календарь на 1843 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1842. 350 с.
167. Новороссийский календарь на 1844 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1843. 442 с.
168. Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1844. 396 с.
169. Новороссийский календарь на 1846 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1845. 390 с.
170. Новороссийский календарь на 1847 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1846. 373 с.

171. Новороссийский календарь на 1848 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1847. 386 с.
172. Новороссийский календарь на 1849 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1848. 412 с.
173. Новороссийский календарь на 1850 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1849. 386 с.
174. Новороссийский календарь на 1851 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1850. 415 с.
175. Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1851. 367 с.
176. Новороссийский календарь на 1853 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1852. 420 с.
177. Новороссийский календарь на 1854 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1853. 412 с.
178. Новороссийский календарь на 1855 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1854. 434 с.
179. Новороссийский календарь на 1856 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1855. 410 с.
180. Новороссийский календарь на 1857 год, издаваемый от Ришельевского лица. Одесса: Городская типография, 1856. 443 с.
181. Новороссийский календарь, издаваемый П. Яхневичем. 1838-й год. Одесса: Городская типография, 1837. 165 с.
182. О выезжающих за границу. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 12. С. 48.
183. О судоходстве. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1857. № 7. С. 28.
184. О ходе торговли при Керченском порте, за 1857-й год. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 2. С. 8.

185. Общее обозрение торговли Керченского порта по отношению его к русским и иностранным рынкам, в навигацию 1859 и 1860 годов. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 4. С. 14-15.
186. Общее обозрение торговли Керченского порта по отношению его к русским и иностранным рынкам, в навигацию 1859 и 1860 годов. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 4. С. 14-15.
187. Общий список лиц, имеющих право быть присяжными заседателями по г. Одессе и Одесскому уезду на 1896 год. Одесса: тип. П. Францова, 1896.
188. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1858. № 5. С. 20.
189. От местного начальства. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 14. С. 53.
190. От местного начальства. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 14. С. 53.
191. От частных лиц. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 30. С. 120.
192. Отдел официальный. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 17. С. 65.
193. Отдел официальный. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 17. С. 65.
194. Отдел официальный. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1861. № 10. С. 37.
195. Отчет Правления Православного Покрово-Богородичного братства от 1-го октября 1888 по 1-е октября 1889 года, за истекший 1888-1889 – XVII год существования братства. *Кишиневские епархиальные ведомости*. 1890. № 6. С. 251.
196. Паллас П. С. Поездка во внутренность Крыма вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей*. 1883. Т. XIII. С. 35-107.
197. Памятная книжка для Херсонской губернии на 1866 год. Херсон: Типография губернского правления, 1865. 85 с.

198. Памятная книжка Одесского градоначальства на 1870 г., изданная Одесским статистическим комитетом. Одесса: типография П. Францова, 1869. 160 с.
199. Письма Ветерана 1812 года // *Полное собрание сочинений князя П. А. Вяземского*. Том VI. 1853-1855 г. СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1881. С. 388.
200. Письма о путешествии государя наследника цесаревича по России от Петербурга до Крыма. Москва: Типография Грачева и комп., 1864. 567 с.
201. Полное собрание законов Российской империи: Собр. I. в 45 т. Т. X. Отд. II. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1836.
202. Полное собрание законов Российской империи: Собр. I. в 45 т. Т. XXXIV. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.
203. Полное собрание законов Российской империи: Собр. II. В 55 т. Т. XXXVIII. Отд. I. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1884.
204. Р. Керченские заметки. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 33. С. 131.
205. Рогалев, фон-Витте, Пестов. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при первом отделении Департамента Генерального штаба: в 12 т. Т. 1. Ч. 1. Херсонская губерния. Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального штаба, 1849. 229, 85 с.
206. Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания со времени открытия земских учреждений в Таврической губернии: в 2 т. Том 1. 1866-1886. Симферополь: Типография Таврич. губ. земства, 1908. 905 с.
207. Скальковский А. Мои воспоминания о бароне А.Е. Массе. *Одесский вестник*. 1880. № 6. С. 2.
208. Список населенных мест по сведениям 1864 года. XLI. Таврическая губерния / Ред. М. Раевский. Санкт-Петербург: Типография К. Вульфа, 1865. LVII+138 с.

209. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. Херсон: Типография Губернского правления, 1896. XXIV+582 с.
210. Статистические таблицы Новороссийского края и Бессарабии // *Новороссийский календарь на 1867 год* / Под ред. о. И. Федорова. Одесса: Типография Л. Нитче, 1866. С. 72-105.
211. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи составленные в Статистическом отделении Совете Министерсва внутренних дел. – Санкт-Петербург: Типография К. Крайа, 1840. 68 с.
212. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского, Царства Польского составленные в статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1843. Ч. 1. С. 286-455.
213. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского, Царства Польского. Санкт-Петербург: Типография К. Крайа, 1842. 74 с.
214. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. Санкт-Петербург: Типография Министерсва внутренних дел, 1852. 39 с.
215. Статистические таблицы Российской империи за 1856 год. Санкт-Петербург: Типография II отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1858. 300 с.
216. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи на 1825 год, составленное из официальных сведений под руководством директора Департамента полиции исполнительного тайного советника Штера. Санкт-Петербург: Типография И. Глацунова, 1829. 97 с.
217. Статистическое описание Российской империи в нынешнем ея состоянии с предварительными понятиями о Статистике и с общим обозрением Европы в статистическом виде, Санктпетербурского ординаторского Профессора, Колежского советника и кавалера Е. Зябловского. Ч. 1. Санкт-Петербург: Морская типография, 1815. 217 с.

218. Столетие Одессы. 22 августа 1894 года / Издание Одесского городского общественного управления. Одесса: Типография А. Шульце, 1894. 134 с.
219. Таблица географического положения некоторых городов и мест Новороссийского края и Бессарабии // *Новороссийский календарь на 1867 год* / Под ред. О. И. Федорова. Одесса: Типография Л. Нитче, 1866. С. 59-61.
220. Труды Одесского статистического комитета. Выпуск IV-й. Одесса: Типография П. Францова, 1870. 211 с.
221. Труды Одесского статистического комитета. Выпуск III-й. Одесса: Типография П. Францова, 1870. 131 с.
222. Труды Херсонского губернского статистического комитета. Книга первая. Часть I-я. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. Херсон: Херсонская губернская типография, 1863. XXIV+299+199 с.
223. Ховен А. Несколько дней в Керчи. Из путевых записок (1868 года). *Русский вестник*. 1871. Т. 94. С. 273-292.
224. Часть официальная. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1862. № 52. С. 207.
225. Часть официальная. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 5. С. 17.
226. Часть официальная. *Полицейский листок Керчь-Еникальского градоначальства*. 1860. № 37. С. 145.
227. Штат канцелярии Керчь-Еникальского градоначальника. *Объявления Керчь-Еникальского градоначальства*. 1859. № 52. С. 210.
228. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г.: в 2 ч. Часть 1. Санкт-Петербург: Типография К. Вульфа, 1863. 910 с.
229. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г.: в 2 ч. Часть 2. Санкт-Петербург: Типография К. Вульфа, 1863. 887 с.
230. \Penner\ х. URL: <https://gw.geneanet.org/freimer1?lang=en&pz=richard&nz=reimer&ocz=1&p=penner&n=x&oc=6738> (Дата звернения: 17.05.2020).

231. A Review of the Prices of Corn in Prussia during the 22 Years from 1816 to 1837. *Journal of the Statistical Society of London*. 1838. Vol. 1. No. 8.
232. Allgemeine Dienst-Instruction für die Königlich Preußischen Consular-Beamten. Berlin: Georg Reimer, 1862.
233. *Allgemeine Preußische Staats-Zeitung*. 1836. № 81. S. 331.
234. *Allgemeine Preußische Staats-Zeitung*. 1848. № 112. S. 955
235. *Allgemeine Zeitung von und für Bayern: Tagsblatt für Politik, Literatur und Unterhaltung*. 1836. № 227. S. 4.
236. *Allgemeine Zeitung*. 1840. № 82. S. 654.
237. Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäftshandbuch für Berlin, dessen Umgebungen und Charlottenburg auf das Jahr 1867. Berlin: C. Hayn, 1867.
238. Allgemeines Organ für Handel und Gewerbe des In- und Auslands damit verwandte Gegenstände. 1836. № 25. S. 142.
239. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1851.
240. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1852.
241. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1853.
242. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1854.
243. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1855.
244. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1856.
245. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1857.
246. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1858.

247. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1859.
248. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1860.
249. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1861.
250. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1862.
251. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1863.
252. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1864.
253. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1865.
254. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1866.
255. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1867.
256. Almanach de Gotha. Annuaire diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1868.
257. Almanach de Gotha. Annuaire généalogique, diplomatique et statistique. Gotha: Justus Perthes, 1870.
258. Alphabetisches Verzeichniss der Deutschen Kauffahrteischiffe für 1874. Berlin: Georg Reimer, 1874. 320 S.
259. Anna Sparbier. URL: https://www.myheritage.com/names/anna_sparbier (Дата звернення: 17.05.2020).
260. Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1861. Saint-Petersbourg: imprimerie de F.Bellizard, 1861.
261. Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1862. Saint-Petersbourg: imprimerie de Hogenfelden et Com, 1862.

262. Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1863. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1863.
263. Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1864. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1864.
264. Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1865. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1865.
265. Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1866. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1866.
266. Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1867. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1867.
267. Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie pour l'année 1868. 8e année. Saint-Petersbourg: imprimerie du journal de St-Petersbourg, 1868.
268. Annuaire Diplomatique de l'Empire de Russie, pour l'année 1869. Saint-Petersbourg: Imprimerie du Journal de St-Petersbourg, 1869.
269. Barbara Arendtholz Bulcke. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/201481740/barbara-bulcke> (Дата звернення: 16.05.2020).
270. *Beilage zum Königlich Preußischer Staats-Anzeigen*. 1866. № 6. S. 104.
271. Berliner Adreß-Buch für das Jahr 1873. Berlin, 1873.
272. Bundesgesetzblatt des Norddeutschen Bundes 1869. Unveränderter Abdruck. Berlin, 1890. S. 50.
273. *Bundesgesetzblatt des Norddeutschen Bundes Band*. 1868. Nr. 19. S. 341-342.
274. Carl Heinrich Bulcke, Sr. URL: https://www.findagrave.com/memorial/204588321/carl_heinrich-bulcke#source (Дата звернення: 16.05.2020).
275. Catharina Geertzen. URL: <https://gw.geneanet.org/freimer1?lang=en&pz=richard&nz=reimer&ocz=1&p=catharina&n=geertzen> (Дата звернення: 17.05.2020).

276. Catharina Karnatz. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/201483250/catharina-karnatz> (Дата звернення: 16.05.2020).
277. Cattley, Family // Library. University of Leeds. URL: <https://explore.library.leeds.ac.uk/special-collections-explore/20013> (Дата звернення: 26.03.2020).
278. Christian Bulcke, Sr. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/201481640/christian-bulcke> (Дата звернення: 16.05.2020).
279. Christian Karnatz. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/201487845/christian-karnatz> (Дата звернення: 16.05.2020).
280. Consularische Vertretung des Deutschen Reiches. *Hamburgischer Staats-Kalender auf das Jahr 1872*. Hamburg, 1872.
281. Das Medizinische Berlin. Dargestellt von Dr. Johannes Rigler, pr. Arzt etc. Berlin: Verlag von Elwin Staude, 1873. 444 S.
282. David Bölcke, Sr. URL: https://www.findagrave.com/memorial/201522652/david-b_lcke (Дата звернення: 16.05.2020).
283. Deaths in the Profession Abroad. *Naval and Military Medical Services*. 1897.
284. Descendants of Stevan Catlay and Elizabeth Jube. URL: <http://freepages.rootsweb.com/~hills/genealogy/cattley/d1.html#i250> (Дата звернення: 26.03.2020).
285. Destruction of Corn and Flour in the Sea of Azoff. *Advocate of Peace*. 1856. Vol. 12. No. 2. Pp. 23.
286. Deutsche Gewerbezeitung und Sächsisches Gewerbe-Blatt. 1846. Leipzig und Chemnitz: Bamberg, 1846.
287. *Deutsches Reichsgesetzblatt Band*. 1871. Nr. 39. S. 339.
288. Elisabeth Bulcke. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/elisabeth_bulcke (Дата звернення: 16.05.2020).

299. Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=48902&mode=1> (Дата звернення: 14.05.2020).
300. Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/?id=4962> (Дата звернення: 31.03.2020).
301. Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland. URL: <https://amburger.ios-regensburg.de/index.php?id=32526&mode=1> (Дата звернення: 31.03.2020).
302. Florentine Schultz Bulcke. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/201481878/florentine-bulcke> (Дата звернення: 16.05.2020).
303. Friedrich Jebens. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/friedrich_jebens (Дата звернення: 16.05.2020).
304. Genealogisch-diplomatisches Jahrbuch für den Preußischen Staat und zunächst für dessen Adel und die höheren Stände überhaupt. II. Berlin: Verlag von Carl Heymann, 1843.
305. Genealogisch-historisch-statistischer Almanach für das Jahr 1848. Weimar: Landes-Industrie-Comptoirs, 1848. 845 s.
306. Hamburgischer Staats-Kalender auf das Jahr 1841. Hamburg: Nestler & Melle, 1841. 111 s.
307. Hamburgischer Staats-Kalender auf das Schaltjahr 1856. Hamburg: Nestler & Melle, 1856. 134 s.
308. Handbuch für Preußische Konsular-Beamte, Rheder, Schiffer und Befrachter. Berlin: Reimer, 1847. XII, 718 s.
309. Handel und Schiffahrt von Odessa, Taganrog und Berdiansk in 1867. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1868. Nr. 31. S. 163-166.
310. Handels-Archiv. Sammlung der neuen auf Handel und Schiffahrt bezüglichen Gesetze und Verordnungen des In- und Auslandes und Statistische Mittheilungen über

den Zustand und die Entwicklung des Handels und der Industrie in der Preussischen Monarchie. Berlin: Hermann Schultze, 1849.

311. Handels-Archiv. Sammlung der Neuen auf Handel und Schiffart bezüglichen Gesetze und Verordnungen des In- und Auslandes und Statistische Mittheilungen über den Zustand und die Entwicklung des Handels und der Industrie in der Preussischen Monarchie. Berlin: Wilhelm Besser, 1848.

312. Illustrierter Kalender für 1849: Jahrbuch der Ereignisse, Bestrebungen und Fortschritte im Völkerleben und im Gebiete der Wissenschaften, Künste und Gewerbe. Leipzig: J.J. Weber, 1849.

313. Intelligenzblatt № 120 der St. Petersburgische Zeitung. 1835. S. 421.

314. Jahresbericht des Königl. Preußischen Konsulats zu Odessa für 1856. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1857. Nr. 11. S. 275-278.

315. Jahresbericht des Preuß. Konsulates zu Odessa für 1857. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1858. S. 257.

316. Jahresbericht des Preußischen General-Konsulats zu Odessa für 1861. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1862. № 18. S. 364-365.

317. Jahresbericht des Preußischen General-Konsulats zu Odessa für 1861. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1862. Nr. 18. S. 364-365.

318. Jahresbericht des Preußischen General-Konsulats zu Odessa für 1863. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1864. Nr. 23. S. 461-462.

319. Jahresbericht des Preußischen General-Konsulats zu Odessa für 1864. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1865. Nr. 28. S. 71-74.

320. Jahresbericht des Preußischen General-Konsulats zu Odessa für 1865. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1866. Nr. 21. S. 576-577.
321. Jahresbericht des Preußischen Konsulats zu Odessa für 1860. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1861. Nr. 18. S. 435-436.
322. Jahresbericht des Preußischen Konsulats zu Odessa für 1862. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1863. № 35. S. 196-199.
323. Jahresbericht des Preußischen Konsulats zu Odessa für 1866. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1867. Nr. 27. S. 22-23.
324. Jahresbericht des Vice-Konsulats des Norddeutschen Bundes zu Odessa für 1868. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrs-Anstalten*. 1869. Nr. 23. S. 553-554.
325. Karl Bulcke. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/karl_bulcke (Дата звернення: 16.05.2020).
326. Koefoed, B. *Haandbog for Kjøbmænd, Søfarende og Toldofficianter, etc. Samling af Love vedkommende Handel, Skibsfart og Toldvæsen... Udgave. Med et Anhang*. Christiania, 1848. 408 s.
327. *Königlich Preußischer Staats-Anzeigen*. 1858. № 305. S. 2485.
328. *Königlich Preußischer Staats-Anzeigen*. 1861. № 56. S. 411.
329. *Königlich Preußischer Staats-Anzeigen*. 1862. № 17. S. 111.
330. *Königlich Preußischer Staats-Anzeigen*. 1864. № 108. S. 1181.
331. Kurfürstlich Hessisches Hof- und Staatshandbuch auf das Jahr 1840. Cassel: Waisenhaus, 1840.
332. Kurfürstlich Hessisches Hof- und Staatshandbuch auf das Jahr 1844. Cassel: Waisenhaus, 1844.
333. Kurfürstlich Hessisches Hof- und Staatshandbuch auf das Jahr 1845. Cassel: Waisenhaus, 1845.

334. Leeds Russian Archive Collections // Library. University of Leeds. URL: <https://library.leeds.ac.uk/special-collections/collection/728> (Дата звернення: 26.03.2020).
335. Lübeckischer Staats-Kalender auf das Jahr 1847. Lübeck: Schmidt, 1847. 118 s.
336. Manuel pratique du consulat: ouvrage consacré spécialement aux consuls de Prusse et des autres états formant le Zollverein, ou l'Association de douanes et de commerce allemande: suivi d'un tableau des consulats qu'ont les états de cette union a l'étranger / par F.A. de Mensch. Leipzig: F.A.Brockhaus, 1846. 257 p.
337. Maria Claassen. URL: <https://gw.geneanet.org/freimer1?lang=en&pz=richard&nz=reimer&ocz=1&p=maria&n=claaszen&oc=8> (Дата звернення: 17.05.2020).
338. Martha Jebens. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/martha_jebens (Дата звернення: 16.05.2020).
339. Mary Emily Ropes // Curiosmith. URL: <https://curiosmith.com/pages/mary-emily-ropes> (Дата звернення: 26.03.2020).
340. Mirosław Gliński. Bulcke Carl Heinrich jr. URL: https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=BULCKE_CARL_HEINRICH_jr (Дата звернення: 17.05.2020).
341. Mirosław Gliński. Prowe Ferdinand Carl. URL: https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=PROWE_FERDINAND_CARL (Дата звернення: 17.05.2020).
342. *Missionary journal of the Rev. Joseph Wolff, missionary to the Jews*. Vol. III. London, 1829.
343. Moore J. *A Journey from London to Odessa, With Notices of New Russia, Etc.* Paris, 1833. 320 p.
344. Morton E. *Travels in Russia, and a residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827-1829*. London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, 1830. 486 p.
345. PA 838a D 17 Bock, J.A., *Konsul, Odessa (1), 1843 (Dossier)* // QUERY. Online Archivkatalog des Staatsarchivs Basel-Stadt. URL:

<https://query.staatsarchiv.bs.ch/query/detail.aspx?ID=457040> (Дата звернення: 17.05.2020).

346. Possart P. A. F. K. Die Königreiche Schweden und Norwegen, das Kaiserthum Russland und Königreich Polen, und Freistaat Krakau. Das Kaiserthum Russland. Statistik. Zweite Abtheilung. Erster Theil, Stuttgart: Literatur-Comptoir, 1840.

347. Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten. Jahrgang 1848. Berlin, 1848. S. 335.

348. Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten. Jahrgang 1851. Berlin, 1851. S. 225.

349. Rawson W. On the Prices and Fluctuations of Grain in Prussia and England, from 1816 to 1841. *Journal of the Statistical Society of London*. 1842. Vol. 5. No. 1. Pp. 32-46.

350. Rigler J. Die Homöopathie und ihre Bedeutung für das öffentliche Wohl. Berlin: A. Hirschwald, 1882. 154 S.

351. Rigler J. Bemerkungen über die Freigebung der ärztlichen Praxis, gr. 8. 1872. 8 s.

352. Rigler J. Die im Eisenbahndienst vorkommende Berufskrankheit und Mittel zu ihrer Abhilfe. Berlin: Reimer, 1880. 52 s.

353. Rigler J. Über die Folgen der Verletzungen auf Eisenbahn Insbesondere Der Verletzungen Des Rückenmarks: Mit Hinblick Auf Das Haftpflichtgesetz. Berlin: G. Reimer, 1879. 132 s.

354. Ropes family papers // Massachusetts Historical Society. URL: <https://www.masshist.org/collection-guides/view/fa0325> (Дата звернення: 26.03.2020).

355. Transformation on the Southern Ukrainian Steppe: Letters and Papers of Johann Cornies, Volume I: 1812-1835 / Ed. by H. L. Dyck, I. I. Epp, J. R. Staples. Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 2015. 576 p.

356. Transformation on the Southern Ukrainian Steppe: Letters and Papers of Johann Cornies, Volume II: 1836-1842 / Ed. by H. L. Dyck, I. I. Epp, J. R. Staples. Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 2020. 686 p.

357. Urry J. Listing of sources in the Odessaer Zeitung (1863-1914) held on microfilm in the Centre for MB Studies, Winnipeg, Canada. URL: <https://www.yumpu.com/de/document/read/4254603/held-on-microfilm-in-the-centre-for-mb-studies-winnipeg-canada> (Дата звернення: 24.04.2020).
358. Verzeichniss der am 1. Januar 1861 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten”, *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1861. № 3. S. 56.
359. Verzeichniss der am 1. Januar 1863 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1863. № 1. S. 5.
360. Verzeichniss der am 1. Januar 1864 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1864. № 21. S. 5.
361. Verzeichniss der am 1. Januar 1866 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1866. № 4. S. 5.
362. Verzeichniss der am 1. Januar 1867 in Auslande angestellten Preussischen Consular-Beamten. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1867. № 3. S. 5.
363. Verzeichniss der bis zum 3. Juli 1869 ernannten Consuln des Norddeutschen Bundes. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1869. № 31. S. 4.
364. Verzeichniss der Consuln des Norddeutschen Bundes. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1870. № 11. S. 6.
365. Verzeichniss der Consuln des Norddeutschen Bundes. *Preussisches Handelsarchiv. Wochenschrift für Handel, Gewerbe und Verkehrsanstalten*. 1871. № 3. S. 5-6.
366. Verzeichniss der Kaiserlich Deutschen Consulate. Januar 1872. Berlin: Auswärtiges amt des Deutschen Reiches, 1872.

367. Verzeichniss der Kaiserlich Deutschen Consulate. Januar 1873. Berlin: Auswärtiges amt des Deutschen Reiches, 1873.
368. Verzeichniss der Kaiserlich Deutschen Consulate. Januar 1873. Berlin: Auswärtiges amt des Deutschen Reiches, 1873.
369. Verzeichniß der Königl. Preußischen Consuln und Agenten. *Regierungsblatt für das Königreich Württemberg*. 1835. № 39. S. 376.
370. von Klein K. C. *Neuer Nekrolog der Deutschen. Dritter Jahrgang, 1825*. Zweites Seft. Ilmenau: Bernhard Friedrich Voigt, 1827. S. 1326-1334.
371. von König B. W. *Preußens Consular-Reglement nach seiner heutigen Geltung und in seiner heutigen Anwendung*. Berlin: Decker, 1854. 388 s.
372. von Thielmann F. *Der Handel Russlands mit Europa im letzten Jahrzehnt. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*. 1873. Bd. 29. № 4. 1873.
373. Whishaw Collection // Library. University of Leeds. URL: <https://explore.library.leeds.ac.uk/special-collections-explore/20462> (Дата звернення: 26.03.2020).
374. William J. *Tracts relating to the corn trade and corn laws: including the second report ordered to be printed by the two houses of Parliament*. London: John Murray, Albemarle-Street, 1828. 42 p.
375. *Wohnungs-Anzeiger von der See- und Handelsstadt Danzig nebst den Vorstädten pro 1867/68*. Danzig, 1867.
376. *Zweite Beilage zum Königlich Preußischer Staats-Anzeigen*. 1868. № 74. S. 1305.

Література

377. Агстнер Р. *Von Kaisern, Konsuln und Kaufleuten: Österreich und die Ukraine 1785-2010 / Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785-2010*. Wien-Berlin: LIT Verlag GmbH&Co. KG, 2011. 409 с.
378. Араджиони М. А. *Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.)*. Симферополь: Издательский Дом “Амена”, 1999. 132 с.

379. Архіви консульських установ іноземних держав як джерело до вивчення української історії XIX – початку XX століть / За ред. Вадима Ададурава. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 152 с.
380. Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. Одесса: Типо-литография “Техник”, 1911. 115 с.
381. Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. *Киевская старина*. 1889. № 4. С. 27-55.
382. Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. *Киевская старина*. 1889. № 5. С. 438-484.
383. Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. *Киевская старина*. 1889. № 6-7. С. 110-148.
384. Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю): перші ростки її культурного розвитку. Херсон: “Союз”, 1920. 210 с.
385. Бачинська О. «Подих» Січневого повстання у Південній Україні та прикордонні (60-70-ті роки XIX ст.). Українські виміри Січневого повстання 1863-1864 рр.: колективна монографія / За ред. О. Реєнта, Б. Янишина. Рига, Латвія : Baltija Publishing, 2024. С.111-128.
386. Бачинська О. А., Гончарук Т. Г., Гуцалюк С. Б., Кіров А. І., Мисечко А. І., Новікова Л. В., Полторак В. М. Одеса козацька. Наукові нариси. Видання друге, змінене і доповнене. Одеса: Фенікс, 2008. 240 с.
387. Бернштейн С. Одесса. Историко-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. Одесса: Типография Л. Нитче, 1881. 143 с.
388. Білоусова Л. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств у Одесі в XIX – на початку XX століть. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2015. Вип. 24. С. 374-390.
389. Васильев К. Поляки в Одессе: врачи и фармацевты (до 1920 г.) // *Поляки на півдні України: історія та сьогодення*: в 2 т. Т. 1. Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. С. 211-230.
390. Ващенко В. П. Розвиток капіталістичної промисловості і торгівлі в містах Південної України в дореформенний період (к. XVIII – 1861). Одеса, 1971. 301 с.

391. Ващенко В. П. Роль міст у розвитку внутрішньої торгівлі на Півдні України в дореформений період. *Праці Одеського університету*. 1961. Т. 151. Вип. 3. С. 86-97.
392. Вергунов В. А. «Барон А.А. Мас (1836-1903) – великий землевласник, громадський діяч та один із організаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні» // *Професор В.О. Поггенполь – учений, метеоролог, фенолог, кліматолог, викладач, інспектор Уманського училища землеробства і садівництва : матеріали круглого столу, 18 верес., 2014 р.* Умань: РВВ Уман. НУС, 2014. С. 59-64.
393. Вергунов В. А. Деробчинське дослідництво барона А.А. Маса для потреб вітчизняного сільського господарства. *Історія науки і техніки*, 2015. Вип. 6. С. 137-150.
394. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 482 с.
395. Верменич Я. В. Південна Україна: взаємовпливи держав та культур на цивілізаційному пограниччі. Аналітична записка / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 81 с.
396. Вовчук Л. А. Становлення дипломатичних установ у портових містах Чорноморського-азовського басейну Російської імперії (1785-1919 рр.). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2013. Вип. 3.34. С. 210-218.
397. Вовчук Л. Діяльність консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.): дис... на канд. іст. наук: 07.00.02. Миколаїв, 2013. 200 с.
398. Вовчук Л. Іспанські консули Південної України XIX – поч. XX ст. // *Південна Україна в міжнародних відносинах: історія та сучасність. Збірник матеріалів V регіональної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (21-22 березня 2012 року)* / За ред. О.П. Тригуба, Т.Є. Богданової. Миколаїв: б.в., 2012. С. 26-30.

399. Вовчук Л. Консули іноземних держав у громадсько-культурному житті Миколаєва (друга половина XIX – 1919 р.) // *Аркасівські читання: матеріали I Міжнародної наукової конференції (14-15 квітня 2011 р.)*. Миколаїв: МДУ імені В.О. Сухомлинського, 2011. С. 168-171.
400. Вовчук Л. Консульські установи Миколаєва (1860-1919 рр.) // *«Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 65-й річниці визволення Одеси від окупантів (Одеса, 10-11 квітня 2009 р.)*. Одеса: «ВМВ», 2009. С. 38-43.
401. Вовчук Л. Німецькі консули на Півдні України (XIX – поч. XX ст.) // *Всеукраїнська науково-методична конференція «Могилянські читання – 2015: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»*: [збірник тез]. Том 5. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 4.
402. Вовчук Л. Російсько-американські дипломатичні зв'язки (1832-1919 рр.): на матеріалах Південної України. *Емінак*. 2009. № 1-4(4). С. 73-79.
403. Вольфганг С. Хлебные экспорты Черноморско-Азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834-1914 // *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII-XIX ст. Збірник наукових статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 169-171.
404. Гавриил (Розанов В. Ф.), архиепископ Тверский и Кашинский. Продолжение очерка истории о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837 годы. Тверь: Типография губернского правления, 1857. 88 с.
405. Говоров Д. Историческая записка о Керченском Кушниковском девичьем институте с основания его в 1835 до 1885 г. Керчь: Типография А. В. Холева, 1886. 113+40 с.
406. Гончарук Г. И., Нагайцев А. Е. Историография Одесских фабрик и заводов: Монография. Одесса: Астропринт, 2004. 215 с.

407. Гончарук Т. Г. Деякі аспекти полеміки щодо Одеського порто-франко на сторінках преси XIX століття. *Записки історичного факультету*. 1999. Вип. 8. С. 823-826.
408. Гончарук Т. Г. Одеське порто-франко (1819-1859 рр.) та його вплив на економіку України (вивчення проблеми в літературі XIX століття та історіографії). *Записки історичного факультету*. 1999. Вип. 7. С. 64-69.
409. Гончарук Т. Стаття на шпальтах «Одесского вестника» про шкідливість панування іноземців в зовнішній торгівлі Одеси. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. 2019. Вип. 26. С. 110-117.
410. Гребцова И. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст.: Монография. Одесса: Астропринт, 2006. 320 с.
411. Гринчак М. О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя: автореф. дис... на канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2008. 21 с.
412. Губарь О. Путеводитель по пушкинской Одессе. *Одесский альманах «Дерибасовская-Ришельевская»*. 2016. № 64.
413. Губарь О. Функции Одесского строительного комитета в контексте истории градостроительства Одессы. *Одесский альманах «Дерибасовская-Ришельевская»*. 2012. № 49. С. 6-31.
414. Губарь О. Функции Одесского строительного комитета в контексте истории градостроительства Одессы. *Одесский альманах «Дерибасовская-Ришельевская»*. 2011. № 47. С. 25-40.
415. Губарь Олег. Путеводитель по пушкинской Одессе. *Одесский альманах «Дерибасовская-Ришельевская»*. 2017. № 71. С. 16-18.
416. Губарь Олег. Путеводитель по пушкинской Одессе. *Одесский альманах «Дерибасовская-Ришельевская»*. 2018. № 72.
417. Гусаров Ф., Чуистова Л. Керчь. Историко-краеведческий очерк. Симферополь: Крымиздат, 1955. 248 с.

418. Дербчинское опытное поле барона Ар. Ар. Маса / сост. В. Ротмистров; изд. бар. Ар. Ар. Мас. Киев: Товарищ. печат. дела и торговли И.Н. Кушнерев, 1889. 73 с.
419. Дербчинское опытное поле барона Ар. Ар. Маса / сост. Ф.Л. Любанский; изд. барона Ар. Ар. Маса. Киев: Тип. П. Барского, 1896. 185 с.
420. Дербчинское опытное поле барона Ар. Ар. Маса. Вып. III. / сост. С. Горбатовский. Киев: Тип. П. Барского, 1890. 80 с.
421. Дерибас А. М. Старая Одесса. Забытые страницы: Ист. очерки и воспоминания. Київ: Мистецтво, 2005. 416 с.
422. Діанова Н. М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2003. 20 с.
423. Діанова Н. Особливості формування населення Одеси (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Чорноморська минушина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України*. 2007. Вип. 2. С. 50-62.
424. Дмитрієв В. В. Градоначальства півдня України в XIX – на початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Дніпропетровськ, 2003. 20 с.
425. Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник: в 2 т. Т. 1. / Упор. І. Лиман. Київ: Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2013. 382 с.
426. Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник: в 2 т. Т. 2. / Упор. І. Лиман. Київ: Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2016. 496 с.
427. Дружинина Е. И. Южная Украина 1800-1825 гг. Москва: Наука, 1970. 383 с.
428. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825- 1860 гг. Москва: Наука, 1981. 215 с.
429. Дружкова І. С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2004. 20 с.

430. Живописная Россия: в 12 т. Т. V. Часть вторая. Малороссия и Новороссия. Бессарабская, Херсонская, Екатеринославская и Таврическая губернии. Санкт-Петербург: Типография Товарищества М. О. Вольф, 1898. 298 с.
431. Загоруйко В. А. По страницам истории Одессы и Одесщины. Выпуск второй. Период промышленного капитализма. Разночинский этап освободительного движения (1861-1895). Одесса: Одесское книжное издательство, 1960. 152 с.
432. Зеленецкий К. Записки о бомбардировании Одессы, 10 апреля 1854 года. Одесса: типография Францова и Нитче, 1855. 116 с.
433. Зенкевич Х. Краткий исторический очерк Керчи // *Памятная книжка Керч-Еникальского градоначальства. Издание Керченского статистического комитета*. Керчь: типография Х. Н. Лаго, 1914.
434. Зенкевич Х. Х. Керчь в прошедшем и настоящем. Историко-археологический и географический очерк с приложением описания достопримечательностей города и его окрестностей, хронологического указателя и статистических сведений и с рисунками. Керчь: Типо-литография Х.Н. Лаго и Ко, 1894. VI+162+2 с.
435. Зенкевич Х. Х. Тридцатилетие Керченской Александровской гимназии (1863-1893). Краткая историческая записка. Керчь: Скоропечатная типография, 1894. 44 с.
436. Золотов В. А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60 – 90-е годы XIX в. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1966. 250 с.
437. Из прошлого Одессы. Сборник статей / Сост. де-Рибас Л. М. Одесса: Типография Л. Кирхнера, 1894. 399 с.
438. Им. «Деребчин», «Стрельники», «Урочище Михайловецкое» («ферма белая» барона Ариста Аристовича Маса и им. «Гута-Краснянская», бар. Елизаветы Оттовны Мас» // Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. Изд. 2-е. Выпуск. 2. Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1901. С. 300-303.

439. История реформатской общины в Одессе // ЕРПЦО. Евангельская Реформатская Пресвитерианская Церковь г. Одессы. URL: http://www.erpco.org.ua/?page_id=404 (Дата звернення: 18.05.2020).
440. Іноземні консульства в Україні до 1991 року. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Іноземні_консульства_в_Україні_до_1991_року (Дата звернення: 18.05.2020).
441. Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область / За ред. Л. Д. Солодовник (гол.) та ін. Київ: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1974. 802 с.
442. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область / За ред. Л. В. Гладка (гол.) та ін. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1969. 910 с.
443. Історія Одеси / За ред. В.Н. Станко (гол.) та ін. Одеса: Друк, 2002. 560 с.
444. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века. 1719- 1858 гг. Москва: Наука, 1976. 307 с.
445. Кабузан В. М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у II половині XVIII – I половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1969. № 12. С. 85-91.
446. Калмакан Н. Малобуялыкские греки: 200 лет на Одессщине: в 3 т. Том 3. Одесса: Атлант, 2013. 373 с.
447. Калустьян Л. Х. Армянская диаспора Одессы. Одесса: Астропринт, 1999. 56 с.
448. Капарулін Ю. «З історії масонства на Півдні України: неопублікована праця О. О. Рябініна-Склярєвського». *Південний архів. Сер.: Історичні науки*. 2009. Вип. 30. 211-217.
449. Карпачев С., Савченко В., Серков А. «Понт Евксинський» (Du Pont Euxin») // Проект «Украина». *Архитекторы, прорабы, работники. А-Г* / Д. Б. Яневский. Харьков: Фолио, 2018.

450. Кашкаєв М. Іноземні консульства в Одесі за документами фонду Управління тимчасового генерал-губернатора (1879-1889 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2017. Вип. 26. С. 374-380.
451. Керченский порт. Памятная книжка Керч-Еникальского градоначальства. Издание Керченского статистического комитета. Керчь: типография Х. Н. Лаго, 1914.
452. Коваль Г. П. Діяльність Одеської міської думи в галузі благоустрою міста в кінці XVIII– на початку XX ст. *Наукові праці: Збірник*. 2001. Т. 10: Історичні науки. С. 37-41.
453. Козирєв В. К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії (XVIII – XX століття). Запоріжжя: Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2002. 373 с.
454. Константинова В. Н. Бердянская мужская гимназия – предшественница Бердянского государственного педагогического университета // *Актуальные проблемы и перспективы современного гуманитарного знания: материалы международной научно-практической конференции (Невинномысск, 26 марта 2009 года)* / Отв. ред. С.Н. Артемов, О.Н. Палиева; НГГТИ. Ставрополь: Литера, 2009. С. 141-145.
455. Константинова В. Н. Гендерный аспект структуры городского населения Таврической губернии в конце XIX века. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2010. №. 2(1). С. 208-213.
456. Константинова В. Н. Городское население Российской империи конца XIX века: гендерный аспект (на примере Екатеринославской губернии). *Женщина в российском обществе*. 2009. №. 4(53). С. 83-93.
457. Константинова В. Н. Северное Приазовье: исследование устной истории как составляющая исторической урбанистики. *Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки*. 2009. №. 2. С. 362-367.
458. Константинова В. Н. Таганрог и города Южной Украины 1861-1870 гг. в материалах Полного собрания законов Российской империи. *Вестник*

Таганрогского государственного педагогического института. Специальный выпуск. 2010. № 2. С. 224-230.

459. Константинова В. Віце-консул Великої Британії у Бердянську Харві Роберт Лоу та його рапорти. *Scriptorium nostrum*. 2016. № 3 (6). С. 76-91.

460. Константинова В. М. “Вікна в Європу”: динаміка зростання чисельності населення портових міст Приазов’я в другій половині XIX – на початку XX ст. *Література та культура Полісся*. 2010. Вип. 58. С. 277-284.

461. Константинова В. М. “Перлина Північного Приазов’я” періоду “великих реформ” (за матеріалами газети “Одеський Вісник”) // *Північне Приазов’я* / За ред. В.В. Крижка, В.А. Папанової та ін. Донецьк-Бердянськ: Норд-Прес, БДПУ, 2008. С. 130-137.

462. Константинова В. М. Бердянськ кінця XIX ст.: особливості складу населення приморського повітового міста Південної України. *Музейний вісник*. 2009. № 9. С. 147-153.

463. Константинова В. М. Вивчення феномена сприйняття урбанізаційних процесів в селянській традиції за матеріалами експедицій по селах Південної України // *Усна історія в науковому дослідженні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Запоріжжя, 23 – 24 травня 2008 року*. Запоріжжя: Тандем-У, 2008. С. 31-33.

464. Константинова В. М. Видовий аналіз законодавчих документів із соціально-економічного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX ст. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини*. 2006. Вип. 16. С. 24-27.

465. Константинова В. М. Від селянської до міської реформи: матеріали щодо міст Південної України в Повному Зібранні законів Російської імперії. *Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць*. 2010. Вип. 31-32. С. 86-93.

466. Константинова В. М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Запоріжжя, 2004. 282 с.

467. Константинова В. М. Джерела локальної історії освіти: проект створення багатотомного археографічного видання з історії Бердянського державного педагогічного університету. *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2009. Т. 19. Кн. 2. Част. 2. С. 372-381.
468. Константинова В. М. Документи Повного Зібрання законів Російської імперії як джерело з історії Азовського козацького війська. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVI. С. 182-186.
469. Константинова В. М. Етнічний склад населення міст Таврійської губернії наприкінці XIX ст. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни*. 2010. Вип. 24. С. 13-18.
470. Константинова В. М. Законодавчі джерела з історії Миколаєва 1870-1881 років. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. 2010. Вип. 127. Т. 140: Історичні науки. С. 112-117.
471. Константинова В. М. Запорозьке козацтво та урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті XVIII століття. *Запорозька старовина*. 2005. Вип. 3. С. 140-143.
472. Константинова В. М. Заселення міст Південної України запорозькими козаками в останній чверті XVIII ст. // *Національна перлина Запорожжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця. Перший міжнародний конгрес: Збірник тез доповідей*. Запоріжжя: ЗДУ, 2004. С. 46 – 47.
473. Константинова В. М. Інформативні можливості матеріалів Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. для вивчення специфіки станової стратифікації міського населення Катеринославської і Таврійської губерній. *Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць*. 2009. Вип. XXX. С. 155-162.
474. Константинова В. М. Колишній директор Катеринославської гімназії Микола Степанович Алаєв: бердянський період діяльності. Історія і культура

Придніпров'я. *Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник*. 2010. Вип. 7. С. 143-148.

475. Константинова В. М. Матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. як джерело для вивчення особливостей етнічного складу міського населення губерній Південної України кінця XIX ст. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2009. № 8(138). Частина 1. С. 119-125.

476. Константинова В. М. Матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. по Херсонщині, Тавриді та Катеринославщині: специфіка етнічного складу міського населення кінця XIX ст. // *Наукові записки. Херсонський краєзнавчий музей*. Херсон: Айлант, 2010. С. 131-141.

477. Константинова В. М. Міська колонізація та колишнє запорозьке козацтво (остання чверть XVIII ст.). *Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ*. 2005. Вип. 2. С. 134-135.

478. Константинова В. М. Основні архівні зібрання документів із соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини*. 2005. Вип. 15. С. 18-24.

479. Константинова В. М. Перше десятиліття міської реформи: південноукраїнські міста в дзеркалі матеріалів Повного Зібрання законів Російської імперії. *Музейний вісник*. 2010. № 10. С. 158-166.

480. Константинова В. М. Південноукраїнська історична урбаністика на межі тисячоліть. *Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. Праць*. 2010. Вип. 47. С. 102-107.

481. Константинова В. М. Південноукраїнські міста в адміністративній системі Російської імперії останньої чверті XVIII ст. *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник*. 2006. Вип. 3. С. 48-54.

482. Константинова В. М. Проблема визначення чисельності населених пунктів міського типу на території Південної України у перші часи після ліквідації

Вольностей Війська Запорозького (до питання про відсутність традиції міського способу буття у запорозького козацтва) // *Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Міжнародна наукова конференція: Тези доповідей*. Одеса, 2005. С. 40-42.

483. Константинова В. М. Проблема визначення чисельності населених пунктів міського типу на території Південної України у перші часи після ліквідації Вольностей Війська Запорозького (до питання про відсутність традиції міського способу буття у запорозького козацтва). *Записки історичного факультету*. 2006. Вип. 17. С. 162-166.

484. Константинова В. М. Публікації “Одеського Вісника” як джерело з історії Бердянська останньої чверті XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXV. С. 214-218.

485. Константинова В. М. Публікації джерел із соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття*. 2008. Вип. 9. С. 230-239.

486. Константинова В. М. Розбудова мережі культурних установ міських поселень Південної України (1861-1904 рр.). *Історичні записки: Збірник наукових праць*. 2010. Вип. 28. С. 43-49.

487. Константинова В. М. Розвиток внутрішньої торгівлі та промисловості у південноукраїнських містах останньої чверті XVIII – середини XIX ст. *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2005. Т. 10. С. 292-304.

488. Константинова В. М. Розвиток шляхів сполучення і транспорту як складова урбанізаційних процесів на півдні України другої половини XIX – початку XX ст. / В.М. Константинова. Література та культура Полісся. 2010. Вип. 61. С. 138-147.

489. Константинова В. М. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на півдні України (друга половина XIX – початок XX століття). *Запоріжжя: Поліграфічна дільниця ЗНТН*, 2011. 100 с.

490. Константинова В. М. Специфіка етнічного складу міського населення Херсонської губернії кінця XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVII. С. 71-76.
491. Константинова В. М. Специфіка етнічного складу населення міст Катеринославщини кінця XIX ст. (за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXVIII. С. 110-116.
492. Константинова В. М. Специфіка містобудування Південної України другої половини XIX – початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXIX. С. 44-48.
493. Константинова В. М. Статус населених пунктів Азовського козацького війська в мережі міських поселень Катеринославської губернії 1860-х рр. // *Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції “Історія запорозького козацтва в пам’ятках та музейній практиці”*. Спеціальний випуск. Запоріжжя: A&V.Art GROUP, 2010. С. 91-93.
494. Константинова В. М. Студії з історії розвитку південного регіону як напрям історіографічних досліджень з соціально-економічного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX ст. *Український історичний збірник*. 2005. Вип. 8. С. 339-347.
495. Константинова В. М. Урбанізаційні процеси на півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис... доктора іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2011.
496. Константинова В. М. Урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті XVIII – середині XIX ст. *Література та культура Полісся*. 2004. Вип. 27. С. 48-52.
497. Константинова В. М. Чиновники, інтелігенція, міщани...: населення Бердянська кінця XIX ст. за статистичними джерелами. *Інтелігенція і влада: громадсько-політ. науковий збірник*. 2010. Вип. 19. С. 24-30.
498. Константинова В., Лиман І. Релігійні традиції запорожців у задунайського козацтва. Чорноморська минувщина. *Записки Відділу історії козацтва на півдні*

України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту Історії України НАН України. 2009. Вип. 4. С. 96-104.

499. Константинова В., Лиман І., Ігнатова А. Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство. Бердянськ: ФО-П Ткачук О. В., 2016. 184 с.

500. Константинова В.М. Інформативні можливості джерел щодо торговельного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2005. Вип. XIX. С. 76-80.*

501. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. 596 с.

502. Корзун О. В. Внесок приватної ініціативи у розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі Дербчанського дослідного поля барона Аріста Маса)». *Історія української науки на межі тисячоліть. 2009. Вип. 40. С. 123-129.*

503. Корченев В. Масоны в Одессе. URL: <http://viknaodessa.od.ua/old-photo/?masonry-v-odesse> (Дата звернення: 29.04.2020).

504. Корченев В. Одесса в медалях, жетонах, знаках. 1817-1941: каталог. Изд. 2-е, улучшенное. Одесса: Симэкс-принт, 2018. 627 с.

505. Коханский В. Одесса за 100 лет (“Одесса и ее окрестности”). Исторический очерк и иллюстрированный путеводитель на 1894 г. Одесса: Типография П. Францова, 1894. 135+384+192 с.

506. Крижановська О. О. Історія масонства в Україні: інформаційно-довідковий словник. Київ: [б.в.], 1997. 61 с.

507. Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2014. 707 с.

508. Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи

збереження та відновлення». м. Київ, 12 листопада 2015 р. / Упоряд. С. І. Кот, Г. В. Боряк; Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2016. 90 с.

509. Левчишена О. М., Поспелов А. С. Одеса – моє місто рідне. Навчальний посібник для учнів 8-х класів. URL: http://odessa.gutenbergz.com/book/chapter_7/chapter.html (Дата звернення: 29.04.2020).

510. Лиман І. І. На захисті інтересів Великої Британії у Північному Приазов'ї: консул Джеймс Ернест Наполеон Зораб. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2015. № 2. С. 139-156.

511. Лиман І. Консули та громада: «грецька» історія портового міста Бердянськ. *Ab urbe condita: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.: збірка матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя*. Запоріжжя: АА Тандем, 2020. С. 228-231.

512. Лиман І. Південний казан. *Український тиждень*. 2010. № 50. С. 46-47.

513. Лиман І., Константинова В. Британський консул у Бердянську Вільям Георг Вагстаф. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 3. С. 72-90.

514. Лиман І., Константинова В. Грецька громада та консули Греції у Бердянську XIX – початку XX століття. Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2020. 494 с.

515. Лиман І., Константинова В. З'єднуючи Британську, Російську і Німецьку імперії: родина британського віце-консула Джона Грієвза в авангарді модернізації на Півдні України. *Україна модерна*. 2018. № 25. С. 194-222.

516. Лиман І., Константинова В. Німецькі консули в Північному Приазов'ї. Дніпро: ЛІРА, 2018. 500 с.

517. Лиман І., Константинова В. Український Південь очима консулів Британської імперії 19 – початку 20 ст. Том 1: Британські консули в портовому місті Бердянську. Київ, 2018. 630 с.

518. Лиман І., Константинова В., Данченко Є. Британський консул і промисловець Джон Грієвз. Бердянськ: Видавець Ткачук О. В., 2017. 200 с.

519. Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860 – 1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). Київ-Донецьк: ТОВ “ВПП “Промінь””, 2008. 496 с.
520. Любартович В. А., Юхименко Е. М. «Прове» // *Большая российская энциклопедия*. URL: https://bigenc.ru/domestic_history/text/3178647 (Дата звернення: 16.05.2020).
521. Любартович В. А., Юхименко Е. М. Немецкий купеческий род Прове: два века с Москвой. Москва: Изд. дом ТОНЧУ, 2008. 248 с.
522. Лях С. Р. Публікації з історії Південної України в періодиці 1991 – 1995 років. Бібліографічний огляд // *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX ст.* Вип. 1. Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1996. С. 153-166.
523. Малініна А. Карл Генріх Бульке Пруський віце-консул у Одесі. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки. 2025. Вип. 69. С. 103-110.
524. Малініна А. Пруський вице-консул Александр Ріглер. Українські історичні студії. 2025. Т. 17. Вип. 59. С. 39-48.
525. Малініна А. Пруський консул в Одесі Жан (Іоан) Валь. Вісник Маріупольського державного університету, Серія: Історія. Політологія. 2024. №40. С. 58-67. 3.
526. Малініна А. Пруський консул у Керчі Едвард Кеттлі та його родина. Вчені записки Таврійського Національного Університету імені В.І. Вернадського. серія: Історичні Науки. 2025. Т. 36(75). № 1. С. 97-102.
527. Малініна А. Пруський консул в Одесі Іоган Альбрехт Бок. Вісник науки та освіти. Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія». 2025. Том. 1. Вип. 31. С. 2216-2226.
528. Малініна А. Регламентація статусу та повноважень консулів Пруссії в Чорноморських портових містах Півдня України (1818-1868). Наукові праці

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. 2025. Вип. 46. С. 91-102.

529. Маркевич А. И. Гоголь в Одессе. Произнесено в зале Императорского Новороссийского университета 17-го марта 1902 года, в день университетских поминок о Гоголе. Одесса: «Экономическая» типография, 1902. 52 с.

530. Матвійшин Я. Давня Туреччина за матеріалами Людвіка Набеляка, Вацлава Жевуського, Казимира Тишковського та Григорія Волконського. URL: https://www.academia.edu/34723751/Matviji%C5%9Dyp_Jaroslav._TURKA_IMPERI_O_la%C3%B9_materialoj_de_L.NABIELAK_W._RZEWUSKI-emir_%D0%9A._TYSZKOWSKI_kaj_H.VOLKONSKYJ..docx (Дата звернення: 29.04.2020).

531. Мельник Н. В. Архитектура комплексов общественно-жилой застройки городов юга Украины конца XVIII – начала XX века (на примере городов Херсона, Николаева, Одессы): дис. ... канд. архитектуры: 18.00.01. Одесса, 2007. 317 с.

532. Морозан В. В. Крупнейшие торгово-банкирские дома Одессы XIX века // *Экономическая история: Ежегодник. 2007*. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 137-192.

533. Мошенский С. З. Рынок ценных бумаг Российской империи. Москва: Экономика, 2014. 560 с.

534. Мошенский, С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. Лондон: Xlibris, 2014. 560 с.

535. Надибська С. Б. Динаміка розвитку зовнішньої торгівлі та промисловості Одеси у пореформений період. *Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова*. 2003. Вип. 13. С. 123-131.

536. Надибська С. Б. Роль міст півдня України у розвитку всеросійського ринку в пореформений період. *Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова*. 2000. Вип. 10. С. 161-171.

537. Надибська С. Б. Роль промисловості в містах півдня України в пореформений період. *Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова*. 2002. Вип. 12. С. 190-198.

538. Надибська С. Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2005. 273 с.
539. Надлер В. К. Одесса в первые эпохи ея существования. Одесса: тип. В. В. Кихнера, 1893. 100 с.
540. Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок / Упор. І. Лиман, В. Константинова. Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2011. 376 с.
541. Немцы России: энциклопедия: в 3 т. Том 2: К-О / Ред. В. Карев. Москва: Издательство «Общественная Академия наук российских немцев», 2004. 747 с.
542. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века). Київ: б. и., 1999. 212 с.
543. Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы, конец XVIII – начало XX века / За ред. Л.А. Дубровина. Симферополь: Доля, 2001. 816 с.
544. Німці Одеси та Одеського регіону: Збірник докладів, зроблених на міжнародних наукових конференціях у Геттінгені (Німеччина) / Упор. А. Айсфельд, Е.Г. Плеська; Наук. ред. Е.Г. Плеська. Одеса: Астропринт, 2003. 440 с.
545. Одесса 1794-1894 / Городское общественное управление. Одесса: Типография А. Шульце, 1895. 836 с.
546. Одесской таможне 200 лет / Ред. М. Н. Ковальчука. Одесса: ОКФА, 1995. 99 с.
547. Оленин К. “Век”. Одесский исторический альбом. 1794-1894. Одесса: Книгоиздательство Г. Н. Каранта, 1894. 122+II с.
548. Парадисопулос С. Эволюция предпринимательской деятельности греков Одессы (XIX в.). // *Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді міжнародної науково-практичної конференції*. Ч. 1. Херсон, 1997. С. 249-258.
549. Плесская Э. Г. Одесские немцы вчера и сегодня. Одесса: Астропринт, 2010.

550. Плесская Э., Черпняк Д. Причерноморские немцы: жизнь и деятельность в Одессе и регионе. Выставка, посвященная 200-летию основания Одессы. Одесса-1994. URL: <http://sobor.narod.ru/txt/odessa/dutch.html> (Дата звернення: 29.04.2020).
551. Пономаренко Р. О. Розвиток залізничного транспорту Півдня та Сходу України в другій половині XIX століття – на початку XX століть: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 2007. 21 с.
552. Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона. 1803-2003; Библиографический указатель / Сост. В. Самодурова, А. Айсфельд, Н. Шевчук; Научн., ред. и вступ, ст. А. Айсфельд, Н. Шевчук. Одесса: Астропринт, 2003. 312 с.
553. Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г. Одессы и региона, 1803-1917: библиографический указатель / сост. В. В. Самодурова. Одесса: АстроПринт, 1999. 190 с.
554. Прошлое и настоящее Одессы. Издание Одесской городской аудитории народных чтений ко дню столетнего юбилея г. Одессы (1794 – 1894) / Сост. С.Ч. Одесса: Типография Л. Кирхнера, 1894. 49 с.
555. Р. История Керчи и ее окрестностей в древние, средние и нове времена. *Полицейский листок Керчь-Еникальскаго градоначальства*. 1860. № 7. С. 27.
556. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.): Монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
557. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга: в 19 т. Т. 14. Новороссия и Крым / Под ред. В. П. Семенова-Тян-Шанского. Санкт-Петербург: Издательство А.Ф. Дебриена, 1910. 981 с.
558. Савченко В. А. Масонское движение в Одессе. URL: <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/masonskoe-dvizhenie-v-odesse.html> (Дата звернення: 29.04.2020).
559. Савченко В. Україна масонська. Київ: Нора-Друк, 2008. 336 с.
560. Сапожніков І. Українські козаки в Хаджибеї та Одесі (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Київська старовина*. 1998. Вип. 3. С. 11-25.

561. Семенов-Тянь-Шанский В. П. Город и деревня в Европейской России. Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума, 1910. 212 с.
562. Серков А. Вальб, Жан (Иоанн) // *Проект «Украина». Архитекторы, прорабы, работники. А-Г* / Д. Б. Яневский. Харьков: Фолио, 2016.
563. Серков А. И. Русское масонство: 1731-2000: энциклопедический словарь. М.: РОССПЭН, Российская политическая энциклопедия, 2001. 1222 с.
564. Скальковский А. А. Взгляд на состояние Новороссийского края и Бессарабии в 1862 г. // *Новороссийский календарь на 1867 год* / Под ред. о. И. Федорова. Одесса: Типография Л. Нитче, 1866. С. 62-71.
565. Скальковский А. А. Опыт Статистического описания Новороссийского края: в 2 ч. Ч. 1. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. Одесса: Типография Л. Нитче,, 1850. 366 с.
566. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. (1731 – 1823): в 2 ч. Ч. 1. Одесса: Городская типография, 1836. XIV + 289 с.
567. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1731 – 1823): в 2 ч. Ч. 2. Одесса: Городская типография, 1838. VIII + 351 с.
568. Скальковский А. Из портфеля первого историка г. Одессы. *Из прошлого Одессы* / Сост. Л.М. де-Рибас. Одесса: тип. Л. Кирхнер, 1894. С. 206-209.
569. Скальковский А. Коммерческое народонаселение города Одессы (Окончание). *Одесский Вестник*. 20.I.1845
570. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793 – 1823. Одесса: Городская типография, 1837. 296 с.
571. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. Аналітична доповідь / Відп. ред. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2016. 616 с.
572. Смолянинов К. История Одессы. Одесса: Городская типография, 1853. 239 с.

573. Солодова В. «Немецкие этнографические экспозиции в музеях Юга Украины». *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. URL: <http://www.history.odessa.ua/publication1/stat03.htm>.
574. Степаненко Г. А. Одесса, XIX век. Киев: ООО “3 Медиа”, 2004. 168 с.
575. Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей и с видами Одессы. Одесса: Типография Л. Нитче, 1894. 113 с.
576. Стременовский С. Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия. Историко-правовое исследование. Одесса: Юридична література, 2002. 158 с.
577. Схід і Південь України: час, простір, соціум: в 2 т. Т. 1. / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2014. 378 с.
578. Схід і Південь України: час, простір, соціум: в 2 т. Т. 2. Матеріали до бібліографії / ред. В. І. Попик. Київ: НАН України. Інститут історії України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2016. 944 с.
579. Тригуб О. П. «Почесні шпигуни» (розвідницька діяльність іноземних консулів на Півдні України на початку XX ст.). Гілея: науковий вісник. 2013. Вип. 67. С. 48-53.
580. Українське порто-франко. *Наукові студентські праці з вітчизняної історії*. 2016. Вип. 3. С. 6.
581. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. «Масоны в Одессе в XIX-XX столетии». *Порто-франко*. 2006. № 22(818).
582. Феденко О. Відкриття та діяльність італійських консульств в Одесі наприкінці XVIII – початку XX ст. *Краєзнавство*. 2015. № 1-2. С. 47-52.
583. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей: Монографія. Одеса: Астропринт, 2002. 400 с.
584. Хромов А. В. Документи Державного архіву Одеської області до біографії одеського поліцмейстера Василя Федоровича Гельмерсена. *Інтелігенція і влада*. 2017. Вип. 37. 186-195.
585. Хронологический указатель важнейших событий в жизни г. Керчи с основания Пантикапеи до 1913 года // *Памятная книжка Керч-Еникальского*

градонаачальства. Издание Керченского статистического комитета. Керчь: типография Х. Н. Лаго, 1914.

586. Циберт В. М. “Грамота на права и выгоды городам Российской империи” як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2002. Вип. XIV. С. 25-29.

587. Циберт В. М. “Грамота на права и выгоды городам Российской империи” як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2002. Т. XIV. С. 25-29.

588. Циберт В. М. Військово-топографічні описи Катеринославської губернії, зібрані офіцерами Генерального штабу, як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України першої половини XIX століття // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д. Осипенко. Історія. Бердянськ, 2001. С. 44-52.

589. Циберт В. М. Військово-топографічні описи Південної України першої половини XIX століття. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття*. 2001. Вип. 6. С. 228-230.

590. Циберт В. М. Дипломатичний аналіз указів вищих органів влади з соціально-економічної історії міст Південної України першої половини XIX століття // *Історична наука: проблеми розвитку. Секція “Всесвітня історія”*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Луганськ: СНУ, 2002. С. 169-172.

591. Циберт В. М. Дослідження Я. Новицького з історії південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX століття // *Матеріали перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р., м. Запоріжжя*. Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2002. С. 64-68.

592. Циберт В. М. Етнічний склад торгівельно-промислової буржуазії південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття // *Державна етносоціальна політика: правовий та культурологічний*

аспекти в умовах Півдня України. *Збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції 4-5 жовтня 2001 року, м. Запоріжжя*. Запоріжжя, 2001. С. 36-38.

593. Циберт В. М. Єврейське населення міст Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття // *Шестые Запорожские еврейские чтения*. Запорожье: Диво, 2002. С. 128-133.

594. Циберт В. М. Історіографія досліджень з соціально-економічної історії міст Катеринославської губернії останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття. *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. 2002. Вип. 10. С. 85-88.

595. Циберт В. М. Міста в системі державного управління Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століття // *Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука. Тези доповідей на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції, присвяченій 10-річчю незалежності України. 31 травня 2001 року*. Запоріжжя: Просвіта, 2001. С. 188-189.

596. Циберт В. М. Місце південноукраїнських міст у соціально-економічному розвитку регіону останньої чверті XVIII – середині XIX століття. *Студії з історії Степової України*. 2003. Вип. 1. С. 32-35.

597. Циберт В. М. Особливості економічного розвитку міст Херсонської губернії у першій половині XIX століття. *Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки*. 2003. Вип. 12. С. 154-157.

598. Циберт В. М. Особливості соціально-економічного та адміністративного розвитку Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX століття // *Україна: вчора, сьогодні, завтра: Збірник наукових праць* / За ред. В. М. Вашкевича та ін. Запоріжжя, 2003. С. 134-141.

599. Циберт В. М. Соціальний розвиток південноукраїнських міст першої половини XIX століття. *Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*. 2002. Вип. 46. С. 37-41.

600. Циберт В. М. Становлення органів самоврядування міст Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2003. Вип. 16. С. 30-34.
601. Цибуленко Л. О. Міста у процесі колонізації Півдня України у кінці XIX та початку XX ст. // *Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді міжнародної науково-практичної конференції*. Ч. 1. Херсон, 1997. С. 162-165.
602. Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры, 1794- 1881. Москва: Гешарим, 1995. 208 с.
603. Чередниченко Г. Иностранные консульства в Николаеве как культуро-историческое явление XIX-XX столетий. *Краєзнавчий альманах*. 2004. №1. С. 61-67.
604. Чередниченко Г. Консульський квартал. *Николаевские новости*. 2004. 24-28 мая. С. 3.
605. Черемісін О. В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785 – 1870 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2006. 18 с.
606. Чижевич О. О. Город Одесса и одесское общество (1837-1877) // *Из прошлого Одессы* / Сост. Л.М. де-Рибас. Одесса: тип. Л. Кирхнер, 1894. С. 1-95.
607. Чума Б. Діяльність Луїса дель Кастильйо на посаді першого консула Королівства Іспанії в Одесі (1804-1825 рр.). *Гуржіївські читання: Збірник наукових праць*. 2011. Вип.4. С. 278-281.
608. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2005. 427 с.
609. Шаригіна О. А. Історіографія розвитку залізничного та морського транспорту на півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXVIII. С. 464- 468.

610. Шевченко А. М. Зовнішня торгівля портів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2008. 16 с.
611. Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2010. 266 с.
612. Шевченко В. Участь одеських банкірів єврейського походження у соціальній доброчинності (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Актуальні питання всесвітньої та зарубіжної історії: Збірник наукових праць*. 2007. Вип. 10. С. 168-177.
613. Шевчук-Бєла Я. В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008. 19 с.
614. Шикулов В. А. Эпидемия холеры в Крыму в XIX – XX веках (история и статистика): Становление санитарно-карантинной службы в морских портах Крыма. Симферополь: б. и., 2002. 104 с.
615. Южная столица. Одесса первой половины XIX века в литературных и краеведческих источниках. Одесса: Локид Премиум, Локид-Пресс, 2009. 598 с.
616. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 376 с.
617. Яковлев В. А. «Кое-что об иноплеменниках в истории г. Одессы». *Из прошлого Одессы* / Сост. Л. М. де-Рибас. Одесса: типография Л. Кирхнера, 1894. С. 388-390.
618. Яневский Д. Б. Проект «Украина». Архитекторы, прорабы, работники. П-Я. Харьков: Фолио, 2017. 301 с.
619. Яневский Д. Б. Проект «Украина». Архитекторы, прорабы, работники. А-Г. Харьков: Фолио, 2018. 304 с.
620. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и Комп., 1870. 414 с.
621. Янсон Ю. Э. Днестр: его место в сельском хозяйстве и торговле. *Сокирянщина: Історико-краєзнавчий альманах*. 2011. Вип. 4. С. 202.

622. Abrahams D.-Z. L. James Finn: Her Britannic Majesty's Consul at Jerusalem Between 1846 and 1863. *Transactions & Miscellanies (Jewish Historical Society of England)*. 1978-1980. Vol. 27. Pp. 40-50.
623. An Account of the Recent Progress and Present Extent of Manufactures in Prussia, and of the Trade of the Prussian Commercial Union in Manufactured Goods. *Journal of the Statistical Society of London*. 1839. Vol. 2. No. 3. Pp. 135-172.
624. Anderson K. A Voyage to St. Petersburg. London: Lulu Press, Inc., 2019. 60 p.
625. Anonymous. "Some Account of a Consulate". *Harper's New Monthly Magazine*. 1855. Vol. 10. No. 59. Pp. 628-639.
626. Aust M., Schenk F. B. Imperial Subjects. Autobiographische Praxis in den Vielvölkerreichen der Romanovs, Habsburger und Osmanen im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Köln: Böhlau, 2015. 505 p.
627. Austensen R. A. Austria and the "Struggle for Supremacy in Germany", 1848-1864. *The Journal of Modern History*. 1980. Vol. 52. No. 2. Pp. 195-225.
628. Austensen R. A. The Making of Austria's Prussian Policy, 1848-1852. *The Historical Journal*. 1984. Vol. 27. No. 4. Pp. 861-876.
629. Bazillion R. J. Economic integration and political sovereignty: Saxony and the Zollverein, 1834-1877. *Canadian Journal of History*. 1990. No. 25. Pp. 189-213.
630. Beck H. The Origins of the Authoritarian Welfare State in Prussia. Conservatives, Bureaucracy, and the Social Question, 1815-70. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995. 298 p.
631. Beck H. The social policies of Prussian officials: The bureaucracy in a new light author(s). *The Journal of Modern History*. 1992. Vol. 64. No. 2. Pp. 263-298.
632. Between Grain and Oil From the Azov to the Caucasus: the Port-Cities of the Eastern Coast of the Black Sea, Late 18th – Early 20th Century, Black Sea History Working Papers, vol. 3 / Eds. by G. Harlaftis, V. Konstantinova, I. Lyman, A. Sydorenko, E. Tchikoidze. Rethymnon: Centre of Maritime History, 2020. 534 p.
633. Bhagat G. Americans in India: Commercial and Consular Relations, 1784-1860. New York: New York University Press, 1970. 195 p.

634. Bienemann F. Werden und Wachsen einer deutschen Kolonie in Süd-Russland: Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinde zu Odessa. Odessa: Schultze, 1893. 460 s.
635. Bismarck in der Karikatur des Auslands. Berlin: Nicolaische Verlagsbuchhandlung, 1990. 222 s.
636. Bissing, W. M. V. Der Deutsche Zollverein und die monetären Probleme. *Schmollers Jahrbuch für Wirtschafts – und Sozialwissenschaften*. 1959. No. 79. Pp. 71-86.
637. Boromé J. A. William Peter Her Majesty's Consul at Philadelphia, 1840-1853. *The Pennsylvania Magazine of History and Biography*. 1956. Vol. 80. No. 4. pp. 416-442.
638. Breuilly J. Austria, Prussia and The Making of Germany 1806-1871. London: Longman, 2002. 202 p.
639. Breuilly J. Modernisation as Social Evolution: The German Case, c. 1800-1880. *Transactions of the Royal Historical Society*. 2005. Vol. 15. Pp. 117-147.
640. Brides of the Sea. Port Cities of Asia from the 16th – 20th Centuries / Ed. by F. Broeze, Kensington New South Wales: New South Wales University Press, 1989. 255 p.
641. Brophy J. M. Capitalism, Politics, and Railroads in Prussia, 1830-1870. Columbus: Ohio State University Press, 1998. 273 p.
642. Brophy J. M. The Political Calculus of Capital: Banking and the Business Class in Prussia, 1848-1856. *Central European History*. 1992. Vol. 25. No. 2. Pp. 149-176.
643. Bryson T. A. An American Consular Officer in the Middle East in the Jacksonian Era: A Biography of William Brown Hodgson, 1801-1871. Atlanta: Resurgens Publications, Inc. 1979. xi, 214 p.
644. Byrd P. Regional and Functional Specialisation in the British Consular Service. *Journal of Contemporary History*. 1972. Vol. 7. No. 1/2. Pp. 127-145.
645. Carr W. J. The American Consular Service. *The American Journal of International Law*. 1907. Vol. 1. No. 4. Pp. 891-913.

646. Chambers G. The Early Years of American Consular Representation in Belfast. *Familia: Ulster Genealogical Review*. 1996. Vol. 2. No. 12. Pp. 1-13.
647. Chiles R. P., Payne J. H. American Poet, Actor, Playwright, Consul and the Author of "Home, Sweet Home". *Records of the Columbia Historical Society*. 1930. Vol. 31/32. Pp. 209-297.
648. Cities and Trade: Consul Abbott on the Economy and Society of Iran, 1847-1866 / Ed. by A. Amanat. London: Ithaca Press (Oxford Oriental Monographs), 1983. 256 p.
649. Clark C. Iron Kingdom. The rise and downfall of Prussia, 1600-1947. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2006. XVIII plus 776 p.
650. Claybaugh, A. The Consular Service and US Literature: Nathaniel Hawthorne Abroad. *Novel: A Forum on Fiction*. 2009. Vol. 42, No. 2. Theories of the Novel Now, Part I. Pp. 284-289.
651. Coy F. Cross II. Lincoln's Man in Liverpool: Consul Dudley and the Legal Battle to Stop Confederate Warships. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2007. 180 p.
652. Dahomey and the Ending of the Trans-Atlantic Slave Trade: The Journals and Correspondence of Vice-Consul Louis Fraser, 1851-1852 / Ed. by R. Law. Oxford: Oxford University Press, 2012. vi, 287 p.
653. Davis J. R. Representation, Rivalry and Transfer: The German States and the 1862 Exhibition. *The Journal of the Decorative Arts Society 1850 – the Present*. 2014. No. 38, Almost Forgotten: The International Exhibition of 1862. Pp. 162-177.
654. De Goey F. Consuls and the Institutions of Global Capitalism, 1783-1914. London: Routledge, 2014. 240 p.
655. Dickie J. The British Consul: Heir to a Great Tradition. London: C. Hurst Co., 2007. 288 p.
656. Dike K. O. John Beecroft, 1790-1854: Her Britannic Majesty's Consul to the Bights of Benin and Biafra 1849-1854. *Journal of the Historical Society of Nigeria*. 1956. Vol. 1. No. 1. Pp. 5-14.
657. Droz J. In search of Prussia. *The Journal of Modern History*. 1983. Vol. 55. No. 1. Pp. 71-77.

658. Dwyer P. G. Modern Prussian history: 1830-1947. London: Routledge, 2001. 336 p.
659. Dwyer P. G. Two Definitions of Neutrality: Prussia, the European States-System, and the French Invasion of Hanover in 1803. *The International History Review*. Vol. 19. No. 3. Pp. 522-540.
660. Eastman Z. Eight Years in a British Consulate, from 1861 to 1869. Lecture given in 1872, and published in Chicago in 1919 by his son. Chicago: [publisher not identified], 1919. 31 p.
661. Eliten im Vielvölkerreich: Imperiale Biographien in Russland und Österreich-Ungarn (1850-1918). Band 17 von Elitenwandel in der Moderne / Elites and Modernity / Ed. by T. Buchen, R. Malte Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2015. 411 p.
662. Emilciuc A. Rolul portului Odesa în sistemul comerțului european cu cereale (1794-1853): PhD dissertation: 07.00.03. Chișinău, 2011. 169 p.
663. Emilciuc A. The Legal Status of Foreign Entrepreneurs in Odessa and Ismail (1807-1860) // *Port-Cities of the Northern Shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th – Early 20th Centuries, Black Sea History Working Papers, vol. 2* / Eds. by E. Sifneos, V. Shandra, O. Yurkova. Rethymnon: Centre of Maritime History, 2021. Pp. 245-246.
664. Engstrom E. J. Clinical Psychiatry in Imperial Germany: A History of Psychiatric Practice. Ithaca-London: Cornell University Press, 2003. 320 p.
665. Evans P., Govan T. P. A Belgian Consul on Conditions in the South in 1860 and 1862. *The Journal of Southern History*. 1937. Vol. 3. No. 4. Pp. 478-491.
666. First and Last Consul: Thomas Oliver Larkin and the Americanization of California, a Selection of Letters / Ed. by J. A. Hawgood. New York; Pacific Book Publishing, 1970. 147 p.
667. Fischer-Homberger E. Die Büchse der Pandora: Der mythische Hintergrund der Eisenbahnkrankheiten des 19. Jahrhunderts“. *Sudhoffs Archiv*. 1972. Bd. 56, H. 3. P. 297-317.
668. Fürsen E. J. Das Konsulat der Niederlande in Rendsburg 1809-2009. Rendsburg: RD Druck- und Verlagshaus, 2009. 596 s.

669. Gast R. H. Contentious Consul. A Biography of John Coffin Jones, First United States Consular Agent at Hawaii. Los Angeles: Dawson's Book Shop, 1976. 212 p.
670. Georges Henry (Grigori Georgijevich) "Тригорий Григорьевич Гогель" de Goguel, 1741-1799. URL: https://www.myheritage.com.ua/names/georges_goguel (Дата звернення: 23.05.2020).
671. Gillis J. R. Aristocracy and Bureaucracy in Nineteenth-Century Prussia. *Past & Present*. 1968. No. 41. Pp. 105-129.
672. Goddard S. E. When Right Makes Might: How Prussia Overturned the European Balance of Power. *International Security*. 2008/2009. Vol. 33, No. 3. Pp. 110-142.
673. Gordon N. M. Britain and the Zollverein Iron Duties, 1842-5. *The Economic History Review. New Series*. 1969. Vol. 22, No. 1. Pp. 75-87.
674. Griffin E. Clippers and Consuls: American Consular and Commercial Relations with Eastern Asia, 1846-1860. Ann Arbor: Edwards Brothers, Inc., 1938. xxii + 53 p.
675. Gryzanovski E. On the Origin and Growth of Public Opinion in Prussia. *The North American Review*. 1871. Vol. 112. No. 231. Pp. 291-327.
676. Guinnane T. W. Delegated Monitors, Large and Small: Germany's Banking System, 1800-1914. *Journal of Economic Literature*. Vol. 40. № 1. Pp. 73-124.
677. Gunning L. P. The British Consular Service in the Aegean and the Collection of Antiquities for the British Museum. London: Routledge, 2016. 224 p.
678. Haeussler B. Revolution oder Reform? Politik im Vorparlament und im Fünfzigerausschuß. *Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst*. 1974. Bd. 54. S. 13-28.
679. Hagemann K. Occupation, Mobilization, and Politics: The Anti-Napoleonic Wars in Prussian Experience, Memory, and Historiography. *Central European History*. 2006. Vol. 39. No. 4. Pp. 580-610.
680. Hagemann K. Revisiting Prussia's Wars against Napoleon: History, Culture and Memory. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. xiv + 483 p.
681. Hahn E. Ministerial Responsibility and Impeachment in Prussia 1848-63. *Central European History*. 1977. Vol. 10. No. 1. Pp. 3-27.

682. Hahn H. -W. Geschichte des Deutschen Zollvereins. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984. 214 s.
683. Hahn J. G. Albanesische Studien, k. k. Consul für östliche Griechenland. Nebst einer Karte und andern artistischen Beilagen. Wien: Verlag von Friedrich Mauke, 1853. 242 s.
684. Harlaftis G. Maritime History: A New Version of the Old Version and the True History of the Sea. *International Journal of Maritime History*. 2020. Vol.32. No. 2. Pp. 383-402.
685. Harris S. M. British Military Intelligence in the Crimean War, 1854-1856. London-Portland: Frank Cass Publishers, 1999. 182 p.
686. Harrison E., Pickering Bowditch C. The Pickering genealogy: being an account of the first three generations of the Pickering family of Salem, Mass., and of the descendants of John and Sarah (Burrill) Pickering, of the third generation, Volume 3. Princeton: University Press, J. Wilson and Son, 1897. 287 p.
687. Hausmann G. Die wohlhabenden Odessaer Kaufleute und Unternehmer. Zur Herausbildung bürgerlicher Identitäten im ausgehenden Zarenreich. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1977. Bd. 48, H. 1. S. 51.
688. Henderson, W. O. The Zollverein. Cambridge: Cambridge University Press, 1939. 374 p.
689. Henderson, W. O. The Zollverein. *Henderson Source: History, NEW SERIES*. 1934. Vol. 19. No. 73. Pp. 1-19.
690. Herlihy P. Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century // *Harvard Ukrainian Studies. Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students* / Ed. by I. Shevchenko and F. Sysyn. 1979-1980. Vol. III-IV. Part 1. Pp. 399-420.
691. Herlihy P. Odessa: A History 1794-1914. Cambridge: Harvard University Press, 1991. 412 p.
692. Herlihy P. The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794-1881 by Steven J. Zipperstein. *Russian Review*. 1987. Vol. 46. No. 1. Pp. 94-95.

693. Herlihy P. Ukrainian Cities in the Nineteenth Century // *Rethinking Ukrainian History* / Ed. by Ivan L. Rudnytsky. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies. The University of Alberta, 1981. Pp. 135-155.
694. Hermann D. Geschichte der reformirten Kirche in Russland: kirchenhistorische Studie. Gotha: R. Besser, 1865. 272 s.
695. Hewitson M. "The Old Forms are Breaking Up, ... Our New Germany is Rebuilding Itself": Constitutionalism, Nationalism and the Creation of a German Polity during the Revolutions of 1848-49. *The English Historical Review*. 2010. Vol. 125. No. 516. Pp. 1173-1214.
696. Hewitson M. Belligerence, Patriotism and Nationalism in the German Public Sphere, 1792–1815. *The English Historical Review*. 2013. Vol. 128. No. 533. Pp. 839-876.
697. Huhn I. Der Orientalist Johann Gottfried Wetzstein als preussischer Konsul in Damaskus (1849-1861) dargestellt nach seinen hinterlassenen Papieren. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1989. 465 s.
698. Hyamson A. M. The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews of Palestine, 1838-1914. Part I, 1838-1861. London: Edward Goldston, for the Jewish Historical Society of England, 1939. 294 p.
699. Iseminger G. L. The Old Turkish Hands: The British Levantine Consuls, 1856-1876. *Middle East Journal*. 1968. Vol. 22. No. 3. Pp. 297-316.
700. Jacques R. The victory of the Prussian railway "dynamic" accounting over the public finance and patrimonial accounting models (1838-1884): An early illustration of the appearance of the second stage of capitalist financial accounting and a testimony against the agency and the market for excuses theories. *The Accounting Historians Journal*. 2012. Vol. 39. No. 1. Pp. 91-126.
701. Jogarajan S. Prelude to the International Tax Treaty Network: 1815-1914 Early Tax Treaties and the Conditions for Action. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2011. Vol. 31. No. 4. Pp. 679-707.
702. Johnson E. R. The Early History of the United States Consular Service, 1776–1792. *Political Science Quarterly*. 1898. Vol. 13. No. 1. Pp. 19-40.

703. Jones P. A. *The Cabinet of Linguistic Curiosities: A Yearbook of Forgotten Words*. Chicago: The University of Chicago Press, 2017. 384 p.
704. Kapetanakis P. *New approaches of British and Ionian presence in ports and grain-markets of the Russian Black Sea and the Danube (mid-18th – mid-19th century)*. Athens, 2015.
705. Karttunen M.-L. *Making a Communal World. English Merchants in Imperial St. Petersburg: PhD dissertation*. Helsinki: Helsinki University Press, 2004. 319 p.
706. Karttunen M.-L. *The British Factory at St. Petersburg: A case study of a nineteenth-century NGO*.
707. Keegan N. M. *US Consular Representation in Britain since 1790*. London: Anthem Press, 2018. 340 p.
708. Kehoe B. B. William Patterson Jones: American Consul in China, 1862-1868. *Journal of the Illinois State Historical Society (1908-1984)*. 1980. Vol. 73. No. 1. Pp. 45-52.
709. Kennedy C. S. *The American Consul: A History of the United States Consular Service 1776-1924. Revised Second Edition*. Washington: New Academia Publishing/The Spring, 2015. 320 p.
710. Kennerk B. A Dublin Consul under Siege: American Reactions to the Habeas Corpus Suspension Crisis of 1866-1868. *Dublin Historical Record*. 2010. Vol. 63. No. 1. Pp. 18-28.
711. Killen A. *Berlin Electropolis: Shock, Nerves, and German Modernity*. Berkeley: University of California Press, 2006. 295 p.
712. Knapp F. A. Jr. Biographical Traces of Consul John Parrott. *California Historical Society Quarterly*. 1955. Vol. 34. No. 2. Pp. 111-124.
713. Kopsidis M., Wolf N. Agricultural Productivity Across Prussia During the Industrial Revolution: A Thünen Perspective. *The Journal of Economic History*. 2012. Vol. 72. No. 3. Pp. 634-670.
714. Koselleck R. *Preussen zwischen Reform und Revolution: Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848*, Industrielle Welt: Schriftenreihe

des Arbeitskreises für moderne Sozialgeschichte, Band 7, 3d. ed. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981. 739 p.

715. Kraehe E. E. Austria and the Problem of Reform in the German Confederation, 1851-1863. *The American Historical Review*. 1951. Vol. 56. No. 2. Pp. 276-294.

716. Küchler G. Johann Gottfried Wetzstein, Königlich preußischer Konsul in Damaskus 1848-1862, Orientalist und Freund Alexander von Humboldts. *Jahrbuch für brandenburgische Landesgeschichte*. 1978. No. 29. S. 7-24.

717. Kuzmany B. Brody: A Galician Border City in the Long Nineteenth Century. Leiden, Boston: Brill, 2017. 464 p.

718. Lloyd J. L. The Consular Service of the United States: Its History and Activities. Philadelphia: John C. Winston, 1906. 190 p.

719. Lyman I., Konstantinova V. British Consulates in Port Cities of the Northern Black Sea and Azov Region of the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries. *East European Historical Bulletin*. 2019. No. 12. P. 44-53.

720. Lyman I., Konstantinova V. British Consuls in Berdyansk: Connecting Regions and Countries” // Британські адреси Півдня України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 26 листопада 2021 р.). Київ: ТОВ «Геопринт», 2021. С. 11-13.

721. Lyman I., Konstantinova V. British Vice-Consul in Berdyansk John Edward Greaves. *Scriptorium nostrum*. 2016. № 2(5). С. 86-108.

722. Lyman I., Konstantinova V. Network Formation of the Prussian Consular Offices in Ukrainian Lands in the 19th Century: Case Study of the Port City of Kerch. *East European Historical Bulletin*. 2021. No. 18. Pp. 45-55.

723. Lyman I., Konstantinova V. Prussian Consuls on the Southern Ukrainian Frontier in the 19th Century. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal of Southeastern European Studies. İstanbul*. 2020. No. 35. Pp. 145-173.

724. Lyman I., Konstantinova V. William George Wagstaff – British Consul, Responsible for Ekaterinoslav Province and Ports of the Sea of Azov. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки*. 2016. Вип. 12. С. 57-62.

725. Lyman Igor, Konstantinova Viktoria. British Consul in Berdyansk Cumberland, Great-Greatgrandfather of Modern Sherlock Holmes // Електронний історичний журнал Scriptorium nostrum, 2017, № 2 (8), p. 195-207.
726. Mahnke-Devlin J. Britische Migration nach Russland im 19. Jahrhundert: Integration-Kultur-Alltagsleben. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005. 297 S.
727. Marion W. G. Prussia in Transition: Society and Politics under the Stein Reform Ministry of 1808. *Transactions of the American Philosophical Society*. 1986. Vol. 76, No. 1. Pp. 1-175.
728. Mendelson D. The History of Damages for Psychiatric Injury. *Psychiatry, Psychology and Law*. 1997. Vol. 4. No. 2. P. 169-175.
729. Murphy D. T. Prussian Aims for the Zollverein, 1828-1833. *The Historian*. 1991. Vol. 53, No. 2. Pp. 285-302.
730. Odessa (City) Deaths Records, 187x (R. Wiseman). URL: <http://sites.rootsweb.com/~ukrgs/odessa/ode187xd.txt> (Дата звернення: 22.05.2020).
731. Odessa City Birth Records (D. Wahl). URL: <http://sites.rootsweb.com/~ukrgs/odessa/odessab.txt> (Дата звернення: 14.05.2020).
732. Ohnishi T. Zolltarifpolitik Preußens bis zur Gründung des deutschen Zollvereins. Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co, 1973. 250 s.
733. Orr W. J. Jr. British Diplomacy and the German Problem, 1848-1850. *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*. 1978. Vol. 10. No. 3. Pp. 209-236.
734. Parry A. A Conflicts Myth: The American “Consular” Marriage. *Harvard Law Review*. 1954. Vol. 67. No. 7. Pp. 1187-1212.
735. Platt D. C. M. Cinderella Service: British Consuls Since 1825. Hamden: Archon Books, 1971. X+272 p.
736. Platt D. C. M. The Role of the British Consular Service in Overseas Trade, 1825-1914. *The Economic History Review, New Series*. 1963. Vol. 15. No. 3. Pp. 494-512.
737. Port Cities as Areas of Transition – Comparative Ethnographic Research. In Port Cities as Areas of Transition: Ethnographic Perspectives / Eds. by W. Kokot, M. Gandelsman-Trier, K. Wildner, A. Wonneberger. Verlag, Bielefeld: Transcript publishing, 2008. 212 s.

738. Port-Cities of the Northern Shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th – Early 20th Centuries, Black Sea History Working Papers, vol. 2 / Eds. by E. Sifneos, V. Shandra, O. Yurkova. Rethymnon: Centre of Maritime History, 2021. 485 p.
739. Posner R. M. A British Consular Agent in California: The Reports of James A. Forbes, 1843-1846. *Southern California Quarterly*. 1971. Vol. 53. No. 2. Pp. 101-112.
740. Potts E. D., Potts A. James Hartwell Williams: First American Consul in Australia. *The New England Quarterly*. 1975. Vol. 48. No. 2. Pp. 269-276.
741. Preussen in der deutschen Geschichte / Ed. by D. Blasius. Königstein/Ts.: Verlagsgruppe Athenium-Hain-Scriptor-Hanstein, 1980. 360 p.
742. Prowe H. Deutschlands Vertretung in Central-Amerika. Leipzig: Naumann, 1894.
743. Puryear V. J. Odessa: Its Rise and International Importance, 1815-50. *Pacific Historical Review*. 1934. Vol. 3. No. 2. Pp. 192-215.
744. Rieber A. J. Businessmen and Business Culture in Imperial Russia. *Proceedings of the American Philosophical Society*. 1884. Vol. 128. No. 3. Pp. 238-243.
745. Rieber A. J. Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia. Chapel Hill: University of Northern Carolina, 1982. XXVI+464 p.
746. Roshanna S. P. City of Thieves: Moldavanka, Criminality, and Respectability in Prerevolutionary Odessa. *Journal of Urban History*. 2001. Vol. 27. No. 2. Pp. 131-157.
747. Ross A. Beyond the Barricades: Government and State-Building in Post-Revolutionary Prussia, 1848-1858. Oxford: Oxford University Press, 2019. 242 p.
748. Ruuth J. W. Viborgs stads historia. Helsingfors: Andra bandet, 1906.
749. Sartor W. Das Haus Mahs: Eine internationale Unternehmerfamilie im Russischen Reich 1750-1918. St. Petersburg: Olearius Press, 2009. 191 s.
750. Schenk P., Nottelmann D., Sullivan D. M. From Ironclads to Dreadnoughts: The Development of the German Navy 1864-1918: Part 1: The First German Armored Ships – The Foreign-built Ironclads. *Warship International*. 2011. Vol. 48, No. 3. Pp. 241-273.
751. Schmidt U. Bessarabien: Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer. Potsdam: Deutsches Kulturforum östliches Europa, 2012. 420 S.

752. Schmigalle G. El doctor Herman Prowe, un amigo alemán de Rubén Darío. *Anales de Literatura Hispanoamericana*. 2001. Vol. 30.
753. Schmitt H. A. Prussia's Last Fling: The Annexation of Hanover, Hesse, Frankfurt, and Nassau, June 15 - October 8, 1866. *Central European History*. 1975. Vol. 8. No. 4. Pp. 316-347.
754. Schneider C. E. The Establishment of the First Prussian Consulate in the West. *The Mississippi Valley Historical Review*. 1944. Vol. 30. No. 4. Pp. 507-520.
755. Sharom A. Joseph B. Balestier: The First American Consul in Singapore 1833-1852. *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*. 1966. Vol. 39. No. 2(210). Pp. 108-122.
756. Ship S. Das musikalische Leben der religiösen Gemeinden Odessas am Anfang des 20. Jahrhunderts. *Besonderheiten der multikulturellen Umgebung*. S. 173. URL: https://www.gko.uni-leipzig.de/fileadmin/user_upload/musikwissenschaft/pdf_allgemein/arbeitsgemeinschaft/heft11/1114_ship.pdf (Дата звернення: 17.05.2020).
757. Shiue C. H. From political fragmentation towards a customs union: Border effects of the German Zollverein, 1815 to 1855. *European Review of Economic History*. 2005. Vol. 9. No. 2. Pp. 129-162.
758. Showalter D. E. Soldiers and Steam: Railways and the Military in Prussia, 1832 to 1848. *The Historian*. 1972. Vol. 34. No. 2. Pp. 242-259.
759. Sifneos E. Imperial Odessa: Peoples, Spaces, Identities. Boston: Brill, 2018. 286 p.
760. Sifneos E. Preparing the Greek Revolution in Odessa in the 1820s: Tastes, Markets and Political Liberalism. *The Historical Review / La Revue Historique Section of Neohellenic Research / Institute of Historical Research*. 2014. Vol. XI. P. 139-170.
761. Simon W. M. Variations in Nationalism during the Great Reform Period in Prussia. *The American Historical Review*. 1954. Vol. 59. No. 2. Pp. 305-321.
762. Simon W. M. Variations in Nationalism during the Great Reform Period in Prussia. *The American Historical Review*. 1954. Vol. 59. No. 2. Pp. 305-321.

763. Skinner F. W. Odessa and the Problem of Urban Modernization // *The City in Late Imperial Russia* / Ed. by M. F. Hamm. Bloomington: Indiana University Press, 1986. Pp. 209-248.
764. Skinner F. W. Trends in Planning Practices: the Building of Odessa, 1794-1917 // *The City in Russian History* / Ed. by M. F. Hamm. Lexington: The University Press of Kentucky, 1982. Pp. 139-159.
765. Slyomovics S. How to Accept German Reparations. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014. 384 p.
766. Snell J. G., Potter J. F. Consul General to British North America, 1864-1866. *The Wisconsin Magazine of History*. 1971-1972. Vol. 55. No. 2. Pp. 107-119.
767. Sondhaus L. Schwarzenberg, Austria, and the German Question, 1848-1851. *The International History Review*. 1991. Vol. 13. No. 1. Pp. 1-20.
768. Sperber J. State and Civil Society in Prussia: Thoughts on a New Edition of Reinhart Koselleck's "Preussen zwischen Reform und Revolution". *The Journal of Modern History*. 1985. Vol. 57. No. 2. Pp. 278-296.
769. Steinmann-Bucher A. Die Reform des Konsulatswesens aus dem volkswirtschaftlichen Gesichtspunkte. Berlin: R. von Deckers Verlag, 1884. 248 s.
770. Stroia M. Racordarea societății românești la modele europene: instalarea consulatelor străine în Moldova și Țara Românească. *Revista Institutului Diplomatic Român*. 2007. No. 2. Pp. 402-419.
771. The United States Consular System: A Manual for Consuls, and Also for Merchants, Shipowners and Masters in Their Consular Transactions, Comprising the Instructions in Regard to Consular Emoluments, Duties, Privileges and Liabilities. Washington: Taylor and Maury, 1856. 347+79+XVIII p.
772. Tuson E. W. A. The British Consul's Manual: Being a Practical Guide for Consuls, as Well as for the Merchant, Shipowner, and Master Mariner, in All Their Consular Transactions. London: Longman & Co, 1856. 572+24 p.
773. Underhill R. L. From Cowhides to Golden Fleece: A Narrative of California, 1832-1858, Based Upon Unpublished Correspondence of Thomas Oliver Larkin of

Monterey, Trader, Developer, Promoter, and Only American Consul. Stanford: Stanford University Press (Cumberlege), 1947. Vii + 289 p.

774. United States Diplomatic and Consular Service. Our Representatives Abroad: Biographical Sketches, 2nd ed. / Ed. by A. C. Rodgers. New York: Atlantic Publishing and Engraving, 1876. 540 p.

775. Unsere Russen – Unsere Deutschen. Bilder vom Anderen 1800 bis 2000. Leipzig: Ch. Links Verlag, 2007. 256 s.

776. von Stern E. Die politische und soziale Struktur der Griechencolonien am Nordufer des Schwarzmeergebietes. *Hermes*. 1915. Bd. 50. H. 2.

777. Wasserman L. The First United States Consul in New Zealand. *Pacific Historical Review*. 1949. Vol. 18. No. 3. Pp. 363-368.

778. Weber F. J. A Report of Sebastian Viosca United States Consul at La Paz (c. 1863). Records of the American Catholic Historical Society of Philadelphia. 1976. Vol. 87. No. 1/4. Pp. 76-84.

779. Wentker H. Mitteleuropa als Faktor britischer Rußlandpolitik 1854-1871 // *Deutschland und Rußland in der britischen Kontinentalpolitik seit 1815*. München-New Providence-London-Paris, 1994. S. 31-48.

780. Wheeler N. C. The Noble Enterprise of State Building: Reconsidering the Rise and Fall of the Modern State in Prussia and Poland. *Comparative Politics*. 2011. Vol. 44. No. 1. Pp. 21-38.

781. Wiltsee, E.A. The British Vice Consul in California and the Events of 1846. *California Historical Society Quarterly*. 1931. Vol. 10. No. 2. Pp. 99-128.

782. Winslow R. R. The History of the American Consulates at Plymouth and Falmouth from 1792 to 1936. *Annual Reports & Transactions of the Plymouth Institution & Devon & Cornwall Natural History Society*. 1944. No. 18. Pp. 48-60.

783. Wollstein G. Das Vorparlament. Die Konterrevolution erhält ihre Chance // M. Salewski (Hrsg.). Die Deutschen und die Revolution. 17 Vorträge. Muster-Schmidt Verlag, Göttingen/Zürich, 1984. S. 179-205.

784. Zielke E. Konsul Louis Kniffler – der Pionier des Deutschen Japanhandels. 1859
Gründete er das erste Deutsche Unternehmen in Japan. Zeitschrift für
Unternehmensgeschichte. *Journal of Business History*. 1980. Bd. 25. H. 1. Pp. 1-11.
785. Zipperstein S. J. The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794-1881. Stanford:
Stanford University Press, 1985. IX+212 p.

Додатки

Додаток А

**Порівняння мережі консульств Пруссії з відповідними мережами інших
німецьких держав, що входили до Німецького митного союзу**

Країна	Кількість міст з консульствами	Кількість консулів Пруссії	Кількість консулів інших держав <i>Zollverein</i>
Аргентина	1	1	2
Австрія	5	3	11
Баден	2	0	3
Баварія	1	0	2
Бельгія	4	5	9
Бремен	4	3	9
Бразилія	6	4	5
Чилі	1	0	1
Данія	14	15	2
Королівство Обох Сицилій	6	6	7
Іспанія	10	10	0
Римська держава	3	3	3
США	7	6	18
Франція	30	28	21
Франкфурт	1	1	1
Велика Британія та Ірландія	62	61	10
Греція	4	4	4
Гамбург	1	2	20
Ганновер	3	2	3
Любек	1	1	5
Мекленбург-Шверін	2	2	0
Мексика	5	6	3
Олденбург	1	1	0
Нідерланди	9	9	14
Португалія	5	5	6
Пруссія	4	0	4
Російська імперія з Царством Польським	14	17	16
Сардинія	2	2	7
Саксонія	2	0	5
Швеція і Норвегія	14	15	0
Швейцарія	1	0	1
Домініканська республіка	1	1	0
Тоскана	1	1	4
Туреччина	15	13	4
Венесуела	2	2	0

Джерело: Manuel pratique du consulat: ouvrage consacré spécialement aux consuls de Prusse et des autres états formant le Zollverein, ou l'Association de douanes et de

commerce allemande: suivi d'un tableau des consulats qu'ont les états de cette union a l'étranger / par F.A. de Mensch. Leipzig: F.A.Brockhaus, 1846. P. 241-257.